

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ імені АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 27

Харків
«Право»
2014

Рекомендовано до друку вченою радою Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України (постанова № 5 від 21 травня 2014 р.)

*Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15928-4400ПР
від 02.11.2009 р.*

Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2014. — Вип. 27. — 344 с.

Засновники

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Видавець

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Редакційна колегія:

В. І. Борисов (головний редактор), В. С. Батиргарєєва (заст. головного редактора), Ю. В. Баулін, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Л. В. Дорош, В. А. Журавель, В. Я. Настюк, Н. В. Нетеса, О. О. Пащенко, А. Х. Степанюк, В. П. Тихий, В. Ю. Шепітько, О. Г. Шило, О. Ю. Шостко, І. С. Яковець

Науковий редактор *В. С. Батиргарєєва*
Відповідальна за випуск *Ю. О. Оберемко*

Адреса редакційної колегії: 61002, Харків, вул. Пушкінська, 49,
тел.: 715-62-08, 700-65-81

© Науково-дослідний інститут вивчення
проблем злочинності імені академіка
В. В. Сташиса НАПрН України, 2014
© «Право», 2014

ДО ІСТОРІЇ ІНСТИТУТУ

УДК 343

О. О. Пащенко, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;
Д. П. Євтєєва, молодший науковий співробітник сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

СЕКТОР ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ БОРЬТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглядаються основні віхи в діяльності сектору кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України за 20 років його існування.

Ключові слова: сектор дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю, кримінальне право, закон про кримінальну відповідальність, злочин, покарання.

Створення у 1993 р. Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України) мало свій вплив на правотворчі та правозастосовні процеси, які зумовили реформування всієї правової системи нашої держави.

У 1995 р. у складі Академії з метою проведення теоретичних і прикладних досліджень у сфері боротьби зі злочинністю було створено Інститут вивчення проблем злочинності (нині – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса). У його структурі в межах відділу кримінально-правових проблем та кримінально-виконавчого законодавства було виділено сектор кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю (з 2007 р. – сектор дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю). Діяльність останнього присвячена дослідженню основних проблем кримінального права з метою запровадження до юридичної науки та практики сучасних напрацювань, розробки пропозицій щодо вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Із дня існування до 2000 р. сектор очолював кандидат юридичних наук, доцент В. П. Ємельянов. У 2000–2001 рр. структурним підрозділом керувала кандидат юридичних наук, доцент Л. В. Дорош. Протягом 1995–1996 рр. вирішувалися питання кадрового забезпечення сектору, після чого з 1997 р. було розпочато розробку фундаментальної теми «Кримінальне право України. Проблеми теорії і практики застосування» (І кв. 1997 р. – І кв. 2002 р., науковий керівник – академік-секретар відділення кримінально-правових проблем НАПрН України, професор В. В. Сташис).

Метою цього дослідження стало наукове осмислення як нових кримінально-правових інститутів, так і відомих раніше, але таких, що зазнали впливу сучасного розвитку суспільства; розробка нових концепцій, спрямованих на вдосконалення теорії і практики застосування кримінального права України. У ході проведеного дослідження були запропоновані шляхи вдосконалення системи Особливої частини КК України, розроблені питання визначення понять окремих злочинів, розглянуті наукові засади кваліфікації злочинів у сфері господарської діяльності, побудована концептуальна модель понятійного апарату в антитерористичному законодавстві та науці кримінального права на базі порівняльного аналізу законодавства про кримінальну відповідальність різних країн та міжнародних конвенцій, визначені поняття, сутність та ознаки тероризму, злочинів терористичної спрямованості та злочинів з ознаками терори-

зування, а також запропоновані шляхи і способи подальшого вдосконалення та уніфікації законодавства про кримінальну відповідальність.

Результати дослідження застосовувалися в законопроектній діяльності Верховної Ради України, діяльності правозастосовних органів, науково-дослідній роботі та навчальному процесі.

У IV кв. 1996 р. науковці сектору також взяли участь у дослідженні під назвою «Проект Закону “Про введення в дію Кримінального кодексу України”» (науковий керівник – В. В. Сташис). Вагомим підсумком таких творчих пошуків стала підготовка разом із фахівцями кафедри кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого¹ майже трьох десятків томів робочих матеріалів до проекту КК України. Наукові надбання розробників цієї теми (академіків НАПрН України В. Я. Тація, В. В. Сташиса, В. І. Борисова, інших науковців) були впроваджені в новому КК України 2001 р.

Так само у цей час велася активна законопроектна робота в суміжних напрямках. Наприклад, науковці сектору разом з іншими співробітниками Інституту брали участь у підготовці проектів законів і підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, надані:

- пропозиції до Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» (Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін., 1997 р.);

- проект Закону України «Про боротьбу з тероризмом», що був спрямований до Антитерористичного центру при СБУ України (В. І. Борисов, В. П. Ємельянов та ін., 2001–2002 рр.) тощо.

Із 2002 р. по вересень 2006 р. сектором завідувала доктор юридичних наук, професор Н. О. Гуторова. Під час її керівництва науковці сектору працювали над фундаментальною темою «Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності та покарання» (II кв. 2002 р. – I кв. 2007 р., науковий керівник – В. В. Сташис).

У рамках цього дослідження робота проводилася за напрямками: 1) кримінальне законодавство України як нормативно-правова засада кримінальної відповідальності та покарання; 2) теоретичні проблеми звільнення від кримінальної відповідальності за КК;

¹ Нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

3) питання Особливої частини кримінального права України і проблеми вдосконалення кримінальної відповідальності та покарання за окремі види злочинів; 4) практика застосування кримінальної відповідальності та покарання до осіб, визнаних винними в учиненні окремих видів злочинів, пропозиції щодо її удосконалення.

У процесі розробки цієї теми досягнуто таких наукових результатів:

- визначено зміст поняття закону про кримінальну відповідальність, сформульовано його основні функції, показано специфічні риси та відмінності від законів інших галузей права;

- визначено та сформульовано базові концептуальні положення, на яких ґрунтується КК України 2001 р.;

- показано зв'язок і взаємозалежність Загальної та Особливої частин КК України, а також зроблено висновок щодо їх нерозривної нормативно-правової єдності. Крім того, визначено та сформульовано основні тенденції сучасного розвитку як Загальної, так і Особливої частин кримінального законодавства України;

- уперше в теорії кримінального права визначено сутність кримінально-правової характеристики певного виду злочину та сформульовано її складові елементи: 1) склад злочину; 2) суспільна небезпечність; 3) протиправність; 4) соціальна обумовленість; 5) похідні наслідки та інші обставини, що знаходяться поза складом злочину; 6) особа злочинця;

- досліджено теоретичні проблеми кримінальної відповідальності; встановлено видові, визначальні ознаки кримінальної відповідальності, а також визначено зміст цього поняття, форми її реалізації;

- у результаті дослідження обставин, що виключають злочинність діяння, встановлено їх загальні та визначальні ознаки; надано класифікацію таких обставин за різними критеріями;

- визначено необхідність удосконалення законодавчої регламентації інституту звільнення від кримінальної відповідальності як у Загальній, так і Особливій частинах КК, необхідність розмежування звільнення від кримінальної відповідальності від суміжних кримінально-правових явищ (процесуальний імунітет, виключення кримінальної відповідальності, звільнення від покарання тощо);

– розглянуто проблеми місця кримінального закону в системі нормативно-правового забезпечення боротьби з корупцією.

Разом із тим у процесі розробки фундаментальної теми велику увагу було приділено проблемам окремих видів злочинів, зокрема:

– досліджено питання кримінальної відповідальності за торгівлю людьми, встановлено зміст ознак цього злочину. Уперше після внесення змін до ст. 149 КК «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» проаналізовано її новели та надано судження щодо змісту нових форм торгівлі людьми; проведено дослідження наркозлочинності та катування. Як результат, сформовано пропозиції з удосконалення кримінального законодавства; розглянуто комплекс проблем, пов'язаних з визначенням поняття організованого наркобізнесу як різновиду співучасті, його форм, проаналізовано підстави кримінальної відповідальності за наркозлочини, надано нові судження щодо кваліфікації цих злочинів за КК України та рекомендації щодо підвищення ефективності застосування відповідних норм закону;

– дослідження проблем протидії контрабанді (ст. 201 КК) дало підстави для висновку про правову нестабільність у питанні визначення предмета цього злочину, у зв'язку з чим виникають помилки при правозастосуванні. Доведено необхідність розширити коло предметів контрабанди та розробити організаційно-правові заходи протидії контрабанді культурних цінностей. Крім того, виявлено певні проблеми кваліфікації у випадках переміщення через митний кордон предметів та матеріалів, обіг яких в Україні є обмеженим, та висловлено пропозиції щодо їх вирішення;

– розроблено загальне поняття предмета злочину, передбаченого ст. 200 КК «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення»¹, під яким запропоновано розуміти «платіжні засоби»; визначено ознаки та види предмета зло-

¹ У нинішній редакції: «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення» (згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування платіжних систем та розвитку безготівкових розрахунків» від 18 вересня 2012 р. № 5284-VI).

чину; внесено пропозиції щодо вдосконалення чинної редакції ст. 200 КК України;

- досліджено питання відповідності кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, міжнародним угодам, стороною яких є Україна; визначено подальші напрями вдосконалення норми ст. 209 КК;

- здійснено системний аналіз кримінально-правових норм, якими за КК України встановлена відповідальність за злочини проти безпеки виробництва, визначено поняття, родовий об'єкт та види цих злочинів. Уперше досліджено фактори соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за порушення правил ядерної та радіаційної безпеки. Визначено зміст ознак злочину, передбаченого ст. 274 КК України «Порушення правил ядерної або радіаційної безпеки»;

- підготовлено пропозиції щодо подальшого вдосконалення закону про кримінальну відповідальність та ін.

За цей період науковці сектору також входили до творчих колективів, які займалися реалізацією завдань прикладних тем:

- «Проведення дослідження з питань боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів» (термін виконання: II кв. 2002 р. – IV кв. 2003 р., науковий керівник – Ю. В. Баулін);

- «Проведення дослідження проблем протидії торгівлі людьми як виду діяльності організованої злочинності та розробка заходів, спрямованих на поширення у громадян знань та навичок, необхідних їм для того, щоб не стати жертвами зазначених злочинів» на виконання Комплексної програми протидії торгівлі людьми на 2002–2005 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 5 червня 2002 р. № 776 (термін виконання: I кв. 2004 р. – IV кв. 2005 р., науковий керівник – доктор юридичних наук, професор Н. О. Гуторова);

- «Дослідження кримінально-правових проблем захисту прав та законних інтересів потерпілих від злочину» (термін виконання: II кв. 2006 р. – IV кв. 2007 р., керівник теми – Ю. В. Баулін) загальноінститутського наукового дослідження «Проблеми захисту прав та законних інтересів потерпілих від злочинів».

Окрім того, у зазначений проміжок часу співробітники колективу сектору брали участь у конкурсних дослідженнях:

- «Кримінально-правова боротьба з організованою злочинністю у сфері господарської діяльності», що виконувалось у межах реалізації Програми Академії правових наук України та Національного Інституту юстиції Департаменту юстиції США за напрямом «Діяльність правоохоронних органів по боротьбі з організованою злочинністю» (2002 р.);

- за Програмою малих грантів (конкурс №9) Американського університету (м. Вашингтон, США) та Харківського Центру вивчення організованої злочинності (Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого) (2002 р.).

Період часу з 2002 р. по 2006 р. також позначився активною законопроектною роботою. Співробітниками сектору було запропоновано або взято участь у підготовці проектів таких законів та інших нормативно-правових актів, як, зокрема:

- проект Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за злочини терористичної спрямованості» (В.П. Ємельянов, 2003 р.);

- проект Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо змін редакції статей 198, 209, 209¹ КК» (В.І. Борисов, Н.О. Гуторова, Л.В. Дорош, О.М. Лемешко, О.І. Перепелиця, 2003 р.);

- проект Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо змін до статей 361, 362 та 363 КК» (В.В. Сташис, Н.О. Гуторова, 2003 р.);

- проект Закону України «Про внесення змін до ч. 2 ст. 255 КК України» (В.В. Сташис, В.І. Борисов, Н.О. Гуторова, 2003 р.) та ін.

Необхідно підкреслити, що у зв'язку з набуттям чинності КК України 2001 р. саме в цей час значно активізувалася діяльність колективу сектору щодо співробітництва з вищими судовими органами – його науковці постійно залучалися до підготовки низки проектів постанов Пленуму Верховного Суду України, зокрема:

– «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» (В. В. Сташис, В. І. Борисов, Л. В. Дорош, 2002 р.);

– «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким» (В. В. Сташис, В. І. Борисов, Л. В. Дорош та ін., 2002 р.);

– «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» (В. В. Сташис, В. І. Борисов, Л. В. Дорош, 2006 р.);

– «Про судову практику у справах про необхідну оборону» (В. В. Сташис, В. І. Борисов, Л. В. Дорош, 2002 р.);

– «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності» (В. В. Сташис, В. І. Борисов, Л. В. Дорош та ін., 2003 р.);

– «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» (В. В. Сташис, В. І. Борисов, Н. О. Гуторова, Л. В. Дорош та ін., 2003 р.).

У цей період необхідно відмітити також плідне співробітництво з колективом сектору академіка НАПрН України Ю. В. Бауліна, який очолював Інститут вивчення проблем злочинності у 2005–2008 рр.

З вересня 2006 р. по жовтень 2011 р. завідувачем сектору працювала кандидат юридичних наук, доцент Л. М. Демидова. За час її керівництва зусилля науковців спрямовувалися на роботу над фундаментальною темою «Фундаментальні та прикладні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні» (І кв. 2007 р. – І кв. 2012 р., керівники теми – В. В. Сташис (до 2 листопада 2011 р.), В. І. Борисов (із 2 листопада 2011 р.)).

Метою роботи стало вирішення питань кримінальної відповідальності за окремі злочини у сфері господарської діяльності, проти доквілля, правосуддя, а також теоретичне обґрунтування практики притягнення осіб, винних у вчиненні злочинів, до кримінальної відповідальності та застосування до них покарання.

До основних наукових результатів роботи належать такі положення:

- визначено, що одним із напрямів державної політики у сфері боротьби зі злочинністю є кримінально-правова політика, яка включає в себе як правотворчу, так і правозастосовну діяльність;

- зроблено висновок, що складовою предмета кримінально-правової політики є соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність, що являє собою багатогранну проблему, основним напрямом розв'язання якої є визначення та дослідження чинників, що впливають на створення законодавства про кримінальну відповідальність (КК у цілому, його інститутів, окремих норм);

- встановлено, що до першої половини 80-х рр. XX ст. не було вироблено єдиного методологічного підходу до вирішення проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність ані в аспекті термінології, ані в аспекті необхідної кількості відповідних чинників та їхньої системи;

- встановлено, що визначення чинників соціальної обумовленості необхідно пов'язувати з конкретним видом антисуспільної поведінки;

- зроблено висновок, що розв'язання завдань державної політики боротьби зі злочинністю, особливо в частині застосування законодавства про кримінальну відповідальність, не обмежується лише питаннями якості й ефективності останнього. Досягнення необхідного для суспільства результату можливе лише шляхом широкого і комплексного поєднання організаційно-правових, адміністративно-управлінських, соціально-економічних, культурологічних, природнолюдських, спеціально-законодавчих, методологічно-правових і кримінологічних заходів боротьби зі злочинністю як взагалі, так і з певними її видами;

- дослідження проблеми об'єкта злочину дозволило зробити висновок, що нині у кримінальному праві найбільш обґрунтованою залишається теорія суспільних відносин як об'єкта злочину.

Водночас у ході роботи над фундаментальною темою важливе місце було відведено розробці проблем окремих видів злочинів, зокрема:

- зроблено висновок, що суб'єкт злочину, передбаченого ст. 240 КК «Порушення правил охорони або використання надр», є загальним, тобто це будь-яка особа, що може бути як пов'язана, так і не

пов'язана за родом своїх професійних занять з експлуатацією та охороною надр, у тому числі і службова;

– дослідження суб'єкта злочину, передбаченого ст. 200 КК «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення», дозволило сформулювати пропозицію щодо передбачення у ч. 2 ст. 200 КК (як кваліфікуючої ознаки) кримінальної відповідальності за вчинення незаконних дій з платіжними засобами спеціальним суб'єктом – працівником банківської і кредитно-фінансової систем (фінансових установ), де була б установлена більш суворо відповідальність за вчинення злочину в такий спосіб;

– з'ясовано, що суб'єкт злочину, передбаченого ст. 384 КК «Завідомо неправдиве показання», є спеціальним і чітко визначеним. Це свідок, потерпілий, експерт, а також перекладач. Законодавець не ввів до переліку суб'єктів цього злочину підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, спеціаліста, цивільного позивача та відповідача. Саме тому вони не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за цією статтею. У ст. 384 КК не надано визначення суб'єктів даного злочину. Проте всі вони визначені в інших законодавчих актах – Кримінально-процесуальному кодексі України, Кодексі адміністративного судочинства України, Цивільному процесуальному кодексі України, а також в інших законах України.

Результати проведених наукових досліджень упроваджено в юридичну практику та діяльність державних органів. Цьому, зокрема, сприяло видання монографій, науково-практичних коментарів, наукових статей тощо.

За цей період співробітники сектору також були членами тимчасових творчих колективів із розробки таких прикладних тем наукових досліджень, як:

– «Теоретичні проблеми забезпечення ефективності застосування кримінально-правових норм органами досудового слідства та прокурором» (термін виконання: I кв. 2007 р. – IV кв. 2009 р.; керівник підтеми – В. І. Борисов) у межах виконання загальної теми «Розробка критеріїв ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні та шляхів її підвищення» (керівник теми – В. С. Зеленецький);

– «Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства» (термін виконання: I кв. 2008 р. – IV кв. 2010 р.; керівник підтеми – Л. М. Демидова) у межах виконання загальної теми «Теоретичні проблеми забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні» (керівник теми – В. І. Борисов);

– «Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності за корупційні правопорушення» (термін виконання: I кв. 2010 р. – IV кв. 2012 р., у межах загального наукового дослідження «Комплексне дослідження кримінально-правових, кримінально-процесуальних, криміналістичних та кримінологічних заходів протидії корупційній злочинності на сучасному етапі розвитку українського суспільства»); керівник теми – В. І. Борисов).

Що стосується законопроектних робіт, то за цей період безпосередньо або за участю фахівців сектору підготовлено:

– зауваження та пропозиції до проектів законів України, якими регулюватиметься організація діяльності щодо проведення азартних ігор («Про державне регулювання організації діяльності з проведення азартних ігор» (від 13 листопада 2006 р.), «Про азартні ігри» (від 21 листопада 2006 р.), «Про правове регулювання організації і проведення азартних ігор на території України» (від 24 листопада 2006 р.), підготовлені за дорученням Міністерства юстиції України) (Л. М. Демидова, Л. В. Дорош, О. М. Лемешко, 2006 р.);

– зауваження та пропозиції до проекту Закону України про внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України (ст. 202 КК), підготовлені на запит Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності (Ю. В. Баулін, Л. М. Демидова, О. М. Лемешко, 2007 р.);

– зауваження та пропозиції до проекту Закону України «Про внесення змін до КК України (щодо посилення відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів)» від 27 листопада 2007 р., підготовлені на прохання Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності (В. І. Борисов, Л. М. Демидова, Л. В. Дорош, 2008 р.);

– зауваження та пропозиції до проекту Закону України «Про внесення змін до ст. 382 КК України (щодо посилення кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення)» від 12 грудня 2007 р., підготовлені на прохання Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності (В.І. Борисов, Л.М. Демидова, О.М. Лемешко, 2008 р.), та низка інших.

Окрім того, були надані наукові висновки на проекти законів та інших нормативно-правових актів:

– науковий висновок на проект Закону України «Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за захоплення підприємств (рейдерство)», підготовлений за дорученням Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права (Ю.В. Баулін, Л.М. Демидова, Л.В. Дорош, 2007 р.);

– науковий висновок на проект Закону України «Про заборону проведення гіпнозу та інших методів психічного або біоенергетичного впливу на свідомість людини», підготовлений на запит автора законопроекту народного депутата України К.Є. Лук'янової (Л.М. Демидова, Л.В. Дорош, О.М. Лемешко, 2008 р.);

– науковий висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо спеціальної конфіскації)», розроблений на виконання п. 39 Плану заходів щодо реалізації Концепції подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» на період до 2010 р., затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2007 р. №657-р. Висновок підготовлений на запит Міністерства юстиції України (Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.В. Дорош, О.М. Лемешко, М.М. Панов, 2008 р.) тощо.

Водночас продовжувалася співпраця колективу сектору з вищими судовими органами України. Можна відмітити, зокрема, підготовку фахівцями сектору наукових висновків на такі проекти постанов Пленуму Верховного Суду України, як:

– «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» (Л.В. Дорош, 2005 р.);

– «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності (Л. В. Дорош, 2005 р.);

– «Про судову практику у справах про хуліганство (О. М. Лемешко, 2006 р.);

– «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» (друге читання) (В. І. Борисов, Л. М. Демидова, Л. В. Дорош, 2007 р.);

– «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» (В. І. Борисов, О. О. Пашенко, 2008 р.);

– «Про практику застосування судами законодавства про повторність, сукупність, рецидив злочинів та їх правові наслідки» (В. І. Борисов, Л. М. Демидова та ін., 2009 р.);

– «Про судову практику у справах про злочини проти власності» (В. І. Борисов, Л. М. Демидова та ін., 2009 р.) та ін.

У 2011 р. пішов із життя академік НАПрН України, професор В. В. Сташис – автор ідеї створення Інституту. За його ініціативою та сприянням було підготовлено належну матеріально-технічну та наукову базу, яка надала можливість проводити дослідження науковцям Інституту взагалі й колективу сектору зокрема. До останньої миті свого життя він був керівником фундаментальних досліджень, що проводилися в Інституті. І сьогодні його ідеї втілюються в житті у творчості науковців сектору, приносячи відчутні плоди.

Із жовтня 2011 р. завідувачем сектору є кандидат юридичних наук, доцент О. О. Пашенко. З 2012 р. по теперішній час співробітники сектору проводять дослідження з напрямку «Теоретичні питання удосконалення кримінального законодавства та практики його застосування» фундаментальної теми «Фундаментальні та прикладні проблеми боротьби зі злочинністю» (І кв. 2012 р. – IV кв. 2016 р., керівник – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України В. Я. Тацій).

За останній період його співробітниками було підготовлено:

– доповідну записку до Комітету Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією щодо проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України з питання узгодження положень розділу XVII “Злочини

у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг" з кримінально-процесуальним законодавством» (В.І. Борисов, Т.А. Павленко, М.В. Шепітько, 2013 р.);

– висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо запровадження інституту кримінальних проступків» (щодо внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України) на запит Голови Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності А.А. Кожем'якіна (В.І. Борисов, О.О. Пашенко, 2012 р.);

– зауваження на проект Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про захист суспільної моралі" (щодо визначення засад державної політики з обігу продукції сексуального характеру)» (О.О. Пашенко, 2012 р.);

– висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за посягання у сфері інформаційної безпеки» (В.І. Борисов, 2012 р.);

– пропозиції до проекту Плану заходів із реалізації стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року (В.І. Борисов, 2013 р.);

– судження щодо напрямів подальшого вдосконалення державної системи управління у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та пропозиції щодо рішення Ради національної безпеки і оборони України, підготовлені на запит секретаря Ради національної безпеки і оборони (Т.А. Павленко, 2013 р.);

– пропозиції до Концепції реформування правоохоронних органів та можливості введення до проекту Конституції України розділу «Охорона Конституції» або «Контрольна влада» (В.І. Борисов, 2012 р.) та ін.

На цей час проводиться значна робота над проектом Кодексу про кримінальні проступки.

Основні наукові здобутки діяльності колективу сектору протягом усього періоду його існування були відображені у різноманітних публікаціях (монографіях, науково-практичних коментарях, наукових статтях, тезах наукових доповідей та ін.).

Зокрема, за останні десять років науковці сектору стали авторами (співавторами) таких монографій та науково-практичних коментарів:

1. Лемешко О. М. Кримінально-правова оцінка легалізації наркодоходів (2004).

2. Борисов В. І., Гуторова Н. О., Лемешко О. М. та ін. Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми (2005).

3. Баулін Ю. В., Борисов В. І., Дорош Л. В. та ін. Організований наркобізнес (поняття, форми, підстави кримінальної відповідальності) (2005).

4. Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми (за заг. ред. В. І. Борисова та Н. О. Гуторової) (2005).

5. Демидова Л. М. Кримінальна відповідальність за створення злочинної організації (2005).

6. Борисов В. І., Пашенко О. О. Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки (2006).

7. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) (за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова) (2008).

8. Борисов В. І. та ін. Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні (2011).

9. Борисов В. І., Киричко В. М. та ін. Актуальні проблеми протидії корупційним правопорушенням (2012).

10. Шепітько М. В. Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве показання (2012).

11. Борисов В. І., Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (2012).

12. Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр (2013).

13. Киричко В. М. Кримінальна відповідальність за корупцію (2013) та ін.

14. Шепітько М. В. Уголовная юстиция в латинских изречениях и терминах: словарь-справочник (2013).

Наукові доробки фахівців сектору кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю широко використовуються співробіт-

никами правоохоронних органів із запобігання та протидії злочинності. Зокрема, свого часу швидко поширився серед спеціалістів науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України, виданий уперше в 2003 р. та неодноразово перевиданий згодом.

Крім фундаментальних розробок, науковці сектору займаються підготовкою відгуків на автореферати дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата юридичних наук, виступають офіційними опонентами по докторських та кандидатських дисертаціях; беруть участь у госпрозрахунковій діяльності Інституту і виконують експертні дослідження на замовлення юридичних та фізичних осіб.

Так само співробітники сектору беруть активну участь у підготовці та проведенні науково-практичних конференцій, семінарів, «круглих столів». Зокрема, протягом 2011–2013 рр. разом з іншими фахівцями Інституту, Всеукраїнською асоціацією кримінального права та Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого ними було започатковано традицію проведення щорічних жовтневих науково-практичних конференцій з актуальних питань кримінального права. У таких конференціях із кожним роком бере участь усе більша кількість науковців із різних регіонів України та зарубіжних країн.

За час існування сектору підготували та успішно захистили кандидатські дисертації аспіранти М. В. Сенаторов («Потерпілий від злочину в кримінальному праві», 2005), М. М. Панов («Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення», 2006), М. В. Шепітько («Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве показання», 2011), А. Ю. Коновалова («Види покарань для неповнолітніх за кримінальним правом України», 2012), пошукувач Н. В. Нетеса («Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр», 2012).

Сьогодні кадровий склад сектору представлений 6 науковими співробітниками, з яких 4 – кандидати юридичних наук.

Особливе місце в роботі сектору займає діяльність директора Інституту, доктора юридичних наук, професора, академіка-секрета-

ря НАПрН України В. І. Борисова. Він визначає загальний вектор творчих пошуків колективу, координує його роботу, об'єднує науковців для досягнення поставлених цілей, налаштовує на плідну працю.

Продуктивній діяльності сектору сприяє й тепла атмосфера, що склалася між його співробітниками. Відкритість для співпраці, конструктивна й доброзичлива критика більш досвідченими фахівцями роботи молодших колег, обмін досвідом, цінними порадами, а також взаємна підтримка позитивно відбиваються на творчій роботі колективу.

Рассматриваются основные вехи в деятельности сектора уголовно-правовых проблем борьбы с преступностью Научно-исследовательского института изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса НАПрН Украины за 20 лет его существования.

The essential milestones in the practice of Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Ukrainian Academy of Law Sciences Department for the Study of Criminal Legal Issues of Crime Prevention for 20 years of its existence are considered.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ НАПрН України (протокол № 10 від 19 березня 2014 р.).

*Рецензент – академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор **В. І. Борисов**.*

УДК 343.8

В. В. Голіна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;

О. М. Самойлова, молодший науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;

С. С. Шрамко, молодший науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

НАУКОВІ РОЗРОБКИ СЕКТОРУ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

У статті висвітлено напрями діяльності сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України за період з 1998 р. і дотепер. Викладені найбільш вагомні результати наукових розробок співробітників сектору та перспективи їх подальшої діяльності.

Ключові слова: кримінологічні дослідження, кримінологічна політика держави, боротьба зі злочинністю.

Сектор дослідження проблем запобігання злочинності (до 2007 р. – сектор дослідження попередження злочинності серед не-

повнолітніх та молоді) був створений одночасно зі створенням Інституту 21 червня 1995 р. та затверджений постановою Президії НАПрН України за №4/5-н «Про структуру та Статут Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності». У зв'язку з вирішенням деяких кадрово-організаційних питань сектор розпочав роботу над фундаментальними дослідженнями з 1998 р., коли його керівником було призначено доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України, заслуженого діяча науки і техніки України Володимира Васильовича Голіну.

Протягом 1998–1999 рр. співробітниками сектору здійснювалося комплексне дослідження за темою «Сучасні проблеми насильницької злочинності проти особи та її попередження»¹. За два роки науковці виконали значний обсяг роботи з вивчення кількісно-якісних показників насильницької злочинності в Україні, поширеності цих злочинів у окремих її регіонах, розгляду основних кримінологічних рис особи злочинця, встановлення причин й умов насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи. Усе це дало можливість розробити сучасну систему ефективних запобіжних заходів, що знайшли відображення в законах України, державних програмах боротьби зі злочинністю, указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України тощо.

У період з 2000 по 2001 р. науковці сектору² проводили комплексне дослідження «Кримінологічна характеристика злочинів, що посягають на особисту волю людини, та їх попередження»³. У результаті реалізації цього дослідження були отримані науково значущі дані про основні кримінологічні риси злочинності проти особистої волі людини, особу злочинця і потерпілого, «географію» цих злочинних проявів, їх зв'язки з організованою та транснаціональною злочинністю тощо⁴. Крім того, були визначені причини та

¹ Основні виконавці: член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна (науковий керівник), О. Ю. Юрченко, С. Ю. Лукашевич.

² Розробкою цієї фундаментальної теми займалися зав. сектору член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна та В. С. Батиргарєєва.

³ Основні виконавці: член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна (науковий керівник), В. С. Батиргарєєва.

⁴ Борисов В. І. Вклад Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України в розвиток сучасної правової науки / В. І. Борисов, В. С. Зеленецький, В. С. Батиргарєєва // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2005. – Вип. 10. – С. 12–13.

умови зростання злочинів, що посягають на особисту волю людини, та запропоновані загальносоціальні, спеціальні й індивідуальні заходи їх запобігання.

На виконання п. 110 Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки творчим колективом сектору¹ був розроблений План заходів, спрямованих на формування у громадян антикримінальної культури, поширення знань і навичок, необхідних їм для того, щоб не стати жертвами злочинних проявів насильницького і корисливого характеру, запобігання необережним злочинам. Науковці намагалися надати нового імпульсу для визначення важливості завдання, пов'язаного із формуванням антикримінальної культури як протипази процесу криміналізації українського суспільства. Так, із метою поширення знань та елементарних навичок упередження і протидії корисливо-насильницьким, необережним злочинним проявам розроблені відповідні Пам'ятки попередження конкретних видів злочинів. Ці пам'ятки розповсюджені серед різних верств населення України.

З метою продовження реалізації Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки виконувалося дослідження «Теоретичні та прикладні проблеми рецидивної злочинності, які були раніше засуджені і утримуються в місцях позбавлення волі після повторного засудження» (2005 р.)². Ученими на базі створеної Концепції заходів протидії рецидивній злочинності в Україні розроблений План заходів попередження рецидивної злочинності.

У подальшій своїй діяльності сектор, керуючись настановами Президії НАПрН України та керівництва Інституту, зосередив увагу на дослідженнях, які мали важливий прикладний характер. Так, протягом 2002–2006 рр. здійснювалося дослідження за темою «Кримінологічна характеристика корисливо-насильницької злочинності неповнолітніх та особливості попередження її у великому

¹ Основні виконавці: член-кореспондент В. В. Голіна (науковий керівник), В. С. Батиргарєєва, Б. М. Головкін.

² Основні виконавці: член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна (науковий керівник), В. С. Батиргарєєва, Б. М. Головкін, А. В. Байлов, О. О. Книженко, В. Д. Водник, О. М. Самойлова, Н. В. Нетеса.

місті» (на прикладі м. Харкова)¹. Проведене дослідження дозволило встановити, що рівень злочинності неповнолітніх в Україні за останні роки хоча і залишався відносно стабільним, проте у структурі останньої спостерігалися достатньо небезпечні процеси. Так, погіршилися якісні показники злочинності неповнолітніх, а саме: підвищилася її суспільна небезпечність, зросла частка кримінологічного рецидиву, зафіксована невтішна тенденція щодо зростання кількості кримінальних правопорушень, які в минулому вчинялися переважно дорослими злочинцями, – убивства з корисливих мотивів, розбійні напади, насильницькі грабежі, вимагання, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, бандитизм. На основі отриманих знань були запропоновані рекомендації щодо запровадження заходів, покликаних забезпечити зменшення правопорушень та злочинів серед неповнолітніх осіб. Зокрема, були висловлені пропозиції з приводу актуалізації у суспільній свідомості проблеми злочинності неповнолітніх як резерву загальнокримінальної злочинності і небезпечного виду соціальної девіації; суттєвого посилення культурно-виховної роботи з населенням, у тому числі і серед неповнолітніх, шляхом впливу на суспільну свідомість через засоби інформаційних комунікацій для утвердження загальносуспільних цінностей, норм моралі, недопущення фактів популяризації споживацької психології, визнання матеріального чинника як єдиного мірила життєвого успіху, аморальності, культу насильства, злочинної субкультури, соціального паразитизму та інших форм соціальних девіацій; створення на державному рівні реальної системи соціального захисту та забезпечення адресної матеріальної підтримки родин неповнолітніх, які перебувають у скрутних матеріальних умовах; проведення систематизації законодавства та відомчої нормативно-правової бази, що регулює питання профілактики правопорушень та злочинів серед неповнолітніх; підвищення ролі та відповідальності органів місцевої влади та самоврядування за створення й функціонування на території області необхідної кількості установ для неповнолітніх, передбачених законами України; розроблення дійового механізму

¹ Основні виконавці: член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна (науковий керівник), В. П. Ємельянов, В. С. Батиргарєєва, Б. М. Головкін, О. М. Самойлова, М. Г. Колодяжний.

сприяння залученню широкого кола громадськості до проведення заходів із соціальної адаптації неповнолітніх і профілактики правопорушень з їх боку; створення системи спеціалізованих судів для неповнолітніх та забезпечення практичного утворення інституту судових вихователів тощо.

Результати, отримані під час дослідження, висвітлені у колективній монографії «Кримінологічна характеристика корисливо-насилницької злочинності неповнолітніх та особливості попередження її у великому місті (досвід конкретно-соціологічного дослідження)» (2006 р.).

Продовженням цієї тематики стала розробка співробітниками сектору фундаментальної теми «Кримінологічна характеристика злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчинюються неповнолітніми» (2006–2007 рр.). У ході дослідження було проведено репрезентативне вибіркове вивчення 450 архівних кримінальних проваджень, порушених за вчинення неповнолітніми злочинів проти життя та здоров'я особи (статті 115–129 КК України), починаючи з 2000 р. Із цією метою було здійснено комплексний кримінально-правовий та кримінологічний аналіз зазначених злочинів. Зокрема, основну увагу зосереджено на встановленні кількісно-якісних показників цього різновиду злочинності, дослідженні особи винного та особи потерпілого, а також на розв'язанні проблем детермінації зазначених злочинів і розробки запобіжних заходів загальносоціальної та спеціально-кримінологічної спрямованості, зокрема заходів удосконалення правоохоронної діяльності.

За результатами дослідження творчим колективом у складі В. В. Голіни, В. П. Ємельянова, С. Ю. Лукашевича, О. М. Самойлової, М. Г. Колодяжного підготовлено колективну монографію під назвою «Кримінологічна характеристика злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчиняються неповнолітніми» (2007 р.).

З метою реалізації п. 4 Плану заходів щодо реалізації Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, на 2005–2006 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2005 р. № 110-р, у 2006 р. проводилось дослідження за кримінологічним напрямом у межах Проекту «Проблеми захисту прав та законних інтересів потерпілих

від злочинів»¹. Важливе місце в процесі дослідження зайняла розробка спеціалізованих питальників для вивчення та узагальнення розгляду судами кримінальних проваджень, анкет щодо опитування потерпілих, працівників суду та правоохоронних органів. Таким чином, був проаналізований значний емпіричний матеріал, у результаті чого отримано первісну інформацію про потерпілих від зареєстрованих злочинів. Науковці зосередили свою увагу на характеристичних рисах портрета потерпілого, а також питаннях, присвячених проблематиці віктимологічного запобігання злочинам. У результаті дослідження було запропоновано низку впливових заходів, спрямованих на поширення серед громадян знань і навичок, необхідних їм для того, щоб не стати жертвами злочинів насильницького та корисливого характеру.

У рамках дослідження «Теоретичні основи забезпечення якості закону та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні» у період з 2008 по 2010 р. співробітники сектору працювали за кримінологічним напрямом «Проблеми забезпечення якості запобіжної дії кримінального закону»². Головним чином науковій розробці підлягала ефективність впливу закону про кримінальну відповідальність на стан злочинності в державі. Ученими запропоновані такі критерії оцінки запобіжної дії законодавства про кримінальну відповідальність: законодавча адекватність реагування на злочинність, своєчасність та повнота кримінально-правової охорони суспільних відносин, стимулювання правомірного перешкодження злочинним посяганням, захист прав та законних інтересів потерпілих, передбачення альтернативних шляхів вирішення кримінально-правового конфлікту³.

Проблеми організованої боротьби зі злочинністю внесли на порядок денний питання щодо дослідження практики програмування і планування протидії злочинності в Україні. Так, у період з 2007 по

¹ Виконавці: член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна, В. С. Батиргарєва.

² Основні виконавці: Б. М. Головкін (керівник теми), член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна.

³ Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2011. – С. 9.

2012 р. науковцями сектору виконувалося фундаментальне дослідження «Кримінологічні основи боротьби зі злочинністю в Україні». Під час дослідження розглянуті нагальні питання програмно-цільового напрямку запобігання злочинності. З метою його вдосконалення вивчено й узагальнено за розробленою оригінальною схемою всі державні, регіональні (обласні), міські та деякі районні комплексні програми, плани запобігання злочинності, що розроблялися в Україні, виявлено типові недоліки нормативно-правового регулювання, зокрема розробки, обговорення, прийняття та реалізації цих програм і планів, які, за словами попередніх дослідників програмних документів у запобіжній сфері, стають на заваді досягненню розрахункових рівнів ефективності рішень із забезпечення компетентної роботи державних відомств і установ усіх гілок влади¹.

Кримінологічний аналіз сучасного комплексного планування на регіональному рівні показав такі його вади й недоліки: обласні та міські комплексні програми профілактики правопорушень приймаються на різні строки і переважно до прийняття державної програми запобігання злочинності; назви всіх програм є нетотожними та не відповідають як чинному законодавству, що закріплює вимоги у цій сфері, так і загальнодержавній програмі протидії злочинності; мають різну структуру, відмінну кількість як розділів, так і кількості заходів; переважно не містять оригінальних заходів, що відповідали б особливостям криміногенної обстановки в конкретному регіоні України; більшість заходів мають неконкретний, декларативний, формальний, а іноді й нереальний характер та ін.

Ученими аргументовано, що оцінка ефективності виконання регіональних планів запобігання злочинності має здійснюватись шляхом урахування як кількісних (рівень злочинності, латентності та віктимізації населення у конкретній області України; кількість розглянутих органами внутрішніх справ заяв та повідомлень про вчинені злочини; кількість порушених, закритих кримінальних проваджень та тих, що було розглянуто судами й за якими винесено вирок, та ін.), так і якісних показників (зміна структури та характе-

¹ Див.: Ключев М. М. Комплексний аналіз програмних документів у сфері запобігання злочинності / М. М. Ключев // Наука і правоохорона. – 2009. – № 1–2 (3–4). – С. 143–151.

ру злочинності в області зі зменшенням питомої ваги найбільш суспільно небезпечних її проявів; швидкість реагування правоохоронних органів на заяви про вчинені злочини; обсяг кримінальних проваджень, спрямованих судами на додаткове розслідування; ефективність витрачання бюджетних коштів, що виділяються на комплексні плани запобігання злочинності, тощо).

Розгляд теоретичних і прикладних проблем програмування й планування заходів запобігання та протидії злочинності в Україні сприяв створенню авторського бачення Державної програми стратегій запобігання злочинності в Україні. Також ученими запропоновано Модель Державного плану заходів стратегій запобігання злочинності в Україні.

Основні теоретичні положення, висновки та практичні рекомендації, розроблені під час дослідження за темою «Кримінологічні основи боротьби зі злочинністю в Україні», викладені у монографії «Державне програмування та регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні» (2012 р.). Слід зазначити, ця праця отримала позитивний резонанс у суспільстві, про що свідчать, зокрема, схвальні відгуки на неї та акти про впровадження результатів дослідження у практику боротьби зі злочинністю.

У межах роботи над темою «Кримінологічні основи боротьби зі злочинністю в Україні» науковці сектору доктор юридичних наук, професор В. В. Голіна та кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник М. Г. Колодяжний виконали значний обсяг роботи зі збору та впорядкування матеріалів конгресів ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя, що провадяться кожні п'ять років починаючи з 1955 р. Це знайшло відображення в трьохтомному виданні «Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию», яке вийшло друком у 2013 р.

Із 2012 р. колектив сектору працює над фундаментальною темою «Теоретичні і прикладні проблеми участі громадськості у запобіганні злочинності: вітчизняний та міжнародний досвід»¹.

Завданням цього наукового дослідження є теоретичне обґрунтування необхідності та ефективності участі громадськості у запо-

¹ Основні виконавці: член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна (керівник теми), М. Г. Колодяжний, С. Ю. Лукашевич, О. М. Самойлова, С. С. Шрамко.

біганні злочинності в Україні, вивчення рекомендацій Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованих органів стосовно участі громадськості у запобіганні злочинності, розробка концептуальних засад щодо нових форм участі громадськості у запобіганні злочинності та її проявам тощо.

На сьогодні увага співробітників сектору зосереджена на ознайомленні та оцінці сучасного стану нормативно-правового регулювання участі громадськості у запобіганні злочинності, вивченні практики такої діяльності у регіонах України, а також на аналізі та узагальненні найкращих міжнародних практик щодо участі місцевих громад у профілактиці й припиненні злочинних проявів із метою їх використання і подальшого впровадження в нашої державі.

Результати проведених наукових досліджень за весь час роботи сектору знайшли своє практичне втілення у монографіях, наукових статтях, висновках і рекомендаціях, надісланих до правоохоронних органів. Протягом уже багатьох років сектор надає наукові висновки, консультації, виконує наукові експертизи в галузі нормативного регулювання у сфері запобігання злочинності. Зокрема, значний обсяг роботи проводився з підготовки проектів та внесення змін і доповнень до законодавчих та інших нормативних актів України щодо регулювання різноманітних аспектів боротьби зі злочинністю та їх вдосконалення. Наприклад, підготовлені аналітичні матеріали щодо повноти та своєчасності виконання Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки; надані пропозиції до Національної стратегії щодо запобігання та протидії корупції на 2010–2012 роки; спрямовані до Генеральної прокуратури України науково обґрунтовані судження щодо шляхів мінімізації криміногенної ситуації у країні, удосконалення взаємодії силових відомств із питань протидії злочинності, її організованим формам та корупції; надані пропозиції до проекту Концепції змін до Конституції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання правоохоронної діяльності з приводу заходів щодо забезпечення дієвої взаємодії обласної державної адміністрації з органами прокуратури, іншими правоохоронними органами на території Харківської області; розроблено пропозиції та зауваження щодо формулювання мети, завдань, очікуваних результатів регіональної Програми

запобігання і протидії корупції в Харківській області на 2013–2015 роки; надані аналітичні матеріали стосовно стану безпеки дорожнього руху, досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень про ДТП в Україні.

Апробація результатів дослідження співробітників сектору здійснювалася у формі обговорення основних теоретичних положень та практичних рекомендацій на науково-практичних конференціях, семінарах та «круглих столах».

Крім наукових досліджень і великої за обсягом наукової продукції (монографії, брошури, статті, тези наукових доповідей), сектор приділяє значну увагу підготовці фахівців-кримінологів. Так, за останні роки були захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук М. Г. Колодяжного «Кримінологічна характеристика та запобігання вимаганням, поєднаним із насильством» (2010 р.) та М. Ю. Марченка «Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам у сфері самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва» (2013 р.).

Наукові здобутки сектору за весь час його функціонування свідчать про значні кроки, зроблені на шляху вивчення актуальних проблем злочинності та її запобігання. Подальше вдосконалення й приріст нових знань, безсумнівно, сприятимуть розвитку та збагаченню сучасної кримінологічної думки в Україні.

В статье изложены наиболее значительные результаты научных разработок сектора исследования проблем предупреждения преступности Научно-исследовательского института изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса НАПрН Украины.

The basic scientific achievements of the Criminality problems prevention research sector of the Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Ukrainian Academy of Law.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 3 від 5 березня 2014 р.).

УДК 343.2.01

В. І. Борисов, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;

П. Л. Фріс, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, завідувач навчально-наукової лабораторії дослідження проблем політики в сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Івано-Франківськ

ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена розгляду актуального питання засад кримінально-правової політики як частини державної політики України, її ролі у боротьбі зі злочинністю. У статті проаналізовано поняття, напрями, рівні, зміст, предмет, завдання кримінально-правової політики України, методи її здійснення.

Ключові слова: державна політика, кримінально-правова політика України, боротьба зі злочинністю.

Політика виражає функції держави щодо управління зовнішніми і внутрішніми сферами та напрямками суспільного життя. Важливою складовою внутрішньої політики держави є боротьба зі злочинністю, що покликана знизити її рівень та забезпечити стан, який відповідає

потребам захисту суспільства від злочинів¹. Мова йде про різні за вагомістю напрями діяльності в цій сфері, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави та її органів по боротьбі зі злочинністю та тісно пов'язаними з нею іншими видами антисуспільної поведінки. Головним суб'єктом формування такої політики є державна влада². Державна політика боротьби зі злочинністю складається зі стратегічних напрямів, характерні риси яких зумовлені завданнями, предметом та методами досягнення необхідних для суспільства результатів. Такими напрямками (підсистемами) є: кримінально-правова, кримінально-процесуальна, кримінально-виконавча та кримінологічна політики³. У цьому достатньо широкому комплексі провідне місце належить кримінально-правовій політиці, оскільки саме вона, визначаючи межі злочинного у суспільстві, формулює зміст державної політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Оцінюючи розвиток сучасної наукової думки в Україні з питань державної політики у сфері боротьби зі злочинністю у цілому та кримінально-правової політики зокрема, слід зазначити, що, незважаючи на значну кількість праць, присвячених цій проблемі, довгий час фактично були відсутні її комплексні монографічні дослідження. На теперішній час позитивно оцінити стан вирішення цього питання також не є можливим. За більше ніж 20 років незалежності в Україні не було вироблено національної доктрини та концепції боротьби зі злочинністю, так само як і кримінально-правової доктрини з відповідною їй концепцією. Не було розроблено та затверджено цілісної стратегії кримінально-правового впливу на злочинність. Фактично в абсолютній більшості вирішувались (і то не завжди на підставі науково обґрунтованих пропозицій) лише окремі питання (певні з яких були дійсно важливі), що часто призводило до змін у законодавстві про кримінальну відповідальність,

¹ Борисов В.І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її кримінально-правовий напрям / В.І. Борисов // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 232.

² Селіванов А. Правова політика – важлива складова внутрішньої політики Української держави / А. Селіванов, О. Рябченко // Голос України. – 2007. – 13 берез. (№ 43).

³ Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія / П.Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 11.

як необхідних, так і невиправданих (причому останніх було значно більше).

За даними науковців Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, за період із вересня 2001 р. по травень 2013 р. загальна кількість змін і доповнень до Кримінального кодексу України склала фантастичну цифру – 432. При цьому в 59 статей зміни вносилися двічі, у 30 статей – тричі, у 5 статей – чотири рази, у 2 статті – п'ять разів і в 1 статтю – шість разів. КК було доповнено 63 новими статтями, причому 7 із них на час наведеного аналізу було вже виключено з КК, а ще 13 нових статей зазнали змін.

Із 447 статей, які були в КК на момент його прийняття у 2001 р., 209 статей (47 %) станом на травень 2013 р. було змінено. Фактично в середньому щомісячно зміни та доповнення вносилися приблизно в 3 статті КК. Цей процес триває й на сьогодні. Таке становище багато в чому викликано саме відсутністю цілісної концепції кримінально-правової політики в країні, у тому числі стратегії розвитку національного кримінального права.

В українській кримінально-правовій теорії фактично не існує суперечностей стосовно розуміння змісту кримінально-правової політики. Вона визначається як основний системоутворюючий елемент політики держави у сфері боротьби зі злочинністю. *Кримінально-правова політика розробляє стратегію і тактику, формулює основні завдання, принципи, напрями і цілі її впливу на злочинність, виробляє засоби їх досягнення і виражається в нормах законодавства про кримінальну відповідальність, практиці їх застосування, рішеннях офіційного тлумачення Конституційним Судом України кримінально-правових норм, постановах Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ з питань застосування спеціалізованими судами законодавства про кримінальну відповідальність, судових рішеннях Верховного Суду України з приводу неоднакового застосування норм матеріального права.*

Напрями кримінально-правової політики визначаються на підставі об'єктів кримінально-правової охорони, згрупованих за видами та систематизованих залежно від рівня їх значимості для суспільства. Таким чином, можуть бути виділені: кримінально-правова політика у сфері боротьби зі злочинами проти основ націо-

нальної безпеки; кримінально-правова політика у сфері боротьби зі злочинами проти життя та здоров'я особи; кримінально-правова політика у сфері боротьби зі злочинами проти виборчих, трудових, та інших особистих прав і свобод людини і громадянина та ін. Зазначені напрями – це, так би мовити, основні складові кримінально-правової політики, усередині яких існує більш детальна диференціація. Так, напрям кримінально-правової політики, спрямований на боротьбу зі злочинами у сфері господарської діяльності, у свою чергу, складається із піднапрямів: кримінально-правова політика у сфері боротьби із посяганнями на фінансову і банківську системи України; кримінально-правова політика у сфері боротьби зі злочинними посяганнями на встановлений порядок здійснення господарської діяльності та ін. Разом із тим конкретні негативні прояви, що набувають небезпечної поширеності у суспільстві, час від часу висувають «на перший план» кримінально-правової політики ті чи інші актуальні проблеми, які потребують оперативного законодавчого та правозастосовного вирішення. Так, Україна першою серед республік колишнього СРСР як пріоритетний вектор кримінально-правової політики визначила боротьбу з торгівлею людьми, а пізніше – з легалізацією (відмиванням) коштів, здобутих злочинним шляхом, та ін. Одночасно слід зазначити про наявність функціональної залежності між напрямками, при якій реалізація одних із них впливає (і не завжди позитивно) на інші.

Рівневий аналіз кримінально-правової політики дає підстави виділяти *доктринальний, програмний, законодавчий, правовиконавчий, правозастосовний та науковий* рівні.

Доктринальний рівень передбачає існування державно-політичної доктрини кримінально-правової політики. Як і будь-яка інша політика, кримінально-правова передбачає наявність стратегічного політичного бачення розвитку. На жаль, такої доктрини Україна за роки незалежності не розробила, що, як наслідок, викликає відповідну непослідовність у здійсненні кримінально-правової політики, прикладом чого можуть бути відомі зміни у законодавстві про кримінальну відповідальність, пов'язані із відповідальністю за корупційні правопорушення.

Програмний рівень тісно пов'язаний із доктринальним і передбачає наявність чітких як стратегічних (на значну перспективу), так

і тактичних (короткострокових) планів і окремих рішень у галузі законодавчої та правозастосовної діяльності.

Законодавчий (правотворчий) рівень пов'язаний із безпосередньою діяльністю із розробки та прийняття законів про кримінальну відповідальність і директивних (підзаконних) документів, що визначають застосування кримінально-правових норм та інститутів. У правотворчій діяльності держави втілюються стратегічні завдання боротьби зі злочинністю.

Правовиконавчий рівень – найоб'ємніший, оскільки охоплює сферу суспільного життя, пов'язану з дотриманням законодавства України про кримінальну відповідальність.

Правозастосовний рівень – пов'язаний зі сферою застосування кримінально-правових норм та інститутів судовими і правоохоронними органами. Видається, що для кримінально-правової політики правозастосовна діяльність набуває першочергового значення, оскільки стосується практичного використання й ефективного застосування законодавства про кримінальну відповідальність судовими та правоохоронними органами. Саме цей аспект кримінально-правової політики найбільш яскраво відображає політичну волю держави у боротьбі зі злочинністю, насамперед із тими її проявами, які набувають особливого негативного резонансу для суспільства на сучасному етапі розвитку України. Якщо у правотворчій діяльності втілюються стратегічні завдання боротьби зі злочинністю, то у правозастосовній – тактичні.

Науковий рівень охоплює розробку концепцій кримінально-правової боротьби зі злочинністю, яка здійснюється в діяльності науково-дослідних установ та окремих учених, що розробляють цю проблематику.

Українська кримінально-правова політика найтіснішим чином пов'язана з кримінальним правом, займаючи домінуюче становище у внутрішній політиці, яку проводить держава у боротьбі зі злочинністю.

Кримінальне право являє собою більш-менш усталене правове явище, особливо стосовно додержання принципів і правил застосування значної кількості положень його Загальної частини. На відміну від кримінального права кримінально-правова політика – явище рухоме, вона більш гостро реагує на соціальні процеси та від-

носно швидко піддається змінам залежно від курсу політичного життя країни. Водночас кримінальне право являє собою інструмент кримінально-правової політики. Управління практичним застосуванням норм законодавства про кримінальну відповідальність означає проведення в життя політики держави у сфері боротьби зі злочинністю. При цьому, поруч із вирішенням загальноправових завдань, необхідних для забезпечення функціональної дії кримінального права (наприклад, визначення принципів кримінального права, змісту його інститутів та субінститутів, підходів щодо виявлення суспільно небезпечних явищ, умов їх криміналізації (декриміналізації), установлення видів та меж караності, техніки формування норм законів про кримінальну відповідальність, процедури прийняття таких законів, забезпечення їх якості та ефективності у практичному застосуванні), особливу актуальність для суспільства становить визначення у певний час розвитку держави пріоритетних напрямів такої боротьби.

Зміст кримінально-правової політики визначається тими завданнями, які стоять перед даним напрямом політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Змістовну сторону – *предмет* кримінально-правової політики – утворюють такі складові: основні принципи кримінально-правового впливу на злочинність; установлення кола суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинними (криміналізація), і виключення тих або інших діянь із числа злочинів (декриміналізація); встановлення характеру караності суспільно небезпечних діянь (пеналізація) та умов звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, зниження покарання нижче межі, передбаченої нормою закону про кримінальну відповідальність, або заміна більш суворих його видів менш суворими (депеналізація); визначення альтернативних покаранню заходів кримінально-правового характеру (замінюючих заходів), а також заходів, які застосовуються разом із покаранням (підкріплюючих заходів); тлумачення законодавства в галузі боротьби зі злочинністю з метою з'ясування й роз'яснення його точного значення; діяльність правоохоронних органів щодо застосування норм та інститутів законодавства про кримінальну відповідальність, з'ясування їх ефективності; визна-

чення шляхів підвищення ефективності впливу кримінально-правових заходів на правосвідомість населення (правове виховання).

Головним у змісті кримінально-правової політики є усвідомлення потреб суспільства в кримінально-правовій охороні суспільних відносин, які мають загальноціннісне значення. Це потребує виявлення тих укр. негативних соціальних явищ, що спричиняють або можуть спричинити у своєму конкретному прояві істотну шкоду фізичній або юридичній особі, суспільству чи державі. Боротьба з такими явищами обумовлює необхідність установлення та вжиття відповідних заходів кримінально-правового реагування.

Завдання кримінально-правової політики визначаються її цілями, які можуть бути диференційовані на матеріальні та юридичні.

Матеріальні цілі адресуються до неправової складової суспільних відносин і можуть мати економічний, ідеологічний та інший характер. Можливі різноманітні комбінації указаних цілей.

Система юридичних цілей, у свою чергу, може бути структурована в такому порядку: зниження рівня злочинності в країні; прийняття під кримінально-правову охорону найважливіших суспільних відносин, які мають загальноціннісне значення; притягнення до відповідальності всіх осіб, які вчинили порушення кримінально-правових заборон і не користуються правом на звільнення від кримінальної відповідальності; звільнення від кримінальної відповідальності максимально можливого кола осіб, притягнення до відповідальності яких не може вважатися відповідним заходом, виходячи з мети спеціальної превенції; призначення покарання, яке відповідає ступеню тяжкості вчиненого злочину, особі винного та обставинам, що пом'якшують та обтяжують покарання; вжиття інших заходів кримінально-правового характеру, пов'язаних з учиненням особою суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК; запобігання злочинам (загальна та спеціальна превенція) на підставі здійснення максимального впливу на осіб із нестійкою морально-правовою установкою; формування правосвідомості (правового виховання) громадян.

Перед кримінально-правовою політикою стоїть комплекс завдань, вирішення яких створює передумови для успішної діяльності всієї системи боротьби зі злочинністю і досягнення зазначених цілей. Указані завдання перебувають у таких сферах: визначення

загальних засад кримінальної відповідальності та покарання; запобігання злочинам методами кримінально-правового впливу (загальна й спеціальна превенція); взаємодія з іншими елементами (складовими) політики у сфері боротьби зі злочинністю.

В основі кримінально-правової політики перебувають її *методи*, які поділяються на *основні* та *приватні*¹ та диференціюються залежно від сфери своєї дії.

Основні методи діють щодо всіх видів суспільно небезпечних винних діянь, що заподіюють або можуть заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі, та всіх осіб, які підпадають під ознаки суб'єкта злочину. Завдяки ним визначаються межі злочинного і відповідні заходи кримінально-правового впливу, тобто вони охоплюють основні параметри кримінально-правової політики держави. Ними є *криміналізація* (декриміналізація) та *пеналізація* (депеналізація).

Приватні методи діють на індивідуальному рівні і не визначають кримінально-правову політику в цілому. До цих методів належать: інститут обмеження сфери дії закону про кримінальну відповідальність; інститут звільнення від кримінальної відповідальності; інститут звільнення від відбування покарання та ін.

Усі елементи політики у сфері боротьби зі злочинністю будуються на базі спільних для них конституційних принципів, що визначають їх єдність. Як підкреслюють М. І. Панов і Л. М. Герасіна, вбачається, що принципами сучасної кримінальної політики можна вважати: принцип законності, принцип рівності громадян перед законом, принцип демократизму, принцип справедливості, принцип гуманізму, принцип невідворотності відповідальності, принцип науковості кримінальної політики². Визначені принципи, безсумнівно,

¹ Фріс П. Л. Про методи політики в сфері боротьби зі злочинністю / П. Л. Фріс, І. В. Козич // Особливості формування законодавства України на сучасному етапі державотворення : матеріали наук.-практ. конф., 14 берез. 2013 р. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 18–21; Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 271; Епифанова Е. В. Концепция уголовно-правовой политики [Электронный ресурс] / Е. В. Епифанова. – Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-400738.html>. – Загл. с экрана.

² Панов М. Правова політика як універсальний феномен соціального буття / М. Панов, Л. Герасіна // Право України. – 2001. – № 8. – С. 39.

є базисними. Однак аналіз Конституції України дає підстави віднести до кола принципів, які визначають політику у сфері боротьби із злочинністю, і деякі інші, зокрема: принцип поваги до гідності людини; принцип зворотної дії закону в часі, який пом'якшує кримінальну відповідальність або її скасовує; принцип заборони подвійної кримінальної відповідальності.

Зрозуміло, що наявність єдиних основних принципів для всіх елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю служить їх координації, узгодженню напрямів та методів реалізації.

Від науково обґрунтованого співвідношення основних методів кримінально-правової політики у поєднанні з практикою застосування закону про кримінальну відповідальність залежить *ефективність* кримінально-правової політики, досягнення якої є основною метою всієї політики держави у сфері боротьби зі злочинністю.

Підсумовуючи викладене, слід ще раз підкреслити, що кримінально-правова політика являє собою системоутворюючий елемент усієї політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, яка розробляє стратегію і тактику, формулює основні завдання, принципи, напрями і цілі кримінально-правового впливу на злочинність, визначає засоби їх досягнення.

Статья посвящена рассмотрению актуальных вопросов уголовно-правовой политики как части государственной политики Украины, ее роли в борьбе с преступностью. В статье проанализированы понятия, направления, уровни, содержание, предмет, задачи уголовно-правовой политики Украины, методы ее осуществления.

The article is devoted to studying a relevant issue of criminal legal policy principles as a part of Ukrainian state policy and its role in crime fighting. The concepts, directions, levels, content, subject, tasks and methods of implementing Ukrainian criminal legal policy have been analyzed in the article.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ НАПрН України (протокол №14 від 16 квітня 2014 р.).

УДК 343.237

Р. С. Орловський, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ФОРМИ СПІВУЧАСТІ

У статті розглядається питання розвитку кримінального законодавства України, а саме форм (видів) співучасті. Актуальність обраної теми зумовлена тим, що у доктрині кримінального права відсутній єдиний підхід щодо термінів, які найбільш точно й повно відображають сутність досліджуваного явища. Автор проводить аналіз вживаної термінології та розмежовує ці поняття, звертаючись як до лексичного їх значення, так і до історичної генези, розпочавши з Уложення про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 р. та досліджень дореволюційних правознавців і завершивши думками сучасних учених.

Ключові слова: співучасть у злочині, форми співучасті, види співучасті.

У теорії кримінального права питання про форми (види) співучасті на сьогодні залишається дискусійним. Кримінальний кодекс України (далі – КК) не містить визначення поняття «форми (види) співучасті» та не вживає цей термін. Невирішеним залишається й питання як щодо кількості форм співучасті, так і їх ознак та чітких критеріїв розмежування. Це викликає складнощі у слідчо-судовій практиці при встановленні конкретної форми співучасті та кваліфікації діянь осіб, які вчинили злочин спільними зусиллями.

Історико-правовий метод пізнання кримінального права належить до числа найважливіших методологічних прийомів. Як справедливо зазначає О. І. Бойко, історичні екскурси застерігають від односторонності та поспішності висновків і рішень¹. Будь-яке правове явище після його появи зазнає перетворень, видозмінюється, проходить певні історичні етапи становлення й розвитку. Не є винятком і питання про форми (види) співучасті.

¹ Бойко А. И. Система и структура уголовного права : в 3 т. Т. 3. Структура уголовного права и его идентификация в национальной юриспруденции / А. И. Бойко. – Ростов н/Д : Изд-во СКАГС, 2008. – С. 350.

Дискусія стосовно критеріїв поділу співучасті на форми або, як вважають окремі вчені, види розпочалася ще у XIX ст. Центральним кримінально-правовим актом цього періоду було Уложення про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 р. (далі – Уложення 1845 р.), яке, по суті, являло собою перший повноцінний Кримінальний кодекс¹ і було результатом значної праці щодо систематизації законодавства у галузі кримінального права. Відповідно до Уложення 1845 р. власне видами співучасті, а не її формами визнавалося вчинення злочину за попередньою змовою чи без неї всіх або деяких винних (ст. 13). В Особливій частині цього кримінально-правового документа згадувався й третій вид співучасті – шайка². Так, співучасть без попередньої змови, або скоп, припускає не обумовлене заздалегідь об'єднання декількох осіб при вчиненні злочинного діяння; співучасть за попередньою змовою має місце у випадках, коли декілька осіб вчиняють злочинне діяння за попередньою домовленістю про місце, час, спосіб його вчинення тощо. Зокрема, у ст. 11 йдеться про те, що: «У злочині, який вчинений декількома особами, береться до уваги: чи вчинено цей злочин за попередньою змовою всіх чи декількох винних, або без неї». Третій вид – шайка – припускає згоду на низку злочинних діянь, індивідуально не визначених: на крадіжки, підробку і збут фальшивих кредитних білетів, конокрадство, шахрайство тощо³.

У кримінально-правовій доктрині того часу можна констатувати відсутність єдності думок учених як щодо виділення різновидів форм співучасті та встановлення їх назви, так і термінології, яка б характеризувала форми (види) таких злочинних об'єднань. Проаналізувавши наукові позиції, можна дійти висновку, що термінологію, яка вживалася у науковій літературі, доцільно розглядати у двох аспектах (підходах).

Перший підхід полягає в тому, що дискусії учених стосовно вживаної термінології зводяться до підміни даних понять, тобто

¹ Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права / В. П. Коняхин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 49–50.

² Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Уголовное уложение: Закон: Документы. – Пг. : Воен. тип. Императрицы Екатерины Великой, 1916. – С. 3–4.

³ Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб. : Тип. Акц. О-ва «Издательское дело», Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 946.

вони вживаються як синоніми. Так, М. С. Таганцев виділяв такі види співучасті: 1) скоп; 2) зговір і 3) шайку¹. Схожу позицію висловлював і Л. С. Білогриць-Котляревський, який виділяв такі форми співучасті: 1) «скоп»; 2) «змову» («зговір» або «комплот») і 3) «шайку». Класифікуючи види співучасті, дослідник також поділяв співучасть на: а) необхідну та б) факультативну, або можливу².

В. Д. Спасович у розділі «О формахъ стеченія нѣсколькихъ главныхъ виновниковъ въ одномъ и томъ же преступленіи» авторського підручника з кримінального права вказував, що співучасть реалізується в таких видах: а) збіг, не заснований на попередній між злочинцями змові (скоп)» (у нашому розумінні «співвиконавство», «співвинність»), б) збіг, заснований на попередній змові між головними винуватцями, або «зговір» (співучасть за попередньою змовою), та с) «збіг у злочині цілого товариства злодіїв, які займаються вчиненням злочину у виді ремесла, або “шайка”»³.

Наведені дослідники, аналізуючи злочинні об'єднання, які були передбачені у законодавстві (Уложення 1845 р.), називали їх і формами, і видами співучасті без визначення понять цих термінів та пояснень щодо доцільності використання саме конкретного терміна.

Другий підхід характеризується тим, що злочинні об'єднання співучасників розглядаються на рівні родових та видових понять, а саме: форма співучасті розглядається як родове явище, а вид співучасті – як його структурна одиниця (різновид), тобто видове поняття.

Так, О. Ф. Кістяківський виділяв «*приватні* види співучасті»: а) «співучасть за попередньою змовою», б) «співучасть без попередньої змови» (ст. 11 Уложення). У злочинах, учинених кількома особами без попередньої змови, автор, у свою чергу, виокремлював такі види співучасті: «а) діяльність і співучасть головних винуватців (ст. 12 Уложення); б) злочинна діяльність учасників (ст. 12 Уложен-

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая : в 2 т. Т. 1 / Н. С. Таганцев. – М. : Наука, 1994. – С. 334.

² Білогриць-Котляревський Л. С. Русское уголовное право. Общая и особенная части : учебник / Л. С. Білогриць-Котляревський. – Киев : Юж.-рус. книгоизд-во Ф. А. Иогансона, 1903. – С. 207–209.

³ Спасович В. Д. Уголовное право : учебник. Т. 1, вып. 1 / В. Д. Спасович. – СПб. : Тип. Юсафа Огризко, 1863. – С. 176–177.

ня)». Співучасть за попередньою змовою вчений поділяв на такі види співучасті: «а) співучасть зачинщика (ст. 13 Уложення); б) співучасть спільників; в) співучасть підмовників або підбурювачів»¹.

М. Д. Сергієвський виділяв три форми співучасті: «1) співучасть без попередньої змови; 2) співучасть за попередньою змовою і 3) співучасть необережна». Аналізуючи співучасть за попередньою згодою, автор зазначав, що «практика життя виробила 2 види: а) зговір; б) шайку»².

Окремі дослідники, називаючи різновиди злочинних об'єднань, узагалі не приділяли уваги встановленню терміна, який їх об'єднує (форми або види). Так, Е. Я. Немировський у своїй роботі згадував про «участие в преступлении толпы», а також «банды или шайки», не приділяючи окрему увагу питанню про термінологічну назву таких злочинних об'єднань³.

Слід зазначити, що Уложення про покарання кримінальні та виправні тричі видавалося у нових редакціях: у 1857, 1866 та 1885 рр. При цьому норми про форми (види) співучасті не зазнавали жодних змін.

Прийняття Кримінального уложення 1903 р. засвідчило про зміну законодавчого підходу до поділу співучасті на форми (види). Зокрема, такі форми співучасті, як «скоп» і «зговір», не були передбачені у цьому кримінально-правовому документі, проте положення про шайки, навпаки, були внесені як у Загальну, так і Особливу частини Уложення⁴.

У кримінально-правовій доктрині та кримінальному законодавстві радянського періоду вчення про форми (види) співучасті зазнало свого подальшого розвитку та змін. Проте цей період характеризується відсутністю уваги законодавця до вирішення питання про форми (види) співучасті. Так, у Керівних началах із

¹ Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая / А. Ф. Кистяковский. – Изд. Ф. А. Иогансона, 1891. – С. 565–566.

² Сергиевский Н. Д. Русское уголовное право: пособие к лекциям. Часть общая / Н. Д. Сергиевский. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – С. 317–319.

³ Немировский Э. Я. Советское уголовное право: чч. Общая и Особенная / Э. Я. Немировский. – Одесса : Изд. Акцион. Юж.-Рус. О-ва, 1926. – С. 151–152.

⁴ Уголовное Уложение 22 марта 1903 г. – СПб. : Изд. Н. С. Таганцева : Гос. Тип., 1904. – 1122 с.

кримінального права РРФСР 1919 р. передбачалася відповідальність за злочини, вчинені «сообща группою лиц (шайкой, бандой, толпой)» (ст. 21)¹.

У подальшому вітчизняне кримінальне законодавство не містить положень щодо регламентації форм (видів) співучасті. Зокрема, у Кримінальному кодексі РРФСР 1922 р. відсутня вказівка на форми (види) співучасті². Кримінальний кодекс УРСР 1922 р. також не передбачав приписів щодо форм (видів) співучасті³. В Основних началах кримінального законодавства Союзу РСР и союзных республик 1924 р. дане питання також не вирішене⁴. Кримінальний кодекс РРФСР в редакції 1926 р. не виділяв форми (види) співучасті, хоча в Особливій частині цього Кодексу передбачалась відповідальність за вчинення злочину групою осіб⁵. Положення Кримінального кодексу УРСР 1927 р. були аналогічними⁶.

У науці кримінального права, на відміну від законодавства, приділялася значна увага виділенню й дослідженню форм співучасті. Так, А. Н. Трайнін виділяв чотири форми співучасті: 1) без попередньої змови (проста співучасть); 2) із попередньою змовою; 3) співучасть особливого роду (злочинна організація і злочинне співтовариство); 4) організована група. Підставою розподілу співучасті на такі форми, на думку вченого, слугували характер та ступінь суб'єктивних зв'язків між співучасниками, що зумовлює необхідність установаження різної суспільної небезпечності кожної із таких форм співучасті⁷.

¹ Руководящие начала по уголовному праву РСФСР от 12 декабря 1919 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr7311.htm>. – Загл. с экрана.

² Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp>. – Загл. с экрана.

³ Уголовный кодекс УССР : утв. ВУЦИК 23 авг. 1922 г. – Изд. 2-е, офиц. – Харьков : Юриздат, 1922. – 100 с.

⁴ Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. – М. : Госюриздат, 1956. – 16 с.

⁵ Уголовный кодекс РСФСР в ред. 1926 г. – Л. : Рабочий суд, 1927. – 168 с.

⁶ Уголовный кодекс УССР в ред. 1927 г. – Изд. 2-е, офиц. – Харьков : Юриздат, 1927. – 135 с.

⁷ Трайнин А. Н. Учение о соучастии / А. Н. Трайнин. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. – С. 79.

У підручниках із кримінального права 40-х – початку 50-х рр. XX ст. автори виділяли такі форми співучасті: а) співучасть без попередньої змови; б) співучасть за попередньою змовою та в) її особливий вид – злочинна організація. Слід відзначити, що всі ці форми співучасті мають місце не лише при співучасті у широкому значенні, а й при співвинності (співучасті у вузькому значенні)¹. Однак чітке розмежування між термінами «форма» співучасті та її «вид» авторами не наводилося, ці терміни використовувалися як синоніми.

Так, М. А. Шнейдер під формами співучасті розумів структуру зв'язку співучасників, яка й виступає критерієм поділу співучасті на форми: а) просту співучасть (співвинність чи співвиконавство); б) складну співучасть (співучасть у прямому розумінні слова); в) злочинне співтовариство².

На думку П. І. Гришаєва і Г. А. Крігера, метою класифікації співучасті на форми є необхідність з'ясувати ступінь зорганізованості співучасників та встановити небезпеку окремих випадків спільної злочинної діяльності. В основу класифікації форм співучасті вчені також поклали суб'єктивний критерій, але, на відміну від А. Н. Трайніна, виокремлювали ще й види співучасті, які встановлювали на підставі характеру злочинної діяльності співучасників: 1) проста співучасть (співвиконавство); 2) складна співучасть (співучасть із розподілом ролей)³.

М. Д. Шаргородський формами співучасті вважав: а) співвинність, б) просту співучасть, в) злочинну організацію⁴.

Досить детально зупинявся на цьому А. А. Піонтковський, який проводив класифікацію форм співучасті за різними класифікаційними критеріями: 1) за часом домовленості про спільне вчинення злочину: а) співучасть без попередньої змови; б) співучасть за попередньою змовою; 2) за згуртованістю співучасни-

¹ Уголовное право. Общая часть / под ред. В. Д. Меньшагина. – М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. – С. 414–415; Советское уголовное право: часть общая / под ред. В. М. Чихиквадзе. – М. : Госюриздат, 1952. – С. 294–295.

² Шнейдер М. А. Соучастие в преступлении по советскому уголовному праву / М. А. Шнейдер. – М. : ВЮЗИ, 1958. – С. 33–34.

³ Гришаев П. И. Соучастие по советскому уголовному праву / П. И. Гришаев, Г. А. Кригер. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 48.

⁴ Шаргородский М. Д. Некоторые вопросы общего учения о соучастии / М. Д. Шаргородский // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 97.

ків: а) проста співучасть, б) організована група, в) злочинна організація, г) банда¹.

Основи кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік 1958 р. вперше дали законодавче визначення поняття співучасті, проте форми (види) співучасті законодавцем не були виділені². У подальшому Кримінальний кодекс РРФСР 1960 р. передбачав відповідальність за «вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою або організованою групою» (ст. 17.1)³. Коментуючи наведене законодавче положення, автори одного з коментарів КК РРФСР 1960 р. виділяли три форми співучасті: а) без попередньої змови, б) організовану групу, в) злочинні організації («преступные сообщества»), під якими розумілися антирадянська організація та банда⁴. При чому в кожній із цих форм можливе як співвиконавство, так і співучасть у вузькому значенні.

Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. також передбачав відповідальність за «вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою або організованою групою»⁵.

У період чинності КК УРСР 1960 р. провести поділ співучасті на форми намагалися фактично всі автори підручників і монографічних досліджень, підкреслюючи тим самим велике практичне значення визначення, встановлення й чіткого розмежування форм спільної злочинної діяльності. Так, автори одного з підручників кримінального права зазначали, що співучасть реалізується в трьох основних формах: а) проста співучасть; б) кваліфікована співучасть (за попередньою змовою); в) співучасть особливого роду, під якою розумілося стійке злочинне об'єднання (антирадянська організація, банда і лжекооперація)⁶.

¹ Пионтковский А. А. Учение о преступлении. Курс советского уголовного права: общая часть / А. А. Пионтковский. — М. : Госюриздат, 1961. — С. 549.

² Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 1958 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zakon.law7.ru/base18/part7/d18ru7898.htm>. — Загл. с экрана.

³ Уголовный кодекс РСФСР 1960 г.: с постатейными материалами. — М. : Юрид. лит., 1983. — 368 с.

⁴ Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. / под ред. Г. П. Тихоновой, А. А. Большакова. — Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1962. — С. 50.

⁵ Уголовный кодекс Украинской ССР : офиц. текст с изм. и доп. на 1 авг. 1971 г. и пост. материалами. — Киев : Изд-во полит. лит. Украины, 1972. — 275 с.

⁶ Советское уголовное право. Часть общая / под ред. М. Д. Шаргородского, Н. А. Беляева. — Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1960. — С. 406–407.

Справедливим є твердження М. І. Ковальова, який указував, що кримінально-правовою наукою не розроблено вчення про види та форми співучасті¹. Автор виділяв види співучасті на основі внутрішнього зв'язку між співучасниками: 1) співучасть без попередньої змови і 2) співучасть за попередньою змовою. У свою чергу, співучасть за попередньою змовою поділяється на два види: а) проста співучасть за попередньою змовою і б) співучасть за попередньою змовою, що носить характер злочинної організації. До форм співучасті М. І. Ковальов відносив: 1) співвинність; 2) співучасть у вузькому значенні слова². Така ж класифікація форм співучасті наводилася і М. Д. Дурмановим³.

Р. Р. Галиакбаров, виділяючи в якості критерію поділу співучасті на форми сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, установив такі її форми: 1) складна співучасть (у тісному значенні слова); 2) груповий злочин (в іншій термінології – співвиконавство, співвинність); 3) співучасть особливого роду – необхідна співучасть, передбачена Особливою частиною КК. У межах кожної конкретної форми співучасті автор виділяв ще й її види, під якими розумів «конкретні склади, в яких той чи інший прояв даної форми слугує обов'язковою конструктивною ознакою»⁴.

Так, І. П. Малахов формами спільної злочинної діяльності вважав підбурювання, пособництво і співвинність⁵. Очевидно, учений види співучасті йменує формами.

Значний вклад у розвиток вчення про співучасть у злочині, у тому числі й її форм (видів), вніс Ф. Г. Бурчак, який пропонував класифікувати форми співучасті на підставі об'єктивного критерію – конструкції складу злочину, який визначає відповідальність

¹ Ковалев М. И. Соучастие в преступлении / М. И. Ковалев. – Екатеринбург : Изд-во УрГЮА, 1999. – С. 196.

² Ковалев М. И. Соучастие в преступлении. Ч. 2 / М. И. Ковалев // Учен. тр. Свердлов. юрид. ин-та. – 1962. – Вып. 2. – С. 199–200.

³ Советское уголовное право. Часть общая / под ред. В. Д. Меньшагина, Н. Д. Дурманова, П. С. Ромашкина. – М. : Госюриздат, 1962. – С. 204.

⁴ Галиакбаров Р. Р. Групповое преступление. Постоянные и переменные признаки / Р. Р. Галиакбаров. – Свердлов : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1973. – С. 45.

⁵ Малахов И. П. Соучастие в воинских преступлениях в свете общего учения о соучастии по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. П. Малахов ; Всесоюз. ин-т юрид. наук. – М., 1960. – С. 8.

окремих співучасників: 1) співучасть у вузькому значенні цього слова (складна співучасть), що утворює інститут Загальної частини КК України; 2) співучасть особливого роду, при якій відповідальність співучасників прямо передбачена в статтях Особливої частини Кримінального кодексу; 3) співвиконавство як форма співучасті, при якій кожна зі спільно діючих осіб безпосередньо своїми діями повністю або частково вчиняє злочин, передбачений статтею Особливої частини КК, що не включають ознаки групового злочину. Автор також піддавав критиці позиції вчених, які висловлювалися за суб'єктивний критерій поділу співучасті на форми, вважаючи, що він не може бути покладений в основу кримінально-правової класифікації¹.

Залежно від конструкції складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК, співучасть особливого роду має три різновиди: до першого належить група організована, до другого – група, що склалася за попередньою змовою винних, і до третього – група, для утворення якої попередньої змови не потрібно. До співучасті особливого роду належить також злочинна організація².

Н. О. Гуторова у своїй праці стверджує, що: 1) залежно від ролі співучасників у спільно вчинюваному злочині необхідно виділяти дві форми співучасті: а) співвиконавство і б) співучасть у вузькому значенні слова, тобто з розподілом ролей, а 2) залежно від згуртованості співучасників: а) співучасть без попередньої змови; б) співучасть за попередньою змовою; в) вчинення злочину організованою групою осіб³.

В одному з досліджень поняття та форм співучасті його автор (М. Г. Іванов) зазначив, що стосовно форм співучасті у кримінальному праві має місце «феномен розбитого корита», стверджуючи, що форм співучасті немає, оскільки аналіз філософсько-

¹ Бурчак Ф. Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву / Ф. Г. Бурчак. – Киев : Наук. думка, 1969. – С. 124.

² Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цветкова. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл. Акад. наук Укр. РСР, 1974. – С. 737.

³ Гуторова Н. А. Соучастие в преступлении по уголовному праву Украины / Н. А. Гуторова. – Харьков : ООО «Рубикон П», 1997. – С. 62–63.

го визначення цього терміна свідчить про те, що останній не є об'єктивним елементом, оскільки здебільшого компонується за суб'єктивними ознаками. Тому розроблені класифікації форм співучасті є не чим іншим, як фікцією, при цьому фікцією, що належить до даремних. Дослідник стверджує, що «будь-яка співучасть це не що інше, як групова діяльність, де група, включаючи в себе поняття співучасті, є родовим поняттям спільної злочинної діяльності й одночасно може бути названа єдиною можливою формою співучасті, указуючи на те, що формою співучасті є група, різновидами якої виступають організація, банда, група, створена за попередньою змовою, та група без попередньої змови»¹.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що:

1. У різні періоди розвитку кримінального законодавства увага питанню щодо форм (видів) співучасті приділялася по-різному і законодавець не завжди дотримувався позиції щодо необхідності регламентації форм співучасті та закріплення їх у кримінальному законодавстві.

2. Наявність низки досліджень та наукових робіт, у яких розглядають питання про форми (види) співучасті, свідчить про те, що вчені-криміналісти, на відміну від законодавця, визнали необхідність вирішення питання щодо форм (видів) спільної злочинної діяльності.

3. Водночас у доктрині кримінального права відсутній єдиний підхід щодо термінології, яка найбільш точно й повно відображала сутність досліджуваного явища – об'єднань співучасників у разі спільної злочинної діяльності. Не містилося й єдності позицій щодо встановлення ознак, які б характеризували кожен форму (вид) співучасті, з'ясування кількості таких форм та окреслення єдиних критеріїв їх розмежування.

Стаття посвячена дослідженню питання розвитку уголовного законодательства Украины, а именно форм (видов) соучастия. Автор проводит анализ терминологии, различая данные понятия, обращаясь как к лексическому их значению, так и историческому генезису.

¹ Иванов Н. Г. Понятие и формы соучастия в советском уголовном праве / Н. Г. Иванов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – С. 121–122.

The article is devoted to research of question of development of Ukraine criminal legislation, namely forms (kinds) of participation. Author conducts the analysis of the used terminology and distinguishes these concepts, calling both to their etymologic value and to historical genesis.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 5 лютого 2014 р.).

Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент С. В. Гізімчук.

УДК 343.291

О. П. Горох, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри галузевих правових наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», м. Київ

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ПЕРЕБІГУ СТРОКІВ ДАВНОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті досліджено правила обчислення перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 49, ч. 5 ст. 74 КК України). Запропоновані шляхи вдосконалення кримінального закону.

Ключові слова: обчислення перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності.

У Кримінальному кодексі України (далі – КК) встановлено обмеження щодо можливості держави притягнути винуватого до кримінальної відповідальності та застосувати до нього покарання певними строками давності вчинення злочину (ст. 49 та ч. 5 ст. 74 КК відповідно) або виконання обвинувального вироку суду (ст. 80 КК). Це пов'язано із втратою особою внаслідок давності суспільної небезпечності та недоцільністю призначення або виконання покарання.

Постановка проблеми. Підставою для звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 49) чи покарання (ч. 5 ст. 74 КК) є сприятливий вплив певного строку давності з дня вчинення особою злочину певної тяжкості до набрання чинності обвинувальним вироком суду, яким її засуджено за вчинений злочин.

Строки давності диференційовані законодавцем залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину: чим більший ступінь тяжкості злочину, тим більш тривалим є строк давності притягнення до кримінальної відповідальності. У пп. 1–5 ч. 1, ч. 2 ст. 49 КК встановлено певні строки такої давності.

У визначенні впливу строку давності важливе прикладне значення має правильне встановлення його початкового та кінцевого моментів. Необхідно зазначити, що у КК України правила обчис-

лення перебігу строків давності не визначені. У Кримінальному процесуальному кодексі України питання щодо процесуальних строків вирішується щодо строків, установлених *виключно* цим Кодексом (ст. 115 КПК). Невирішеність питання про *початковий та кінцевий моменти* обчислення перебігу строків давності у законодавстві призвела до неоднозначного вирішення цього питання в юридичній літературі та судовій практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання обчислення перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності у вітчизняній кримінально-правовій доктрині досліджувалися, зокрема, Ю. В. Бауліним, О. О. Дудоровим, О. О. Житним, Є. О. Письменським, В. В. Скибицьким. Однак у дослідженнях вітчизняних криміналістів проблеми обчислення перебігу давнісних строків не отримали однозначного вирішення. Подібна ситуація спостерігається й у дослідженнях російських колег.

Формулювання мети. Отже, метою цієї статті є висвітлення шляхів удосконалення законодавчої конструкції про обчислення перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до ч. 4 ст. 4 КК часом вчинення злочину визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності. Вивчення юридичної літератури та судової практики з цього питання дозволяє нам на цьому етапі дослідження погодитися з тим, що для злочинів з *матеріальним* і *формальним* складом вплив строку давності починається з дня завершення суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності), передбаченого законом про кримінальну відповідальність. Для *триваючих* злочинів такий строк має обчислюватися з дня фактичного припинення дії або бездіяльності з волі або всупереч волі особи (зокрема, з дня явки із зізнанням, затримання). У свою чергу, для *продовжуваних* злочинів – із дня вчинення останнього тотожного діяння з числа тих, що об'єднані єдиним злочинним наміром і складають один одиничний злочин. Початком обчислення давнісних строків *при попередній злочинній діяльності* слід вважати день, коли були припинені або не вдалися підготовчі дії чи злочин не був доведений до кінця з при-

чин, що не залежали від волі винного. За *співучасті* початковим вважається день, у якому була завершена та роль, що виконував конкретний співучасник, а не день вчинення злочину виконавцем¹.

Водночас не менш дискусійним у кримінально-правовій доктрині є питання про те, з якого початкового моменту необхідно обраховувати давнісний строк. Одні юристи вважають, що початковий момент обліку строку давності притягнення до кримінальної відповідальності збігається з днем вчинення злочину². Якщо, наприклад, крадіжка, передбачена ч. 1 ст. 185 КК, була вчинена 1 січня 2013 р., то вплив строку давності має починатися з 1 січня 2013 р. Цю позицію розділяє, до речі, і Верховний Суд України.

Так, вироком Мелітопольського міськрайонного суду Запорізької області від 1 березня 2007 р. О. засуджено за вчинення 5 червня 2005 р. злочину, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК, до 510 грн штрафу. Ухвалою Апеляційного суду Запорізької області від 6 червня 2007 р. вирок щодо О. залишено без зміни. Однак ухвалою Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 9 жовтня 2008 р. вирок суду першої інстанції та ухвалу суду апеляційної інстанції змінено: на підставі ч. 5 ст. 74 КК винуватого О. звільнено від покарання, призначеного за ч. 1 ст. 125 КК, у зв'язку із закінченням строків давності кримінальної відповідальності. Підставою для ухвалення такого рішення касаційним судом стало те, що апеляційний суд безпідставно, не врахувавши положень ст. 49 КК України, не звільнив О. від призначеного судом першої інстанції покарання, оскільки із дня вчинення ним злочину невеликої тяжкості, за який призначено покарання менш суворе, ніж обмежен-

¹ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – С. 162.

² Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности : монография / С. Г. Келина. – М. : Наука, 1974. – С. 208–209; Курс уголовного права. Общая часть. Т. 2 : Учение о наказании / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М. : Зерцало, 1999. – С. 193; Энциклопедия уголовного права. Т. 10 : Освобождение от уголовной ответственности и наказания. – СПб. : Изд. проф. Малинина, 2008. – С. 350; Маликов С. В. Сроки в уголовном праве России: понятие, виды, характеристика : монография / С. В. Маликов ; под ред. А. И. Чучаева. – М. : Проспект, 2009. – С. 59; Головчак М. М. Строки давності у кримінальному законодавстві України та окремих зарубіжних країн / М. М. Головчак // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2013. – № 2. – С. 320.

ня волі, і до дня набрання вищою закономні сили минуло 2 роки¹. Наведений приклад наочно демонструє, що Верховний Суд України у справі О. перебіг давнішого строку обчислював саме із дня вчинення О. злочину – з 5 червня 2005 р., який сплинув 5 червня 2008 р. (інакше касаційним судом не було б скасовано ухвалу апеляційного суду).

Водночас інші правники глибоко переконані в тому, що таким моментом є перша секунда доби, яка настає після вчинення злочину². Зокрема, Ю. В. Баулін пише: «Початковий момент строку давності обчислюється з першої секунди доби, яка настає після доби, протягом якої був вчинений злочин. Так, якщо, наприклад, крадіжка, передбачена ч. 1 ст. 185 КК, була вчинена 2 вересня 2002 р. о 15 год, то сплив строку давності починається з першої секунди 3 вересня 2002 р.»³.

Видається, що обидві наведені позиції по-своєму є резонними. Так, якщо, наприклад, особа вчинила злочин 1 січня 2013 р. о 00 год 01 хв, то обчислення давнішого строку лише через добу з 0 год 2 січня 2013 р. є явно несправедливим. У свою чергу, якщо особа вчинила злочин 1 січня 2013 р. о 23 год 59 хв, то обчислення такого строку з початку доби 1 січня 2013 р. також є недоцільним, оскільки злочин є по суті ще не вчиненим.

Цікавим буде зазначити про те, що згідно з ч. 5 ст. 115 КПК при обчисленні строків днями та місяцями не береться до уваги той

¹ Архів Верховного Суду України. Справа № 5-2917км08.

² Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид, переробл. та допов. – К. : Алерта : КНТ : Центр учб. л-ри, 2009. – С. 138; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-тє вид., переробл. та допов. – К. : Юрид. думка, 2012. – С. 149; Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1 : Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-тє вид., допов. – Х. : Право, 2013. – С. 195; Узагальнення практики звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування через закінчення строків давності. Советський районний суд Автономної Республіки Крим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/41209zagalennyya_praktiki_zvilnennya_vid_kriminalnoi_vidpovid.html. – Заголовок з екрана.

³ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – С. 162.

день, від якого починається строк. Однак далі у законі зроблене застереження, що це правило «працює» за винятком випадків обчислення строків тримання під вартою, проведення стаціонарної психіатричної експертизи, до яких зараховується неробочий час та які обчислюються з *моменту фактичного* затримання, взяття під варту чи поміщення до відповідного медичного закладу. Очевидно, що цей виняток є цілком виправданим, оскільки стосується права людини на свободу.

Вважаємо, що аналогічний підхід має використовуватися і при обчисленні перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності. Адже це питання стосується можливості притягнення до кримінальної відповідальності у зв'язку з учиненням злочинном у цілому. Тому строки давності, передбачені ст. 49 КК, мають обчислюватися *не з наступної доби, яка настає після вчинення злочину* (як вважають більшість українських юристів), а з *моменту фактичного вчинення злочину*.

Момент фактичного вчинення злочину визначається часом його вчинення (він відповідно до п. 1 ст. 91 КПК є однією з обставин, що підлягають доказуванню). Так, якщо, наприклад, крадіжка, передбачена ч. 1 ст. 185 КК, була вчинена 1 січня 2013 р. о 13 год 00 хв, то перебіг строку давності притягнення до кримінальної відповідальності має обчислюватися з першої секунди після настання 13 год 00 хв 1 січня 2013 р. Безумовно, що при визначенні часу вчинення злочину мають бути враховані і відмінність у часових поясах.

Якщо в ході досудового розслідування або розгляду справи судом не вдалося можливим установити час вчинення злочину, то строк давності притягнення до кримінальної відповідальності має обчислюватися з першої секунди доби, яка настає після вчинення злочину.

Аналогічний підхід, вважаємо, має використовуватися і при визначенні *кінцевого моменту* спливу строків давності, установлених у ст. 49 КК. Він має визначатися з урахуванням того, що його початковий момент обраховується з моменту фактичного вчинення злочину. Так, якщо наприклад, початком спливу строків давності за вчинену крадіжку (ч. 1 ст. 185 КК) визначена перша секунда 13 год 00 хв 1 січня 2013 р., то кінцевим моментом спливу трирічного давнісного строку є остання секунда 14 год 59 хв 1 січня 2016 р.

Якщо ж строк давності кримінальної відповідальності обчислювався з першої секунди доби, яка настає після дня вчинення злочину (у випадку невстановлення точного або приблизного часу вчинення злочину), то *кінцевим моментом* спливу строків давності, установлених у ст. 49 КК, слід вважати останню секунду 24 години останньої доби відповідного року.

Вважаємо, що реалізувати запропоновані положення у судовій практиці не складно. У журналі судового засідання зазначається день і час (до секунд) початку та закінчення судового засідання (п. 3 ч. 1 ст. 108 КПК). Ці відомості відображаються також за допомогою технічних засобів (ст. 107 КПК).

Водночас з метою уникнення неоднозначного застосування кримінального закону в судовій практиці ч. 1 ст. 49 КК варто доповнити таким положенням: «Строки давності притягнення до кримінальної відповідальності обчислюються з моменту фактичного вчинення злочину. Якщо момент вчинення злочину встановити не вдалося, то ці строки обчислюються з першої секунди доби, яка настає після вчинення злочину».

У разі вирішення судом питання про звільнення від покарання у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ч. 5 ст. 74 КК) певний строк давності має спливати до набрання законної сили обвинувальним вироком суду.

За змістом ч. 3 ст. 349, ч. 1 ст. 354, ч. 1 ст. 386, ст. 401 КПК 1960 р. обвинувальний вирок місцевого суду набирає законної сили після закінчення строку на подання апеляції (15-ти днів), а вирок апеляційного суду – після закінчення строку на подання касаційної скарги (протягом одного місяця), якщо його не було оскаржено. У разі подання апеляції чи касаційної скарги вирок, якщо його не було скасовано, набирає законної сили після розгляду справи відповідно апеляційною чи касаційною інстанцією, якщо інше не передбачено КПК.

Відповідно до ст. 532 КПК 2012 р. обвинувальний вирок суду першої інстанції набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги, встановленого цим Кодексом, якщо таку скаргу не було подано. Згідно з п. 2 ч. 2 ст. 395 КПК 2012 р. апеляційна скарга на вирок суду, якщо інше не передбачено Кримі-

нальним процесуальним кодексом, може бути подана протягом 30-ти днів.

У разі подання апеляційної скарги судове рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили після ухвалення рішення судом апеляційної інстанції. Якщо строк апеляційного оскарження буде поновлено, вважається, що вирок суду не набрав законної сили (частини 2–3 ст. 532 КПК 2012 р.). Якщо обвинувальний вирок суду набрав законної сили, то особа вважається такою, що піддана законному засудженню за вчинений нею раніше злочин.

У судовій практиці неоднозначно вирішується питання про те, яке має рішення прийняти суд апеляційної чи касаційної інстанції у випадку, коли підстави звільнення від кримінальної відповідальності не існували на момент судового розгляду справи, а виникли через значний проміжок часу після постановлення вироку судом першої інстанції. Так, нерідкими є випадки, коли апеляційні суди, залишаючи вирок судів першої інстанції без змін, не виправдано ігнорують положення ст. 49, ч. 5 ст. 74 КК і не звільняють осіб від покарання у зв'язку із закінченням строків давності, хоча для цього були всі законні підстави. Наприклад, вирок Житомирського районного суду Житомирської області від 29 жовтня 2009 р. С. було засуджено за ч. 1 ст. 286 КК до штрафу в розмірі 1 700 грн із позбавленням права керувати транспортним засобом на 3 роки. Ухвалою апеляційного суду Житомирської області від 22 грудня 2009 р. цей вирок залишено без змін. Змінюючи зазначені вище вирок суду першої інстанції та ухвалу суду апеляційної інстанції, Колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України встановила: злочин, передбачений ч. 1 ст. 286 КК, С. вчинив 14 грудня 2006 р., а вирок за цей злочин набрав законної сили 22 грудня 2009 р., тобто коли минули строки давності застосування закону про кримінальну відповідальність за вчинення цього діяння.

Ураховуючи, що підстави звільнення від кримінальної відповідальності не існували на момент судового розгляду справи, а виникли через значний проміжок часу після постановлення вироку судом першої інстанції, ухвалою Колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 27 липня 2010 р. С. на підставі ч. 5 ст. 74, п. 2 ч. 1 ст. 49 КК був звільнений

від покарання¹. Допускають аналогічні помилки при ухваленні своїх рішень апеляційні суди й інших областей, зокрема Донецької, Івано-Франківської, Рівненської, Харківської, Херсонської.

Наявність таких помилок у судовій практиці не в останню чергу пов'язана з тим, що законодавець у ч. 5 ст. 74 КК використав зворот «особа *може бути* (курсив мій. – О. Г.) за вироком суду звільнена від покарання». Мабуть, окремі судді вважають, що цей вид звільнення від покарання є факультативним. Така редакція закону, до речі, дозволила окремим науковцям, зокрема Є. О. Письменському, висловити думку про те, що, на відміну від звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання за ч. 5 ст. 74 КК є правом, а не обов'язком суду².

Однак із такою позицією ми погодитися не можемо. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК) є обов'язковим видом звільнення. Тому звільнення від покарання за ч. 5 ст. 74 КК, в якій законодавцем зроблене безпосереднє відсилання до ст. 49 КК, не може бути факультативним видом звільнення. Вважаємо, що за чинної редакції ч. 5 ст. 74 КК суд має не буквально тлумачити закон, а застосовувати системне тлумачення. Суд має враховувати, що вплив певного давнісного строку, передбаченого у ст. 49 КК, є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності в цілому (кримінальна відповідальність не може бути застосована з моменту закінчення певного давнісного строку взагалі). Отже, у разі встановлення підстав, передбачених ст. 49 КК, суд зобов'язаний звільнити особу від покарання за ч. 5 ст. 74 КК.

Водночас із метою недопущення помилок у судовій практиці пропонуємо змінити ч. 5 ст. 74 КК, виклавши її зміст у такій, наприклад, редакції: «Особа також за вироком суду звільняється від покарання на підставах, передбачених статтею 49 цього Кодексу».

Висновки. Насамкінець зазначимо, що у цій публікації висловлено авторський погляд на вирішення дискусійного питання про

¹ Архів Верховного Суду України. Справа № 5-2347км10.

² Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування : монографія / Є. О. Письменський ; наук. ред. О. О. Дудоров. – Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – С. 81.

правила обчислення перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності. Безумовно, що запропонований авторський підхід потребує подальшого наукового вивчення та апробації судовою практикою.

В статті досліджено правила исчисления течения сроков давности привлечения к уголовной ответственности (ст. 49, ч. 5 ст. 74 УК Украины). Предложены пути совершенствования уголовного закона.

The article is researched rules of calculation of a current of limitation periods of criminal prosecution (Art. 49, p. 5 Art. 74 of Criminal code of Ukraine). Ways of improvement of the criminal law are offered.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри галузевих правових наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» (протокол № 6-13/14 від 23 грудня 2013 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор А. А. Музика.

УДК 343.21

О. В. Ус, кандидат юридичних наук, доцент Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ДІЯНЬ СПІВУЧАСНИКІВ: АНАЛІЗ ПОСТАНОВ ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ¹

Стаття присвячена аналізу постанов Пленуму Верховного Суду України, прийнятих після набрання чинності КК України 2001 р., що містять положення щодо кваліфікації діянь співучасників. Установлено низку недоліків судового тлумачення, висловлені пропозиції щодо вдосконалення судової практики кваліфікації діянь співучасників.

Ключові слова: кваліфікація злочинів, співучасники злочину, постанови Пленуму Верховного Суду України.

Істотні зміни в регламентації інституту співучасті породили безліч питань у правозастосуванні відповідних положень Кримінального кодексу України (далі – КК) щодо кваліфікації діянь співучасників, диференціації їх відповідальності, індивідуалізації покарання тощо. Сформована протягом десятиліть судова практика щодо кваліфікації групових злочинів переоцінюється згідно з новими положеннями КК. Проте послідовність і одностайність у вирішенні низки питань відповідальності за співучасть у злочині відсутня й у вищій судовій інстанції України.

Помилки при кваліфікації злочинів, учинених у співучасті, інколи виникають унаслідок нечіткого розуміння того, що являє собою попередня змова групи осіб, недостатньої уваги до встановлення ролі співучасників та розмежування таких ролей. Судова практика також стикається з низкою складних питань, пов'язаних із суб'єктивними ознаками співучасті у злочині (формами і видами вини, цілями й мотивами діяльності співучасників, суб'єктивним зв'язком між ними тощо). У зв'язку з цим вважаємо актуальним та доцільним як із теоретичної, так і з практичної точки зору дослідження постанов Пленуму Верховного Суду України (далі – ПВСУ),

¹ З циклу статей, присвячених особливостям кваліфікації злочинів, учинених у співучасті.

прийнятих після набрання чинності КК України 2001 р., щодо вирішення питань кваліфікації діянь співучасників.

Відповідно до ч. 1 ст. 27 КК «Співучасниками злочину, поряд із виконавцем, є організатор, підбурювач та пособник». Згідно з ч. 1 та ч. 2 ст. 29 КК виконавець підлягає кримінальній відповідальності за статтею Особливої частини КК¹; організатор, підбурювач та пособник підлягають кримінальній відповідальності за відповідною частиною ст. 27 і тією статтею (частиною статті) Особливої частини КК, яка передбачає злочин, вчинений виконавцем. Вважаємо, що використання в такому разі терміна «відповідальність» є не зовсім логічним. По-перше, кваліфікація передує притягненню особи до кримінальної відповідальності. По-друге, зазначена норма КК вирішує питання не про кримінальну відповідальність, а встановлює правила кваліфікації діянь співучасників злочину. Нарешті, злочинне діяння особи має бути кваліфіковане, проте від кримінальної відповідальності вона може бути звільнена.

На загальне правило кваліфікації діянь співучасників, закріплене в частинах 1 та 2 ст. 29 КК, абсолютно правильно звертає увагу ПВСУ в окремих постановах. Так, відповідно до абз. 1 п. 3 постанови «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 «дії осіб, які безпосередньо брали участь у позбавленні життя потерпілого або заподіянні шкоди його здоров'ю, потрібно кваліфікувати за статтями КК, що передбачають відповідальність за умисне вбивство чи умисне заподіяння шкоди здоров'ю, а дії організаторів, підбурювачів і пособників, які не були співвиконавцями злочинів, – за тими ж статтями з посиланням на відповідну частину ст. 27 КК». Такий підхід відповідає положенням КК та орієнтує суди на правильну кваліфікацію діянь, вчинених співучасниками. Водночас в окремих випадках кваліфікація діянь співучасників може здійснюватися не за «тими ж статтями», оскільки вони, наприклад, можуть вчиняти злочин,

¹ Пропозиції окремих науковців про необхідність кваліфікувати діяння виконавця з посиланням на ч. 2 ст. 27 КК у законодавстві та судовій практиці підтримки не знайшли (див.: Кладков А. Квалификация преступлений, совершенных в соучастии / А. Кладков // Законность. – 1998. – № 8. – С. 26; Благов Е. В. Квалификация преступлений (теория и практика) / Е. В. Благов. – Ярославль : Изд-во Ярослав. ун-та, 2003. – С. 131).

керуючись різними мотивами та переслідуючи різні цілі. Вважаємо, що про це необхідне окреме зауваження у роз'ясненнях вищої судової інстанції.

Слід зазначити, що при вирішенні питання про відповідальність суб'єктів, що вчинили злочин спільними зусиллями, необхідно чітко встановити роль, яку кожен із них виконав у спільному злочині. Саме питання розмежування діянь співучасників становить найбільшу кількість судових помилок при вирішенні конкретних кримінальних проваджень. У ході проведеного автором узагальнення опублікованої судової практики застосування інституту співучасті¹ було встановлено, що 27,7 % опублікованих справ зазначеної категорії стосуються судових помилок, пов'язаних із відмежуванням співучасті від потурання злочину і розмежування видів співучасників.

1. Згідно з ч. 2 ст. 27 КК «виконавцем (співвиконавцем) є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений цим Кодексом». Із наведеного можна виділити два різновиди діяння виконавця: а) безпосереднє вчинення злочину, тобто виконання повністю або частково діяння (дії чи бездіяльності), що становить ознаку об'єктивної сторони складу злочину (безпосередній виконавець); б) опосередковане вчинення злочину, тобто здійснення його шляхом використання інших осіб, які не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне (опосередкований виконавець).

У разі виконання співучасником злочину повністю об'єктивної сторони складу злочину ані в науковій літературі, ані у судовій практиці питання про кваліфікацію його діянь та визнання його, власне, виконавцем (співвиконавцем) злочину не виникає. Більш складною є проблема кваліфікації діяння особи та визнання її виконавцем (співвиконавцем) у разі вчинення лише частини об'єктивної сторони злочину, оскільки в такому разі у низці складів злочинів постає пи-

¹ Узагальнювалися матеріали судової практики, які були опубліковані за період з 1960 р. по 2012 р. у таких джерелах: «Вісник Верховного Суду України», «Рішення Верховного Суду України» (щорічник), «Право України», «Бюллетень Верховного Суду ССРСР», «Вестник Верховного Суду ССРСР», «Бюллетень Верховного Суду РСФСР», «Бюллетень Верховного Суду Российской Федерации», «Радянське право».

тання відмежування виконання злочину від пособництва його вчиненню, яке, на жаль, неоднозначно вирішується у судовій практиці.

Слід зазначити, що аналіз постанов ПВСУ призводить до висновку, що більшість їх положень, які стосуються кваліфікації діянь співучасників, присвячені тлумаченню (роз'ясненню) та кваліфікації діяння саме виконавця та пособника злочину. Зокрема, в абз. 4 п. 24 постанови «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 р. № 10 зазначено, що «дії особи, яка безпосередньо не брала участі у вчиненні злочину, але порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також яка задалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину або предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим чином сприяти приховуванню злочину, належить кваліфікувати як співучасть у скоєному у *формі пособництва*¹ з посиланням на частину п'яту статті 27 КК». Схожий підхід наведено й в абз. 3 п. 9 постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 р. № 5.

Водночас доцільно відмітити, що окремі постанови ПВСУ містять положення, які не лише не надають належного тлумачення діянь співучасників та відмежування їх ролей, а, навпаки, містять некоректні формулювання, з яких складно з'ясувати, про який вид співучасника йдеться та як відмежувати в конкретній ситуації виконавця (співвиконавця) від пособника злочину. Так, відповідно до абз. 2 п. 16 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 «за цей злочин несуть відповідальність і ті особи, котрі хоча й не вчинювали дій, якими безпосередньо була заподіяна смерть потерпілому, але, будучи об'єднаними з іншими співвиконавцями вбивства єдиним умислом, спрямованим на позбавлення потерпілого життя, виконали хоча б частину того обсягу дій, який група вважала необхідним для реалізації цього умислу. З урахуванням конкретних обставин справи та змісту спільного умислу осіб, що вчинюють

¹ Звертаємо увагу на некоректне, на наш погляд, формулювання, оскільки у ст. 27 КК мова йде про вид співучасника, а не про форму його діяння чи форму співучасті.

убивство за попередньою змовою, до таких дій належать: застосування на початку нападу насильства щодо потерпілого з метою приведення його у безпорадний стан з тим, щоб інший співучасник, скориставшись таким станом, заподіяв потерпілому смерть; подолання опору потерпілого з метою полегшити заподіяння йому смерті іншим співучасником; усунення певних перешкод, що в конкретній ситуації заважають іншій особі заподіяти потерпілому смерть або істотно ускладнюють це; надання особі, яка згідно з домовленістю заподіює смерть потерпілому, конкретної допомоги під час учинення вбивства (*у вигляді порад, передачі зброї тощо*); ведення спостереження за потерпілим, іншими особами чи обстановкою безпосередньо перед убивством або під час його вчинення з метою забезпечити реалізацію спільного умислу тощо».

Підтримуємо позицію вищої судової інстанції щодо відмежування пособництва від виконання злочину у співучасті, передбаченого ст. 205 КК. Так, у п. 18 постанови «Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності» від 25 квітня 2003 р. № 3 вказано, що «дії осіб, на ім'я яких за їхньою згодою зареєстровано суб'єкт підприємництва з метою, зазначеною в ст. 205 КК, мають кваліфікуватись як пособництво фіктивному підприємництву, а в разі, коли їх діями здійснено легалізацію (державну реєстрацію) суб'єкта підприємництва (підписання та нотаріальне посвідчення установчих документів, призначення на посаду керівника підприємства тощо), – як виконавство цього злочину».

Доцільно звернути увагу й на те, що в окремих випадках, описуючи діяння конкретного співучасника, вища судова інстанція зазначає, що має місце співучасть у злочині, не вказуючи вид такого співучасника та чітку кваліфікацію його діяння. Наприклад, відповідно до абз. 1 п. 10 постанови ПВСУ «Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів» від 8 жовтня 2004 р. № 15 «особи, які своїми діями *сприяли* платникам податків (виконавцям злочину) в ухиленні від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, несуть відповідальність як *співучасники за ст. 27 КК* і тією частиною ст. 212 КК, за якою кваліфіковано дії виконавця».

2. У слідчо-судовій практиці наявні ситуації, коли співучасник, фактично виконавши підбурювальницькі дії, юридично визнається посереднім (опосередкованим) виконавцем (заподіювачем) злочину, незважаючи на те, що він не брав участі у безпосередньому його вчиненні, тобто не виконував фактично об'єктивну сторону складу злочину ні повністю, ні навіть частково¹. Таке можливо у випадках схиляння до вчинення суспільно небезпечного діяння особи, яка не підлягає кримінальній відповідальності за скоєне в силу різних причин об'єктивного і (або) суб'єктивного характеру (наприклад, у разі схиляння до злочину особи, яка не є його суб'єктом, або такої, яка внаслідок помилки діє невинувато, тощо). Підбурювання також відсутнє, якщо способи впливу на психіку безпосереднього винуватця позбавили його вільного вибору своєї поведінки. У зазначених випадках фактичний «виконавець» виступає як своєрідне «знаряддя» вчинення злочину, за допомогою якого «підбурювач» здійснює власний злочинний задум, виступаючи посереднім заподіювачем шкоди (опосередкованим виконавцем)². Так, згідно з абз. 2 п. 24 постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про злочини

¹ Лексично фраза «посереднє виконання» означає заподіяння, вчинення, виконання за допомогою кого-небудь або чого-небудь (див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Т. III / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1982. – С. 341; Ожегов С. И. Словарь русского языка. 70000 слов / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1991. – С. 567).

² Такі ситуації в науці кримінального права дістали назву «опосередковане виконавство» (див.: Чернишова Н. В. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. / Н. В. Чернишова. – К. : Атіка, 2003. – С. 95–96), «посереднє» виконання (заподіяння) (див.: Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике / С. А. Тарарухин. – Киев : Юринком, 1995. – С. 72–73), «посереднє вчинення злочину» (див.: Мельник М. І. Види співучасників за новим Кримінальним кодексом України / М. І. Мельник // Право України. – 2001. – № 11. – С. 69), «посереднє заподіяння шкоди» (див.: Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Ю. В. Грачева, Л. Д. Ермакова и др. ; отв. ред. А. И. Рарог. – М. : Велби, Проспект, 2004. – С. 57), «посередня винність» (див.: Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая. Т. 1. Лекции / Н. С. Таганцев. – СПб. : Гос. тип., 1902. – С. 673). Висловлена також позиція, що діяльність посереднього виконавця, яка здійснена за рамками співучасті у злочині, слід називати посереднім заподіянням, а діяльність посереднього виконавця, який діє спільно з іншими співучасниками, доцільно визнавати посереднім виконанням злочину (див.: Цвиренко О. Л. Исполнитель преступления как вид соучастника по уголовному праву Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. Л. Цвиренко ; Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2005. – С. 17).

проти власності» від 6 листопада 2009 р. № 10 «відповідно до статті 26 КК співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. Тому в разі, коли із групи осіб, які вчинили злочин, лише одна особа є суб'єктом злочину, а решта осіб унаслідок неосудності або у зв'язку з недосягненням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, чи з інших підстав не можуть бути суб'єктами злочину, дії винної особи, яка за таких обставин притягується до кримінальної відповідальності, не можна розглядати як вчинення злочину групою осіб». Схожий підхід відтворено й у абз. 5 п. 9 постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 р. № 5.

У п. 6 постанови ПВСУ «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. № 2 вказано, що «при вирішенні питання про кваліфікацію злочину, вчиненого дорослою особою із залученням неповнолітніх осіб, які внаслідок свого віку (ст. 22 КК) чи неосудності (ст. 19 КК) не є його суб'єктами, треба мати на увазі, що таке спільне вчинення злочину не утворює співучасті. У зазначених випадках *відповідно до ч. 2 ст. 27 КК доросла особа розглядається як виконавець злочину*, і її дії кваліфікуються за статтями КК, якими передбачено відповідальність за цей злочин і за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність». Вища судова інстанція України вирішує питання про кваліфікацію діяння опосередкованого виконавця злочину згідно з положеннями КК, проте не досить коректно з формально-логічної точки зору. Так, зазначаючи, що при опосередкованому виконанні злочину співучасть відсутня, у постанові робиться посилання на ч. 2 ст. 27 КК, яка регламентує види співучасників. Вважаємо, що саме на законодавчому рівні необхідно вирішити питання про відсутність співучасті у разі опосередкованого вчинення (виконання) злочину, винесення цього положення за межі інституту співучасті та вирішення питання про відповідальність такого суб'єкта, приміром, у статті, що регламентує суб'єкта злочину (ст. 18 КК).

3. В абз. 5 п. 15 постанови «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2

вища судова інстанція зазначає, що «замовник умисного вбивства залежно від конкретних обставин справи повинен визнаватись або підбурювачем, або організатором злочину (якщо тільки він не є його співвиконавцем)». На наш погляд, таке тлумачення закону не є конкретним (змістовним), оскільки вид співучасника встановлюється з урахуванням його ролі (характеру діяння) у спільно вчиненому злочині, а не «залежно від конкретних обставин справи».

Оскільки відповідно до ч. 4 ст. 27 КК перелік способів підбурювання не є вичерпним, тому навіть рекомендацію вчинення злочину за наявності ознак співучасті вища судова інстанція розглядає як підбурювання до злочину. Так, згідно з абз. 3 п. 12 постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про хабарництво» від 26 квітня 2002 р. № 5 «якщо ж службова особа лише *рекомендувала* підлеглому домагатися благ, пільг чи переваг у такий спосіб, відповідальність за давання хабара несе той працівник, який, виконуючи таку рекомендацію, дав незаконну винагороду. Дії службової особи в цьому випадку *можуть* кваліфікуватись як підбурювання до давання хабара».

В абз. 2 п. 7 постанови ПВСУ «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. № 2 зазначено, що «дії дорослого, який, не будучи співвиконавцем злочину, втягнув у нього неповнолітнього, кваліфікуються за відповідною статтею КК, якою передбачено відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, та за відповідною частиною ст. 27 КК (залежно від *виду співучасті*¹) і статтею цього Кодексу, якою передбачено відповідальність за вчинений неповнолітнім злочин».

КК не дає визначення поняття «втягнення у злочинну діяльність», що зумовлює різноманітність його тлумачення як у науці кримінального права, так і слідчо-судовій практиці. Відсутність єдності думок породжує і питання про кваліфікацію діянь особи, яка вчинила цей злочин. Так, А. А. Примаченок вважає, що втягнення у вчинення злочинів «полягає у підбурюванні, схилянні вчинити злочин шляхом умовлянь, переконань, прохань, залякувань, погроз розправою, збудження помсти та інших низьких спо-

¹ У ст. 27 КК зазначені види співучасників. Законодавець не використовує термін «види співучасті». У науковій літературі питання про види та форми співучасті залишається дискусійним.

нукань. Як втягнення у злочин розглядається і пропаганда злочинного способу життя, якщо вона мала метою схиляння дітей або підлітків учинити один або декілька злочинів»¹. Схожа позиція висловлена Г.М. Миньковським та Г.З. Брускіним, які зазначають, що відповідальність за ст. 304 КК України наступає і в разі підбурювання до злочинного «ремесла» шляхом пропаганди злочинного способу життя². Інші криміналісти пропонують розглядати втягнення неповнолітнього або як готування спільно з неповнолітнім до вчинення злочину, або як його підбурювання до участі у ньому, або як його залучення до злочину в якості співвиконавця або пособника³. Деякі вчені під втягненням неповнолітніх у злочинну діяльність розуміють навіть посилення рішучості вчинити злочин⁴.

У судовій практиці також відсутній єдиний підхід до тлумачення втягнення у злочинну діяльність. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду СРСР «Про судову практику в справах про втягнення неповнолітніх у злочинну й іншу антигромадську діяльність» від 12 вересня 1969 р. під втягненням неповнолітніх у злочинну діяльність розумілися дії, спрямовані на: 1) підготовку неповнолітніх до участі у злочинах, 2) підбурювання їх до вчинення злочинів або 3) залучення їх як співвиконавців або пособників⁵.

¹ Примаченок А. А. Проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних / А. А. Примаченок ; науч. ред. П. В. Дудковский. – Минск : Наука и техника, 1980. – С. 191.

² Миньковский Г. М. Проблемы борьбы с вовлечением несовершеннолетних в антиобщественное поведение / Г. М. Миньковский, В. В. Панкратов. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1981. – С. 9.

³ Рудяк А. Застосування ст. 208 КК УРСР / А. Рудяк, А. Медведєв, О. Кучинська // Рад. право. – 1989. – № 2. – С. 37–38 ; Сперанский К. Понятие вовлечения несовершеннолетних в преступную деятельность / К. Сперанский // Сов. юстиция. – 1989. – № 13. – С. 25.

⁴ Миньковский Г. М. Проблемы борьбы с вовлечением несовершеннолетних в антиобщественное поведение / Г. М. Миньковский, В. В. Панкратов. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1981. – С. 6.

⁵ О судебной практике по делам о вовлечении несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность : постановление Пленума Верхов. Суда СССР от 12 сент. 1969 г. № 8 // Бюл. Верхов. Суда СССР. – 1969. – № 5. – С. 14–18 ; Бюл. Верхов. Суда РСФСР. – 1981. – № 2. – С. 10–11.

У постанові «Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх і про втягнення їх у злочинну й іншу антигромадську діяльність» від 3 грудня 1976 р. Пленум Верховного Суду СРСР роз'ясняв, що під втягненням неповнолітніх у злочинну діяльність слід розуміти дії, спрямовані на збудження бажання, прагнення у неповнолітнього взяти участь у вчиненні одного або декількох злочинів¹. Такий підхід поділяє й ПВСУ в постановах «Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність» від 23 грудня 1983 р. № 6 (п. 4)² і «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність» від 27 лютого 2004 р. № 2 (п. 5), в яких втягненням неповнолітнього у злочинну діяльність визнаються певні дії дорослої особи, вчинені з будь-яких мотивів і пов'язані з безпосереднім впливом на неповнолітнього з метою викликати у нього рішучість взяти участь в одному чи декількох злочинах³.

Вважаємо, що втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність являє собою дії, спрямовані на збудження у нього бажання (рішучості, наміру) вчинити один або декілька злочинів або взяти участь у його (їх) вчиненні. Отже, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність є підбурюванням неповнолітнього до вчинення одного або декількох злочинів або до участі у його (їх) вчиненні, яке виді-

¹ О практике применения судами законодательства по делам о преступлениях несовершеннолетних и о вовлечении их в преступную и иную антиобщественную деятельность : постановление Пленума Верхов. Суда СССР от 3 дек. 1976 г. // Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР (1924–1986) / под общ. ред. В. И. Теребилова. – М. : Известия, 1987. – С. 736–749; Рад. право. – 1971. – № 8. – С. 107–108.

² Про практику застосування судами України законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну та іншу антигромадську діяльність : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 23 груд. 1983 г. № 6 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1963–1997 роки) із змінами і доповненнями за станом на 8 лютого 1998 року. – Сімферополь : Таврія, 1998. – С. 292–296.

³ Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 27 лют. 2004 р. № 2 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 4. – С. 16–19.

лене законодавцем у самостійний склад, завдяки підвищеному ступеню суспільної небезпечності зазначеного діяння. Бажано було б, щоб вища судова інстанція конкретизувала питання про кваліфікацію діяння таких співучасників злочину.

4. В абз. 3 п. 13 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. №2 справедливо зазначено, що «якщо вбивство з метою приховання злочину, вчиненого іншою особою, було заздалегідь обіцяне, відповідальність настає за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК і за пособництво в тому злочині, який приховувався». Проте доцільно було б надати і повну кваліфікацію таких діянь.

5. У судовій практиці традиційним є питання про кваліфікацію діяння особи, яка при вчиненні спільного злочину виконала декілька ролей. Пленум Верховного Суду України надав його роз'яснення лише щодо окремих злочинів. Так, відповідно до п. 20 постанови «Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 15 квітня 2005 р. №5 «дії осіб, які взяли участь у легалізації (відмиванні) доходів, одержаних злочинним шляхом, як організатори, підбурювачі або пособники, якщо вони не є одночасно співвиконавцями цього злочину, належить кваліфікувати за відповідними частинами статей 27 і 209 КК». Схожий підхід наведений в абз. 1 п. 3 постанови ПВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. №2 та абз. 5 п. 3 постанови ПВСУ «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23 грудня 2005 р. №13.

Питання про кваліфікацію діяння співучасників, якщо особа при вчиненні одного злочину була виконавцем (співвиконавцем), а при вчиненні іншого – організатором, підбурювачем або пособником, вирішено щодо злочинів проти власності. Так, згідно з абз. 2 п. 21 постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 р. №10 «якщо винна особа при вчиненні одних злочинів була виконавцем, а інших – організатором, підбурювачем чи пособником, то такі злочини слід також кваліфікувати окремо з посиланням на відповідну

частину статті 27 КК». Схожий підхід міститься й у абз. 5 п. 3 постанови ПВСУ «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23 грудня 2005 р. № 13, де зазначено, що «якщо ж особа брала участь у вчиненні одного злочину як організатор, а іншого – як виконавець, пособник чи підбурювач, її дії в кожному випадку мають кваліфікуватися самостійно».

Аналіз постанов ПВСУ, що містять положення про кваліфікацію діянь співучасників, приводить до висновків:

1. У постановах ПВСУ відсутній системний підхід до вирішення питання кваліфікації діянь співучасників:

а) не всі постанови, присвячені тлумаченню ознак конкретних складів злочинів, у яких співучасть є кваліфікуючою ознакою, вирішують питання відповідальності співучасників;

б) в окремих постановах лише згадується про співучасть у злочині або про конкретного (найчастіше пособник) співучасника, проте питання кваліфікації діянь співучасників та їх розмежування не вирішуються;

в) певні постанови містять лише положення, що дублюють норми КК, без їх роз'яснення. Виникає питання про доцільність такого тлумачення положень кримінального закону.

2. Незважаючи на те, що аналіз слідчо-судової практики свідчить, що найбільша кількість помилок при кваліфікації злочинів, учинених у співучасті, пов'язана з розмежуванням діянь конкретних співучасників, у постановах ПВСУ не надається роз'яснення з цього питання. Більше того, аналіз судового тлумачення діянь окремих співучасників свідчить про те, що надані роз'яснення взагалі знищують межі розмежування їх діянь. Так, відповідно до абз. 2 п. 3 постанови ПВСУ «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23 грудня 2005 р. № 13 «організація вчинення злочину (злочинів) може полягати в залученні співучасників усіх видів (виконавців, пособників, підбурювачів, інших організаторів) або лише одного з них (наприклад, виконавців) і здійснюватись у формі наказу, угоди, прохання, підкупу, доручення, замовлення тощо».

3. Здійснюючи тлумачення діяння конкретного співучасника, зокрема організатора, підбурювача, пособника, ПВСУ в постановах доволі рідко вказує на його роль у спільному вчиненні злочину, говорячи лише загальними фразами, що «має місце співучасть у злочині» і необхідно посилатися «на відповідну частину ст. 27 КК».

Підтримуючи позицію науковців, що визнають інститут співучасті інститутом Загальної частини кримінального права України, зазначимо, що застосування цього інституту і власне кваліфікація діянь співучасників повинні бути однаковими (єдиними) для всіх складів злочинів, передбачених Особливою частиною КК. На підставі проведеного дослідження вважаємо, що немає потреби у постановах ПВСУ, присвячених судовій практиці у справах про конкретні злочини, кожного разу наводити окремі правила кваліфікації діянь співучасників. Доцільно, з нашої точки зору, прийняти окрему (самостійну) постанову ПВСУ, присвятивши її вирішенню питань відповідальності за злочини, вчинені у співучасті.

Статья посвящена анализу постановлений Пленума Верховного Суда Украины, принятых после вступления в силу УК Украины 2001 г., которые содержат положения о квалификации деяний соучастников. Установлен ряд недостатков судебного толкования, высказаны предложения по усовершенствованию судебной практики квалификации деяний соучастников.

The article is devoted to the analysis of the decisions of Plenum of Ukraine Supreme Court, accepted after an entry by virtue of CC of Ukraine 2001, that contain positions about qualification of acts of accomplices. The row of lacks of judicial interpretation is set, outspoken suggestion on the improvement of judicial practice of qualification of acts of co-participants.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 5 лютого 2014 р.).

*Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент
Р. С. Орловський.*

УДК 343.54

Д. П. Євтєєва, молодший науковий співробітник Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ДО ПИТАННЯ ВИДІЛЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ СІМ'Ї ТА НЕПОВНОЛІТНІХ В ОКРЕМИЙ РОЗДІЛ КК УКРАЇНИ

У статті наводиться систематизація поглядів науковців щодо виділення злочинів у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей в окремий розділ КК України. Розглядаються аргументи на користь такого виділення, робиться висновок щодо доцільності цього кроку.

Ключові слова: злочини проти сім'ї та неповнолітніх, розділ Особливої частини Кримінального кодексу України, родовий об'єкт злочину, видовий об'єкт злочину.

Постановка проблеми та формулювання цілей. Значення сім'ї для суспільства є неоцінним. Благополучна сім'я та її мікроклімат створюють максимально сприятливе середовище для формування емоційного і морального стану, а також фізичного, психічного і соматичного здоров'я дітей та підлітків¹. Соціологи відмічають, що сім'я була і залишається найбільш сталим і гнучким соціальним інститутом. Її монополія у сфері регулювання інтимних стосунків, дітонародження і догляду за маленькими дітьми зберігатиметься і в майбутньому. Водночас сім'я, перебуваючи у тісному взаємозв'язку із соціальним організмом, будучи його невід'ємною частиною, неминуче реагує на будь-які позитивні й негативні зміни у всій соціальній системі, підпадаючи під її вплив. При цьому вона сама впливає на її функціонування і розвиток².

¹ Коренев Н. М. Роль семьи в формировании, укреплении и сохранении здоровья детей и подростков / Н. М. Коренев // Жінки за духовну безпеку суспільства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 11–12 черв. 1999 р. / Держ. ком. України у справах сім'ї та молоді ; редкол.: В. І. Астахова та ін. – Х. : Харк. гуманіт. ін-т «Нар. укр. акад.», 1999. – Ч. I. – С. 19.

² Соціологія : підручник / за ред. В. М. Пічі. – 4-ге вид., випр. – Львів : Магнолія 2006, 2009. – С. 220.

Останнім часом у нашій країні спостерігається криза інституту сім'ї, занепад сімейних цінностей. На це впливають постійні зміни, нестабільність, негаразди в різних сферах суспільного життя. держава не стоїть осторонь від цих проблем. Вона намагається всілякими способами зміцнити позиції сім'ї та підвищити її авторитет у суспільстві. Для цього на центральному та регіональному рівнях приймаються різні програми, проводяться кампанії, акції, вживається низка інших заходів.

Не оминаються вищезазначені проблеми й на доктринальному рівні. Зокрема, у контексті обговорення необхідності посилення охорони інституту сім'ї у кримінально-правовій науці висуваються пропозиції щодо створення окремого розділу в Особливій частині Кримінального кодексу (далі – КК) України, присвяченого злочинам у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей.

Проблемам, що стосуються створення зазначеного розділу КК України, і буде присвячено цю статтю.

Норми, що містять злочини, які посягають на відносини у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей, розташовані в різних розділах КК України. По-перше, група із шести норм (статті 164–169 КК), які в науці позначаються як «Злочини проти сім'ї»¹, розміщена у п'ятому розділі Особливої частини КК («Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»). По-друге, інші норми закріплені, зокрема, у другому («Злочини проти життя та здоров'я особи»), третьому («Злочини проти волі, честі та гідності особи»), четвертому («Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи»), дванадцятому («Злочини проти громадського порядку та моральності»), а також тринадцятому («Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення») розділах.

¹ Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – С. 103–104; Зінченко І. О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (аналіз законодавства і судової практики) : монографія / І. О. Зінченко. – Х. : Вапнярчук Н. М., 2007. – С. 21–22.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У кримінально-правовій літературі питання щодо виокремлення злочинів у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей в окремий розділ постає давно. При цьому ведуться дискусії щодо визначення родового об'єкта цих злочинів, назви нового розділу, а також видів та кількості норм, що ввійдуть до нього. Дослідженням цих питань у вітчизняній кримінально-правовій літературі займалися й займаються С. Я. Лихова, В. О. Навроцький, Л. В. Дорош, Н. С. Юзікова, О. І. Белова, І. О. Бандурка, В. В. Гальцова, С. М. Морозюк та ін.

Виклад основного матеріалу. Розгляд основних підходів щодо доцільності виділення злочинів у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей в окремий розділ дозволив систематизувати ці позиції таким чином.

1. Деякі дослідники не вбачають необхідності в системній охороні сімейних відносин (точніше, вони взагалі не торкаються цієї проблеми) і розглядають норми, передбачені статтями 164–169 КК України, як видовий об'єкт у межах родового об'єкта п'ятого розділу Особливої частини КК (П. П. Андрушко¹, І. О. Зінченко² та ін.).

2. Відповідно до іншої позиції виділення в окремий розділ злочинів у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей є недоцільним. Проти такого виділення висловилася І. О. Бандурка. На її думку, створення в Особливій частині КК України окремого розділу про злочини проти сім'ї та дитини неможливо і недоцільно не тільки тому, що він буде занадто великим, мінливим та неосязним, а й у зв'язку з тим, що переважна більшість статей такого розділу неминуче буде дублювати багато інших статей кримінального закону. Авторка підкреслює, що захист дитинства у чинному КК України має комплексний, системний, наскрізний характер. Це цілісна система норм Загальної та Особливої частин КК України, яку неможливо охопити будь-яким окремим розділом. Тому, на її погляд, наукові пошуки слід спрямовувати не на марні спроби ство-

¹ Андрушко П. П. Кримінально-правова охорона особистих благ, основних особистих прав і свобод людини та громадянина новим Кримінальним кодексом України / П. П. Андрушко // Ерліхівський збірник / Юрид. ф-т Чернів. нац. ун-ту ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2002. – Вип. 3. – С. 35.

² Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – С. 104.

рення окремого розділу, а на вдосконалення існуючої системи кримінально-правового захисту дитинства в Україні¹.

3. Згідно з третім підходом, який підтримують більшість дослідників розглядуваних злочинів, останні мають самостійний родовий об'єкт², унаслідок чого в науковій літературі мають місце пропозиції створити для них окремий розділ в Особливій частині КК. Як відмічає Л. В. Дорош, такий крок сприятиме більш правильному відображенню особливостей родового об'єкта посягання на інтереси сім'ї та дітей, підкреслить ступінь суспільної небезпечності і значення боротьби з ними. Систематизація норм щодо злочинів у шлюбно-сімейній сфері матиме також велике виховно-превентивне значення, що допоможе більш ретельному вивченню й установленню причин та умов, що сприяють їх вчиненню³. На думку Н. С. Юзікової, виділення зазначеного структурного утворення в Особливій частині КК є доцільним, зокрема, тому, що діти є особливим об'єктом захисту, а отже, й відповідальність за злочини проти них має відрізнятися від правопорушень щодо дорослих. Окрім того, наявність самостійної глави у КК привертатиме увагу слідчих, прокурорів, суддів до особливостей об'єкта посягання і сприятиме правильному вирішенню питань призначення покарання з цієї категорії справ⁴.

При цьому думки науковців розподілилися стосовно таких питань: необхідності до норм, передбачених статтями 164–169 КК

¹ Бандурка І. О. Чи потрібен в Особливій частині КК України окремий розділ про злочини проти сім'ї та дітей? / І. О. Бандурка // Актуальні проблеми кримінальної відповідальності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 401.

² Белова О. І. Кримінально-правова характеристика злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. І. Белова ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Х., 2006. – С. 53; Гальцова В. В. Об'єкт та система злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина (розділ V Особливої частини Кримінального кодексу України) / В. В. Гальцова // Право і безпека. – 2011. – № 2 (39). – С. 226.

³ Дорош Л. В. Уголовная ответственность за злостное уклонение от платежа алиментов на содержание детей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. В. Дорош ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1982. – С. 46–47.

⁴ Юзікова Н. С. Як захистити дітей від жорстокості батьків / Н. С. Юзікова // Право України. – 1998. – № 3. – С. 60.

України, додавати й інші норми з інших розділів КК; щодо видів і кількості таких норм; родового об'єкта та назви розділу.

У межах розглядуваної точки зору різноманітні думки можна розподілити на вузький та широкий підходи:

а) згідно з першим із них до новоствореного розділу мають увійти лише злочини проти сім'ї, що законодавець розмістив у п'ятому розділі Особливої частини КК України («Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»). На сьогодні це шість норм, передбачених статтями 164–169 КК України. Такої думки додержується В. В. Гальцова. Авторка робить висновок, що суспільні відносини, які забезпечують нормальний розвиток та функціонування сім'ї і є видовим об'єктом злочинів, передбачених розділом V Особливої частини КК, доцільно виокремити як самостійний родовий об'єкт, а злочини, що посягають на цю групу відносин, мають бути поміщені в розділ «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх». Разом із тим науковець зазначає, що надалі можуть виникнути інші суспільно небезпечні діяння, які посягатимуть на інтереси сім'ї та спричинятимуть істотну шкоду цим суспільним відносинам, а тому можуть бути додатково вказані як злочини в цьому розділі¹.

Відмітимо, що до прийняття нового КК України подібну позицію підтримував В. О. Навроцький. До пропонованої ним глави «Злочини проти сім'ї» мали ввійти норми, передбачені статтями: 114 («Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей»), 115 («Зловживання опікунськими правами і залишення підопічних дітей без нагляду і допомоги»), 115¹ («Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)»), 115² («Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)»), 116 («Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків») КК України 1960 р.²;

б) прибічники широкої позиції вважають, що до новоствореного розділу (глави) мають увійти не лише вищезазначені злочини

¹ Гальцова В. В. Об'єкт та система злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина (розділ V Особливої частини Кримінального кодексу України) / В. В. Гальцова // Право і безпека. – 2011. – № 2 (39). – С. 226.

² Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К. : Знання КОО, 2000. – С. 145.

проти сім'ї, а й деякі норми з інших розділів КК. До набуття чинності новим КК України 2001 р. такого підходу додержувалися, зокрема, Л. В. Дорош¹, Н. С. Юзікова та ін.² Із прийняттям нового КК ця позиція набула поширення у кримінально-правовій літературі. Так, С. Я. Лихова вважає, що до норм розділу «Злочини проти інтересів сім'ї, підопічних та неповнолітніх», передбачених статтями 164–169 КК України 2001 р., необхідно додати, наприклад, підміну дитини (ст. 148 КК), експлуатацію дітей (ст. 150 КК), втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК) та ін.³

О. І. Белова під родовим об'єктом злочинів проти сім'ї та неповнолітніх розуміє сімейні відносини та відносини, що забезпечують нормальний розвиток неповнолітніх. На її думку, виокремлений розділ «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх» має включати:

1) посягання на особисті немайнові відносини: «Злісне невиконання обов'язків з догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування» (ст. 166 КК); «Підміна дитини» (ст. 148 КК); «Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)» (ст. 168 КК); «Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)» (ст. 169 КК);

2) посягання на майнові відносини: «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» (ст. 164 КК); «Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків» (ст. 165 КК); «Зловживання опікунськими правами» (ст. 167 КК);

3) посягання на відносини щодо нормального розвитку неповнолітніх: «Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей» (ст. 137 КК); «Експлуатація дітей» (ст. 150 КК); «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (ст. 304 КК); «Спонукування неповнолітніх до застосування допінгу» (ст. 323 КК); «Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів»

¹ Дорош Л. В. Уголовная ответственность за злостное уклонение от платежа алиментов на содержание детей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. В. Дорош ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1982. – С. 45–46.

² Юзікова Н. С. Як захистити дітей від жорстокості батьків / Н. С. Юзікова // Право України. – 1998. – № 3. – С. 61.

³ Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія / С. Я. Лихова. – К. : Київ. ун-т, 2006. – С. 253.

(ст. 324 КК); «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості» (ст. 155 КК); «Розбещення неповнолітніх» (ст. 156 КК).

Авторка пропонує об'єднати ці норми в єдиний розділ «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх» та розташувати його після розділу «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина». При цьому до деяких статей вона пропонує внести зміни¹.

Треба віддати належне позиції О.І. Белової, оскільки вона визначила чіткий критерій відбору таких норм залежно від безпосереднього об'єкта.

На думку С.М. Морозюка, родовим об'єктом злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних є сімейні та опікунські правовідносини. Науковець відмічає, що при виділенні окремого розділу «Злочини проти інтересів сім'ї та підопічних» до нього слід включити не тільки склади злочинів, передбачені статтями 164–169 КК України, а й окремі склади, які містяться сьогодні в інших розділах. До останніх автор відносить: «Підміна дитини» (ст. 148), втягнення дітей в зайняття проституцією (частини 3, 4 ст. 303) та «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (ст. 304). Окрім того, С.М. Морозюк пропонує створити нову норму, передбачену ст. 146¹ («Незаконне позбавлення волі або викрадення дитини»), і помістити її до зазначеного розділу²;

в) можна також виявити ще один – найбільш широкий підхід (на зразок КК зарубіжних країн), за яким в один розділ можуть бути виділені злочини проти сім'ї, неповнолітніх та моральності. Таким шляхом пішли, зокрема, законодавці Королівства Бельгії (розділ VII КК «Про злочини та проступки проти сімейних відносин та проти суспільної моралі»), Республіки Туркменистан (глава 20 КК «Злочини проти неповнолітніх, сім'ї та моральності»), Республіки Узбекистан (глава V КК «Злочини проти сім'ї, молоді та моральності» розділу I «Злочини проти особи»).

¹ Белова О.І. Кримінально-правова характеристика злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О.І. Белова ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Х., 2006. – С. 162, 163, 169, 170.

² Морозюк С.М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст. ст. 164–169 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С.М. Морозюк ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2012. – С. 62, 173–176.

Останній шлях не має прибічників у вітчизняній кримінально-правовій літературі. Убачається, що в зазначених країнах поєднання цих норм в одному розділі зумовлене особливостями суспільного укладу, національними традиціями. В Україні ж через відсутність таких особливостей злиття норм, які посягають на сфери сім'ї та моральності, в єдиному розділі уявляється недоцільним.

Отже, на нашу думку, у необхідності виділення самостійного розділу, присвяченого злочинам у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей, не виникає сумнівів. Система розділів Особливої частини КК відображає ті суспільні відносини, охорону яких законодавець вважає пріоритетною. Виділення ж сім'ї та неповнолітніх як об'єкта посиленої охорони разом з іншими заходами, що вживає держава, убачається, має підвищити авторитет сімейних цінностей у суспільстві й позитивно вплинути на його подальший розвиток.

Окрім того, слід відмітити, що Україна разом з Естонією залишилися єдиними державами серед країн колишнього СРСР, де немає спеціального розділу (глави), присвяченого зазначеним злочинам. Такі розділи мають місце і в низці інших зарубіжних КК, наприклад Австрії, Аргентини, Бельгії, Болгарії, Данії, Іспанії, Норвегії, Польщі, Сан-Марино, Сербії, ФРН, Швейцарії, Швеції та ін.

Висновки. Сімейні, опікунські відносини та відносини у сфері нормального розвитку дітей є взаємопов'язаними. Останні складають ядро перших. Негативне середовище в сім'ї позначається на нормальному розвитку неповнолітніх, і навпаки, порушення у розвитку неповнолітніх уражає сімейний уклад. З огляду на це, за нашим переконанням, необхідно згрупувати в єдиному розділі норми, передбачені статтями 164–169 КК, та норми з інших розділів КК, що передбачають відповідальність за злочини проти нормального розвитку неповнолітніх. Необхідно погодитися з тими авторами, які пропонують використати при цьому критерій подібності основних безпосередніх об'єктів і відібрати злочини, де відносини у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей є основними безпосередніми об'єктами та шкода яким завдається в основних складах.

Разом із тим питання щодо остаточної назви, змісту та обсягу нового розділу залишається відкритим. Перш за все спірною зали-

шається кількість норм. Окрім того, убачається, що процес його формування не обмежиться сліпим переміщенням певного набору злочинів. Необхідним стане врахування: по-перше, пріоритетів кримінально-правової політики України на сучасному етапі з цього питання; по-друге, перспектив щодо введення до такого розділу нових злочинів через криміналізацію певних діянь (наприклад, у літературі висуваються пропозиції доповнити КК України такими діяннями, як порушення батьками або особами, які їх замінюють, права власності неповнолітніх дітей¹; посягання на відносини між подружжям або особами, що не перебувають у шлюбі, але проживають однією сім'єю, з приводу володіння, користування та розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності², та ін.); по-третє, пропозицій щодо видозміни чинних норм (так, О. І. Белова пропонує назву та диспозицію ч. 1 ст. 165 КК викласти у такій редакції: «Стаття 165. Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних членів сім'ї. Злісне ухилення від надання встановлених рішенням суду коштів на утримання непрацездатних батьків, одного із подружжя або особи, яка не перебувала в шлюбі, але протягом тривалого часу проживала з іншою особою однією сім'єю, – карається...»³ тощо); по-четверте, ініціатив щодо виключення існуючих злочинів через декриміналізацію (зокрема, висловлюються пропозиції щодо декриміналізації розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)⁴).

Таким чином, щодо проблем, пов'язаних зі створенням нового розділу, присвяченого злочинам у сфері сім'ї, опіки та піклування,

¹ Розробка пропозицій щодо внесення змін та доповнень Кримінального та Кримінально-процесуального законодавства / В. С. Зеленецький, Н. О. Гуторова, В. М. Хотинець, О. Г. Шило // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 163–188; Белова О. І. Кримінально-правова характеристика злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. І. Белова ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Х., 2006. – С. 170–171.

² Белова О. І. Кримінально-правова характеристика злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. І. Белова ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Х., 2006. – С. 92, 131, 132.

³ Там само. – С. 170–171.

⁴ Павленко Ю. Уповноважений Президента з прав дитини ініціює скасування таємниці усиновлення [Електронний ресурс] / Ю. Павленко // Прес-служба Президента України Віктора Януковича від 14.08.2012 15:04. – Офіц. інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/25009.html>. – Заголовок з екрана.

пропонуються різноманітні шляхи вирішення. У подальшому вбачається необхідним дослідити внутрішню диференціацію норм у межах розділу за ознакою видового об'єкта та здійснити їх розташування залежно від останнього.

В статье приводится систематизация взглядов ученых относительно выделения преступлений в сфере семьи, опеки, попечительства и нормального развития детей в отдельный раздел УК Украины. Рассматриваются аргументы в пользу такого выделения, делается вывод о целесообразности этого шага.

The article is devoted to the systematization of scientific views on detaching crimes against family, guardianship, custody and normal child development in a separate section of the Criminal Code of Ukraine. The reasons in favour of abovementioned detachment have been examined. The conclusion on the appropriateness of this arrangement is made.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ НАПрН України (протокол № 2 від 23 січня 2013 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор В. І. Борисов.

УДК 343.9

В. В. Василевич, кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРИНЦИПИ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню поняття та класифікації принципів кримінологічної політики держави, питанням їх змістовного наповнення та потреб забезпечення її реалізації.

Ключові слова: *принципи, злочинність, кримінологічна політика, принципи кримінологічної політики, гуманізм, верховенство права, системний підхід.*

Актуальність статті. Процес оновлення суспільства, утворення нових соціальних елементів способу життя в Україні передбачає зростання потреби у забезпеченні його стабільності та керованості, захисті конституційних прав і свобод особи, громадських, державних інститутів від злочинних посягань, здійсненні результативного впливу факторів стримання злочинності в період соціальних, економічних, політичних та інших трансформацій і побудови правової держави.

Усвідомлення проблемної ситуації спонукає до більш активно-го використання можливостей кримінологічної науки в багатьох сферах законотворчої, правозастосовної та правоохоронної практики боротьби із злочинністю. Основу такої практики мають становити базові принципи та пріоритети кримінологічної політики України, що ґрунтуються на міжнародних стандартах ставлення до потерпілих від протиправних дій, злочинців і злочинності в цілому. Тому саме розробка ефективної, а значить, системної, послідовної та цілеспрямованої кримінологічної політики держави – це насамперед поновлення порушених прав жертви злочину, відродження соціально-позитивних якостей населення, що в кінцевому результаті неминуче призведе до зміцнення правопорядку¹. Процес фор-

¹ Голіна В. В. Державне програмування і регіональне планування заходів з запобігання злочинності в Україні / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний ; за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Право, 2012. – С. 38.

мування основних ідей у даній науковій і практичній сфері діяльності має привернути до себе увагу та об'єднати зусилля вчених і практиків під час вирішення наявних соціальних проблем, що мають кримінально-правову оцінку.

Аналіз досліджень даної проблеми. Дослідження теоретичних і практичних питань формування та реалізації кримінологічної політики з дотриманням вихідних базових принципів здійснювалося до сьогодні на різних рівнях, що призвело до формування великої кількості цікавих і цінних думок, окремих теорій.

Питання класифікації, змісту та механізмів дотримання й використання базових принципів кримінологічної політики України вивчали такі вчені, як: О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Л. М. Давиденко, О. М. Джу́жа, В. М. Дрьомін, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський О. М. Костенко, М. В. Костицький, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, П. Л. Фріс, В. І. Шакур та ін.

Постановка мети. Незважаючи на наявність окремих наукових праць, присвячених розгляду проблеми, практика свідчить про відсутність робіт, в яких детально розглядалися б питання змісту принципів кримінологічної політики та механізмів їх реалізації. Тому метою статті є з'ясування поняття та класифікації принципів кримінологічної політики держави, їх змістовного наповнення та потреб дотримання й забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи зміст поняття та системи принципів кримінологічної політики, автором запропоновано власне бачення й визначення цієї юридичної категорії як одного із важливих компонентів інструментарію формування стратегічної складової частини внутрішньої антикримінальної політики¹ держави, сутність якої полягає у визначенні ключових доктринальних засад у сфері запобігання злочинності та її практичної реалізації у системі органів й установ антикримінальної юстиції у відповідності з положеннями кримінально-правової, кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої політики країни та національного законодавства. Спираючись на наукові дослідження в цій

¹ Термін «антикримінальна» політика пропонується автором замість терміна «кримінальна» політика, що означає від лат. *criminalis* – злочинна.

галузі, нами робиться спроба довести теоретичне і практичне значення категорії «принцип» з метою подальшого форматування основних елементів структури кримінологічної політики.

Принцип (від лат. *principium* – підґрунтя, основа) – основне вихідне положення; те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки (як теоретико-пізнавальна категорія); те, що знаходиться в основі розуміння дійсності, пронизує всю систему знання і субординує його¹.

Категорія «принцип» у контексті такого соціально-правового явища, як кримінологічна політика, визначається автором на основі сутнісних ознак цієї філософської категорії у реальній сфері державної та суспільної діяльності.

З огляду на зазначене **принципи кримінологічної політики держави** – це система об'єктивно сформованих вихідних, базових положень, що визначають зміст і завдання, функції та методи кримінологічної політики держави, правовий статус, субординацію та координацію суб'єктів її формування й реалізації. Як і будь-яка інша дефініція, остання класифікується та ґрунтується на притаманних їй основоположних началах, що слугують їй фундаментом та орієнтиром у процесі її становлення, розвитку та вдосконалення. На наш погляд, принципи у зазначеній сфері соціальної діяльності:

- 1) об'єктивно формуються самою цією діяльністю;
- 2) містять у собі теоретико-пізнавальну складову цього процесу (зокрема, в доктринальних положеннях кримінологічної політики та в процесі їх реалізації в кримінологічній практиці);
- 3) допомагають розрізнити і визначити те, що лежить в основі кримінальної дійсності, у тому числі її кримінальної активності, а також в основі антикримінальної діяльності держави і суспільства в якості антикримінальної активності;
- 4) визначають необхідність розгортання антикримінальної активності як виправданого і бажаного для суспільства закону руху і як логічного виразу пізнання прямого та зворотного зв'язків, де принцип є центральним поняттям, основоположною ідеєю, яка пронизує всі рівні кримінологічної політики (доктринальний, правовий,

¹ Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 525.

у тому числі правозастосовний, спеціально-кримінологічний та організаційно-управлінський);

5) окреслюють систему логічно пов'язаних між собою структурних компонентів антикримінальної юстиції, а також прямих і зворотних зв'язків між елементами цієї системи і впливають певним чином один з одного в єдиній функціональній структурі специфічних суспільних відносин.

Виходячи з того, що будь-яка теоретична система (у тому числі доктринальна модель кримінологічної політики) ґрунтується на принципах, пов'язаних між собою, автором в якості основних вихідних положень, необхідних для побудови доктринальної моделі кримінологічної політики, виділяються такі: 1) динамічний розвиток; 2) наукова обґрунтованість; 3) системний підхід; 4) єдність теорії і практики; 5) гуманізм та 6) верховенство права.

У теоретико-змістовному плані доктринальна модель кримінологічної політики має виходити з принципів взаємозв'язку явищ кримінальної дійсності та антикримінальної діяльності як універсального способу їхнього існування. Тому ці явища і процеси не є випадковим нагромадженням ізольованих одна від одної сутностей, а становлять єдине ціле, що існує на основі загального зв'язку явищ у різних рівнях організації соціального життя. Взаємодія цих явищ, яка за своїм конкретно-предметним змістом є різноманітною, виступає умовою процесу виникнення явищ та системи явищ як їхнього відносно сталого, певним чином упорядкованого зв'язку, а також загального розвитку. Отже, принцип *динамічного розвитку* орієнтується на побудову теоретичної складової, набуття та виникнення нової якості в поступальному процесі змін від нижчого до вищого, від простого до складного – сутнісного стану кримінологічної політики як системи взаємопов'язаних понять (категорій), які розвиваються і відображають закономірності розвитку кримінальної активності й антикримінальної активності та її пізнання. При цьому слід урахувати, що обидві системи (кримінальна та антикримінальна) знаходяться в стані розвитку та динаміки.

Наукова обґрунтованість (як принцип) забезпечує реальну та об'єктивну оцінку відповідності логічного й історичного процесів пізнання дійсності та характеристику справжнього стану криміно-

логічної ситуації у країні, а також фактичного стану ефективності запобігання злочинності на всіх рівнях антикримінальної діяльності держави і суспільства. Реалізація зазначеного принципу, крім того, передбачає: 1) виділення та відокремлення істотних факторів від несуттєвих; 2) урахування реальних сил і засобів запобігання злочинності та деструктивних факторів (сил та засобів), що стоять на перешкоді позитивним змінам; 3) визначення реальних недоліків у системі побудови ціннісних орієнтацій; 4) виявлення дисфункцій в організаційно-управлінських структурах; 5) виявлення недоліків, що полягають у викривленні (спотворенні) цивілізованих суспільних відносин; 6) викриття протиріч у системі антикримінальної юстиції, що призводять до дисфункції певних компонентів антикримінальної системи.

Принцип *системного підходу* формування та реалізації державної кримінологічної політики полягає в тому, що спосіб теоретичного та практичного пізнання має спрямовуватися у двох головних напрямках: 1) пізнання злочинності (яка ідентифікується як система, що має свої закономірності виникнення й розвитку), при цьому у сукупності її компонентів може формуватися певна множина автономних підсистем, які самовідтворюються в новій якості, поповнюючи глобальну систему злочинності; 2) пізнання антикримінальної системи, її компонентів, цілей, завдань, функцій і напрямів діяльності, здатних здійснювати соціальний контроль над злочинністю та реально впливати на її скорочення. Цей принцип кримінологічної політики орієнтує на комплексне та інтегроване дослідження і вирішення такої соціальної проблеми, як злочинність. Він охоплює теоретичні та практичні здобутки багатьох галузей права, теорії і практики запобігання злочинам (у першу чергу кримінально-правової, кримінально-процесуальної та кримінально-виконавчої галузей, інтеграційні зв'язки в яких базуються на кримінологічних засадах, галузевій кримінологічній теорії запобігання злочинності, у тому числі кримінологізації норм права). Саме дотримання вимоги комплексного підходу щодо об'єднання сил і засобів у процесі реалізації кримінологічної політики завдяки функціонуванню системи спеціально-кримінологічного запобігання злочинам сприятиме зростанню її результативності та соціальної ефективності.

Фундаментальним принципом, що пронизує всю систему методологічних вимог доктринальної моделі кримінологічної політики, є принцип *єдності теорії і практики*, що орієнтує на творчий підхід вирішення теоретичних і практичних проблем у цій сфері діяльності, спираючись на світоглядно-методологічну основу законів творення нового. Не заперечуючи проти тези, що теорія без практики мертва, а практика без теорії сліпа, автор вважає, що в контексті здійснення кримінологічної політики має діяти саме цей принцип, що передбачає виділення пріоритетних напрямів, які здатні істотно впливати на кримінологічну ситуацію в країні. У сутності даного принципу так само відбивається, в діалектичний єдності співіснування нормативно-стандартизованого та творчого підходів, закладених в ідеї спеціально-кримінологічної практики. Цей принцип кримінологічної політики передбачає єдність основоположних підходів щодо запобігання злочинності як правовими, так і спеціально-кримінологічними заходами, засобами та методами на засадах плановості, інформованості та взаємодії, оптимізації державних організаційно-функціональних структур із залученням сил і засобів громадянського суспільства, єдності розуміння цілей і завдань суб'єктами кримінологічної політики, диференціації їх завдань та функцій.

Принцип *гуманізму* (походить від лат. *humanus* – людський, людяний)¹, на нашу думку, протиставляє систему ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, що відображує спрямованість ідеології й моралі суспільства, а також певний світогляд, заснований на засадах рівності, справедливості, людяності відносин, проникнутих повагою до людської гідності, турботою про благо людей. Застосування цього універсального принципу в кримінологічній політиці означає: 1) пріоритет загальнолюдських цінностей – життя, здоров'я, свободи, честі та гідності людини; 2) перевагу прав людини над державними інтересами за умов їх гармонійного співіснування; 3) відповідальність держави перед громадянами і суспільством за результати своєї діяльності; 4) суверенітет, наукову обґрунтованість пріоритетів людини і незалежності від ідеологічних установок та

¹ Сучасний словник іншомовних слів. – 2-ге вид., доп. – Х. : Веста : Ранок, 2008. – С. 166.

рішень будь-яких політичних партій і рухів; 5) максимальне використання інститутів соціалізації, що існують у системі державних органів, громадянського суспільства та міжнародних організацій; 6) імплементацію норм міжнародного права в законодавство України щодо гуманізації процесів, пов'язаних із запобіганням злочинності та поведінням із правопорушниками; 7) забезпечення справедливості, милосердя, моральності, гласності, демократизму в діяльності органів і установ антикримінальної юстиції.

Зміст принципу *верховенства права* в кримінологічній політиці слід сприймати як усвідомлену та виважену установчу і регулятивну концепцію юридичного аналізу в рамках теорії та юридичної практики.

На наш погляд, стверджуючи про необхідність досягнення мети запровадження верховенства права як європейського стандарту на національному рівні (у тому числі в процесі формування та реалізації кримінологічної політики держави), слід погодитися з висновком С. П. Головатого відносно того, що принцип верховенства права в контексті заснування, існування та розвитку Ради Європи – це одночасно і політичний, і юридичний принцип. Політичний принцип верховенства права лежить в основі діяльності і самої Ради Європи (як принцип міжнародних відносин), і її держав-членів (тобто як принцип внутрішньої політики держав-членів та їхніх органів). Юридичним же принципом верховенства права слід вважати такий, що має покладатися в основу політичної та юридичної системи кожної держави, а також на основі (або з урахуванням) якого формулює і виносить свої рішення Європейський суд з прав людини у Стразбурзі¹. Отже, принцип верховенства права є концептуальною основою для визначення й опрацювання подальшого юридичного інструментарію, через який цей принцип набуває конкретних форм.

Варто погодитися із вдалим визначенням С. П. Головатого щодо структури та юридичного змісту принципу верховенства права на засадничих елементах широкої доктрини верховенства права, до

¹ Головатий С. П. Верховенство права: Ідея. Доктрина. Принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Головатий ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К., 2008. – С. 27.

яких належать: 1) доктрина природних прав людини; 2) доктрина суспільного договору в рамках ліберального юридичного вчення; 3) власна доктрина верховенства права – від А. Дайсі до сучасного її тлумачення: а) заперечення свавілля влади; б) рівність перед законом; в) концепція про конституційне право як наслідок прав особи, а не їхнє джерело¹.

Тому принцип верховенства права як у політичному, так і юридичному розумінні суспільного життя треба сприймати як цілісне, універсальне, інтегроване поняття, цілісну юридичну категорію вітчизняної політичної і юридичної системи. Цей принцип є провідним у формуванні та реалізації кримінологічної політики держави, а відтак, він відіграє роль основоположного начала та об'єднуючої ланки в системі відносин між державою і особою, а також визначає форми, методи та засоби діяльності всіх інституцій антикримінальної юстиції України.

Висновки. Не претендуючи на завершеність викладених положень та безапеляційність висловлених гіпотез, слід висловити кілька узагальнень, що за своєю сутністю і змістом є авторським баченням проблеми:

1) на сьогодні в юридичній теорії, у тому числі кримінологічній, не сформульовано єдиного, загальноприйнятого визначення принципів кримінологічної політики держави внаслідок об'єктивних процесів їх формування та суб'єктивних підходів формалізації;

2) класифікація та зміст зазначених основоположних начал кримінологічної політики як об'єднуючої ланки в системі відносин між державою і особою з приводу захисту від злочинних посягань є динамічними процесами, що розвиваються і відображають закономірності формування криміногенного потенціалу та антикримінальної активності суспільства; обидві системи (кримінальна та антикримінальна) знаходяться в стані динаміки й трансформації;

3) проблема полягає не стільки в теоретичних підходах щодо поняття, класифікації та змісту принципів кримінологічної політики держави, скільки у практичній площині їх реального дотриман-

¹ Головатий С. П. Верховенство права: Ідея. Доктрина. Принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01/ С. П. Головатий ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К., 2008. – С. 33.

ня та реалізації, що безпосередньо впливає на рівень захищеності людини й громадянина та стан правопорядку в країні.

The article is devoted to the study of concepts and classifications of the principles of criminology policy of the state, issues of their content and needs support and implementation.

Статья посвящена исследованию понятия и классификации принципов криминологической политики государства, вопросам содержательного наполнения и потребностей их обеспечения и реализации.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (протокол №12 від 5 березня 2014 р.).

*Рецензент – доктор юридичних наук, професор **Б. М. Головкін**.*

УДК 343.85

В. В. Голіна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

РОЛЬ ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗДІЙСНЕННІ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

У статті розглядається проблема участі громадськості у здійсненні різних стратегій кримінологічної політики запобігання злочинності.

Ключові слова: громадськість, кримінологічна політика, стратегія, запобігання злочинності.

Універсальним принципом теорії і практики запобігання злочинності є комплексність (від лат. *complexus* – зв'язок, спільність, сполучення). Комплексний підхід до запобігання злочинності означає, з одного боку, об'єднання зусиль багатьох суб'єктів запобігання і зосередження сил та заходів на вирішальних його напрямках, а з другого – забезпечення такої багатогранної діяльності єдиною інтегруючою програмою, яка поєднувала б запобіжні можливості різних галузей права, наукових знань, соціальних можливостей у сфері запобігання та протидії злочинним проявам.

Принцип комплексності у запобіганні злочинності зумовлений її природою як явища, проти якого має спрямовуватися спільна «ударна сила» держави, суспільства, громадськості. Спільність передбачає участь у запобіганні злочинності органів влади, правоохоронних органів, судових органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян та їх об'єднань, тобто створення єдиного фронту всіх гілок влади і широких верств населення. Цілеспрямованість зусиль зазначених та інших суб'єктів у практиці запобігання та протидії злочинності неможлива (або неефективна) без антикримінальної політики держави. Тому слід

торкнутися деяких теоретичних положень такої політики, яка відводить громадськості суттєву роль у процесі запобігання злочинності. Неодноразово у рекомендаціях Конгресів ООН по запобіганню злочинності і кримінальному правосуддю підкреслювалось, що ані державна політика боротьби зі злочинністю, ані навіть система кримінальної юстиції не можуть ефективно працювати без позитивного ставлення й активної підтримки з боку громадськості¹. У рекомендаціях Конгресів ООН державна політика боротьби зі злочинністю представлена такими її складовими, як: загальносоціальна політика запобігання злочинності (соціальна превенція), кримінологічна політика (стратегія поступового зниження кількісних показників злочинності і зменшення її якісної характеристики, допомога потерпілим), кримінально-правова політика (індивідуалізація кримінальної репресії), кримінально-процесуальна політика (більш широке застосування альтернативних тюремному ув'язненню покарань), кримінально-виконавча політика (виправлення, соціальна реінтеграція злочинців).

Стратегічному напрямку запобігання злочинності на сучасному етапі розвитку України відповідає реформаторська кримінологічна політика, яка гармонічно поєднує соціально-економічну політику країни, її культурні традиції, політичний режим, пануючу ідеологію, ресурсні можливості та ін. Саме злочинний потенціал генерує кримінальну мотивацію і трансформацію останньої у множинність злочинних проявів.

За різних часів у тих чи інших авторів кримінологічна політика розглядалася як складова кримінально-правової політики (М. П. Чубинський, В. С. Зеленецький, С. С. Босхолов, О. М. Литвак, П. Л. Фріс та ін.), як самостійний, тісно поєднаний із соціально-економічною та правовою політикою, запобіжний напрям – кримінологічна політика держави щодо запобігання злочинності, яка має свою сутність, засади, принципи, доктринальні приписи, реальний і можли-

¹ Наприклад, VII Конгрес ООН по запобіганню злочинності і кримінальному правосуддю (див.: Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию : сб. материалов : в 3 кн. / Нац. акад. правовых наук Украины ; НИИ изучения пробл. преступности им. акад. В. В. Сташиса ; сост.: В. В. Голина, М. Г. Колодяжный ; под общ. ред. В. В. Голины. – Киев : Ред. журн. «Право Украины» ; Харьков : Право, 2013. – С. 93–96).

вий запобіжний ресурс та інші вихідні дані (М. М. Бабаєв, А. Ф. Зелінський, В. В. Голіна, В. В. Василевич та ін.).

Ми навмисно уникаємо наведення низки понять і критичних щодо них зауважень стосовно кримінологічної політики, оскільки вони мають місце в інших опублікованих наших роботах¹. Однак їх осмислення дає можливість дійти певних принципово важливих висновків як щодо природи самої цієї політики, так і ролі в її здійсненні громадськості:

1. Актуалізація проблеми кримінологічної політики, відстоювання її реальності не викликають у цілому заперечень. Відчувається занепокоєність науковців недостатнім розумінням владою і суспільством специфіки саме кримінологічної політики. Вона нібито розчиняється в аморфному понятті державної політики боротьби зі злочинністю.

2. Самостійність кримінологічної політики не є абсолютною. Її становлення не означає відкидання або відрив від інших галузевих політик у сфері протидії злочинності. Нами неодноразово підкреслювалось, що кримінологічна політика є своєрідною державною ідеологією, під впливом якої, з одного боку, розробляються завдання, зміст, принципи, форми діяльності держави щодо нерепресивного впливу на злочинність, а з другого – використовуються найсучасніші прогресивні стратегії її запобігання.

3. Політика нерепресивного впливу на злочинність втілює владну волю, а тому вона повинна набувати форми директивного акта, закону, яким керуються всі гілки влади, органи місцевого самоврядування, громадські організації, громадяни. Запобігання злочинності має стати національним обов'язком усіх гілок влади, що не виключає регіональний аспект при його реалізації. При цьому можливі й інші варіанти.

4. Для практичного втілення кримінологічної політики недостатньо знань про стан злочинності та дотримання гуманістичних і демократичних переконань. Слід ще чітко уявляти об'єкти запобіжного впливу, а також методи такого впливу, які при цьому необхідно використовувати, достатність політичної волі, рішучості й ресурсного забезпечення.

¹ Див., наприклад: Голіна В. В. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний ; за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Право, 2012. – С. 11–17.

5. У сучасних непростих умовах розвитку держави суспільству потрібно дещо змінити стереотипи підходів до запобігання злочинності та її проявам. З одного боку, це зменшити рівень криміногенного потенціалу суспільства – цього могутнього джерела правопорушень, девіацій, деструктивної криміногенної поведінки, збочень, віктимізації і віктимності, злочинів та ін., чому має слугувати професійно використаний ресурс загальносоціального запобігання злочинності, а з другого – перейти до невеликої кількості стратегій та тактик, призначенням яких – без кон'юнктури і перебільшення – є зниження або обмеження кримінальних проявів.

6. Участь громадськості у запобіганні злочинності має стати реальністю. Слід розробляти нові форми, методи і техніку для мобілізації і використання у превентивних цілях великих прихованих громадських ресурсів. Ідеологія участі громадськості у запобіганні злочинності формується на засадах як інтелектуальної її підтримки, так і фізичної співучасті в цьому процесі.

Отже, кримінологічна політика – це складова частина державної соціальної політики, яка на основі Конституції України й інтегрованих кримінологічною наукою знань і світового досвіду визначає методологічні засади та стратегії, котрими керується держава та її інституції при здійсненні нерепресивної протидії злочинності. Підтвердженням того, що кримінологічна політика відбулася як складова частина державної політики у сфері запобігання злочинності, є Концепція реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р.¹ Постановою Уряду від 8 серпня 2012 р. було затверджено План заходів з її виконання².

Узагальнення вітчизняного і світового досвіду протидії злочинності свідчить, що досягти позитивних результатів у цій сфері можливо, використовуючи ресурс низки стратегій, у тому числі стратегії залучення громадськості до запобігання злочинності. Крім зазначеної такими стратегіями є: стратегія зменшення можливостей

¹ Концепція реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 93. – Ст. 3389.

² План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 84.

учинення злочинів; стратегія втручання у кризові ситуації; стратегія виховної та інформаційної роботи серед населення; стратегія віктимологічної профілактики та ін.

Зазначені стратегії достатньо ємні за їх змістовним наповненням. Усі вони й автономні, й одночасно взаємопов'язані між собою. Завдання полягає в тому, щоб конкретно показати певний ресурс участі громадськості у їх здійсненні.

Стратегія залучення громадськості до запобігання злочинності базується на уявленнях, що злочинність є фактором, який порушує нормальне життя всього суспільства; що злочинність торкається безпеки всього суспільства і кожного його члена окремо; що злочинність зачіпає безпосередньо суспільство і його членів не лише з моральної, фізичної, психічної, духовної, матеріальної, а й з економічної (у широкому сенсі цього поняття) точки зору¹. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, Україна належить до країн із максимальною інтенсивністю умисних вбивств (коефіцієнт інтенсивності умисних вбивств становить 9,0). Від злочинних посягнень за 7 років (2007–2013 рр.) загинуло майже 43,5 тис. осіб. Держава зазнала значних втрат, що мають незворотний характер. Грошовий вираз «ціни» криміналу в Україні (пряма і непряма шкода), за дуже приблизними вимірами, становить тільки за 2013 р. 30 млрд грн².

Отже, чим більше усвідомлення суспільством «ціни» злочинності, тим у більшій мірі його діяльність стає динамічною, активною і дієвою³.

¹ Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию : [сб. материалов] : в 3 кн. / Нац. акад. правовых наук Украины ; НИИ изучения пробл. преступности им. акад. В. В. Сташиса ; кол. сост.: В. В. Голина, М. Г. Колодяжный ; под общ. ред. В. В. Голины. – Киев : Ред журн. «Право Украины» ; Харьков : Право, 2013. – (Науч. сб. «Академічні правові дослідження». Прил. к юрид. журн. «Право Украины» ; вып. 22). – Кн. 1. – 2013. – С. 47.

² Голина В. «Ціна» злочинності: що ми про неї знаємо / В. Голина, Н. Сметаніна // Голос України. – 2013. – 12 лип. (№ 127).

³ Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию : [сб. материалов] : в 3 кн. / Нац. акад. правовых наук Украины ; НИИ изучения пробл. преступности им. акад. В. В. Сташиса ; кол. сост.: В. В. Голина, М. Г. Колодяжный ; под общ. ред. В. В. Голины. – Киев : Ред журн. «Право Украины» ; Харьков : Право, 2013. – (Науч. сб. «Академічні правові дослідження». Прил. к юрид. журн. «Право Украины» ; вып. 22). – Кн. 1. – 2013. – С. 47.

Організаційно-правових форм участі громадськості у правоохоронній діяльності відомо чимало. До них віднесено: добровільні народні дружини, громадські пункти охорони порядку, ради профілактики, студентські оперативні загони, загони сприяння міліції, загони самозахисту, групи охорони громадського порядку, організації «Під наглядом сусідів», «Зупини злочинця», центри соціальної реабілітації, будинкові, вуличні комітети, комісії при органах місцевого самоврядування, координаційні шкільні ради, антикорупційні ради (комітети), позаштатні співробітники, громадські помічники, довірені особи, приватні охоронні підрозділи, громадські правоохоронні організації, фонди тощо¹.

Стратегія зменшення можливості вчинення правопорушень. Даний напрям запобігання злочинності можна представити як стратегію «захищеного простору і фізичних перепон» для реалізації криміногенної ситуації, як обмеження умов, що сприяють злочинним проявам. Ця стратегія ставить перед громадськістю реальні завдання охорони громадського порядку, тобто зменшення кримінальної активності громадян. Провідна ідея цієї стратегії – поєднання усвідомлення і навіть страху перед викриттям злочинних дій з утрудненням їх вчинення внаслідок наявності ефективних різних бар'єрів, захисних споруд, охорони, перепон, конструкцій, приладів спостережень, погроз відповідальністю і покаранням, порад, усунення ускладнень у сфері документообігу, дозволів, налагоджування належного зв'язку з органами влади і управління, швидкості реагування органів охорони громадського порядку разом із громадськістю на факти можливих чи початих кримінальних проявів, створення мережі адаптаційних і реінтеграційних центрів, притулків, суттєвого зниження рівня дитячої безпритульності, бродяжництва, жебрацтва, бідності, п'янства, наркоманії, проституції, а також тактового інформаційного повідомлення громадян про динаміку криміногенної обстановки у місті, районі, селищі з метою зменшення їх віктимності і підвищення перестороги, навчання населення дотриманню правил безпечної поведінки та багато іншого.

¹ Див.: Денисюк С. Ф. Громадський контроль як гарантія законності у адміністративній діяльності правоохоронних органів України / С. Ф. Денисюк. – Х. : Золота миля, 2010. – С. 187–188.

Можливість участі громадськості у реалізації зазначеної стратегії не обмежена і потребує регіональної винахідливості форм такої участі. Прикладом можуть стати: сумісне разом із міліцією патрулювання території; створення у складних криміногенних ситуаціях загонів колективної самооборони громадян за місцем проживання, дачних ділянок, садиб та ін.; удосконалення запобіжної системи за типом «Під наглядом сусідів», «Зупини злочинця»; введення системи люстрації; посилення за допомогою громадськості нагляду за обігом зброї, боєприпасів і вибухових речовин; використання громадських можливостей з метою мінімізації злочинного впливу на неповнолітніх і молодь та ін.

Стратегія втручання у кризові ситуації. Ресурс цієї стратегії можна розглядати і з вузьких, і з широких позицій. У вузькому розумінні стратегія розрахована на надання послуг населенню екстреного характеру (порад за телефоном довіри, персоніфікованої соціальної допомоги, деінтоксикації у випадках зловживання наркотичними речовинами чи звичайного фізіотерапевтичного лікування тощо). У широкому розумінні стратегія припускає розв'язання міжособистісних групових, етнічних, націоналістичних, сімейних та інших хронічно небезпечних конфліктів, у тому числі шляхом втручання державних структур або громадськості на різних етапах злочинної поведінки, фізичного припинення злочинних проявів.

Використання ресурсу громадськості у запобіганні злочинності при реалізації стратегій втручання має бути обережним і продуманим. Втручання громадськості може бути інтелектуальним і фізичним. Інтелектуальне втручання передбачає допомогу громадськості в отриманні державними органами кримінологічної та оперативно значущої інформації, а так само у здійсненні контрольних функцій. Такими громадськими організаціями (з певними повноваженнями) є громадські ради при майже всіх правоохоронних органах, громадські колегії. Як відмічається у літературі, громадські ради в умовах сучасного розвитку України – важливий інструмент участі громадськості у виробленні та реалізації кримінологічної політики, це важливий експертний, інформаційний та психологічний ресурс. Від їх дієвості суттєво залежить рівень залучення організацій громадського суспільства та їх вплив на правоохоронні органи,

а відтак, і стабільність влади у відносинах із суспільством та зниження ризику виникнення конфліктів та певних протиріч і протистоянь¹. Питання дуже важливе: які вид і повноваження повинна мати громадськість при державних органах: «одобрямс» чи опозиції на кшталт «Майдану» зразка 2014? Саме від цього залежить дієвість громадськості. Вважаємо, що тут виникають серйозні проблеми, які чомусь не обговорюються.

Що стосується фізичної форми участі громадськості у запобіжній діяльності, то деякі з них перелічені, наприклад, у ст. 9 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22 червня 2000 р.:

- надання допомоги органам внутрішніх справ у забезпеченні громадського порядку і громадської безпеки, запобіганні адміністративним проступкам і злочинам;

- інформування органів та підрозділів внутрішніх справ про вчинені або ті, що готуються, злочини, місця концентрацій злочинних угруповань;

- сприяння органам внутрішніх справ у виявленні і розкритті злочинів, розшуку осіб, які їх вчинили, захисті інтересів держави, підприємств, установ, організацій, громадян від злочинних посягань; участь у забезпеченні безпеки дорожнього руху та боротьбі з дитячою бездоглядністю і правопорушеннями неповнолітніх² та ін.

Зайво казати, що окремі блоки заходів розглядуваної стратегії (не тільки про участь у ній громадськості) в країні здійснюються. Однак перспективних теоретичних розробок її ресурсу в країні немає.

Стратегія виховної та інформаційної роботи серед населення. Просвіта про безпеку і самозахист – нагальна і життєво необхідна проблема сучасності, оскільки вона стосується не лише окремої людини (легковажної, необачної, занадто довірливої, ризикової, надмірно самовпевненої та ін.), а й цілого класу громадян (підпри-

¹ Див.: Денисюк С. Ф. Громадський контроль як гарантія законності у адміністративній діяльності правоохоронних органів України / С. Ф. Денисюк. – Х. : Золота миля, 2010. – С. 244.

² Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 черв. 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.

емців, бізнесменів, службовців, фермерів, безробітних, неповнолітніх, жінок, пенсіонерів, одиноких, безпритульних, непрацюючих, узагалі бідних та ін.). Тому за допомогою громадськості в країні повинна бути розгорнута стратегія широкомасштабної роботи серед населення. Завданнями цієї стратегії є також протидія кримінальній ідеології, подолання страху серед населення перед злочинністю, підвищення «імунітету» суспільного організму до різних соціальних перекручень і злочинних проявів. Громадськість також має отримувати інформацію про злочинність та запобіжні заходи, які прозоро виконуються. Ані кримінологічна політика, ані правоохоронні органи не можуть ефективно діяти без позитивного ставлення та активної підтримки з боку широких верств населення. У Рекомендаціях VII Конгресу ООН по запобіганню злочинності і кримінальному правосуддю наполягається на проведенні пропагандистських кампаній за допомогою ЗМІ, зібрань громадськості, релігійних заходів тощо. Вважаємо, що заходами даної стратегії можуть бути, зокрема (як приклад):

- кримінологічна поінформованість населення через ЗМІ про злочинність у конкретній місцевості і навіть топографія злочинних проявів із метою спонукання населення до позитивної активної поведінки, усунення віктимності, розкриття засобів і прийомів учинення злочинів, виявлення латентних злочинів та ін.;

- розробка силами громадських структур програм пропаганди ненасильства, доброго ставлення до оточуючих, довіри до співробітників правоохоронних органів;

- відновлення (на громадських засадах) діяльності дозвільних установ, палаців, гуртків для організації різних форм позитивного дозвілля підлітків у позанавчальний час та ін.

Стратегія віктимологічної профілактики. Невід'ємною складовою кримінологічної політики є її віктимологічний напрям запобігання злочинності. Деякі науковці надають йому більш широке поняття – «віктимологічна політика», розуміючи при цьому діяльність зі створення адекватної правової бази, правозастосовної практики, правової ідеології та їх ресурсного забезпечення, спрямованої на обмеження віктимізації громадян, зниження конфліктності і девіацій у суспільстві та інтеграцію потерпілих від злочинів і актив

зловживання владою до нормального життя¹. Зрозуміло, що віктимологія як запобіжний ресурс здатна притаманними їй заходами вкорінювати у свідомість населення знання віктимологічного характеру про особисту безпеку (суб'єктивний ресурс), надавати рекомендації щодо послаблення процесу віктимізації у країні та оптимізації зазначених ресурсів (об'єктивний ресурс). Особливістю віктимології як ресурсу влади і суспільства є можливість досягнення позитивного результату при єдності об'єктивного і суб'єктивного її ресурсів і паралельному здійсненні заходів запобігання злочинності. Треба відверто сказати, що впровадження в життя цих ресурсів – достатньо складна за обсягом і професіоналізмом робота. Правоохоронні органи, на які розраховує влада і суспільство, не здатні охопити всю багатоаспектність проблем віктимології, тим більше своїми силами. У зменшенні віктимогенного потенціалу суспільства значна роль належить громадськості, відправним девізом діяльності якої в цьому напрямі є: «Почни із себе».

В статье рассматривается проблема участия общественности в осуществлении различных стратегий криминологической политики предупреждения преступности.

The article deals with the problem of public participation in realizing multiple criminological policy strategies of crime prevention.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ НАПрН України (протокол № 4 від 12 березня 2014 р.).

¹ Пашков А. Г. Виктимологическая политика / А. Г. Пашков // Віктимологічні аспекти злочинності: криминологічні дослідження. Вип. 1 / Луган. держ. ун-т внутр. справ ; Луган. гуманітар. центр. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – С. 74.

УДК 343.85

В. С. Батиргарєєва, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

СПЕЦІАЛЬНА КОНФІСКАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Наукову статтю присвячено аналізу можливостей і з'ясуванню місця в системі засобів запобігання злочинності в Україні такого іншого кримінально-правового наслідку, передбаченого Кримінальним кодексом України, як спеціальна конфіскація. Визначається, що трьома цілями цього засобу є: 1) загальна і спеціальна превенція; 2) відновлювання соціальної справедливості та 3) відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної вчиненням злочину шкоди.

Ключові слова: спеціальна конфіскація, запобігання злочинності, цілі застосування спеціальної конфіскації.

Сьогодні в системі запобігання злочинності в Україні чільне місце відводиться такому засобу кримінально-правового впливу, передбаченому нормами кримінального та кримінально-процесуального права, як спеціальна конфіскація майна, під якою згідно із ст. 96¹ розуміється примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення злочину у випадках, передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу. Незважаючи на триваючі й досі у правовій науці та на практиці дискусії із приводу галузевої приналежності, цілей і процедури реалізації даного інституту, визначення переліку злочинів, за які спеціальна конфіскація має застосовуватися, та перспектив удосконалення останньої у вітчизняному законодавстві, потенціал і можливості цього заходу кримінально-правового впливу під час здійснення запобіжної діяльності злочинності, на наш погляд, досить і досить значні. Злочинність як один із хворобливих проявів соціального організму є «чутливим» до застосування цього достатньо радикального заходу, що має потужний «оздоровлюючий» ефект.

У зв'язку із цим уявляється корисним розглянути запобіжний ефект, яким вирізняється спеціальна конфіскація та який входить до кола інтересів кримінологічної науки. Але спочатку зробимо зауваження методологічного характеру, що уточнить сферу та можливості застосування спеціальної конфіскації у сфері боротьби зі злочинними проявами.

Поняття спеціальної конфіскації, як визначено вище, надається в КК. У цьому ж нормативно-правовому акті зазначаються й випадки застосування спеціальної конфіскації (ст. 96²). Про спеціальну конфіскацію та випадки її застосування згадується так само у Кримінальному процесуальному кодексі України (ст. 100). Якщо виходити із співвідношення обсягу кримінально-правового поняття конфіскації та випадків її застосування, указаних у ст. 96² КК і ст. 100 КПК, то коло подібних випадків логічно виявляється значно ширшим, ніж це передбачено у ст. 96¹ КК, в якому вказується тільки на матеріально-правову підставу її застосування – можливість застосування такої конфіскації за злочини лише у випадках, *передбачених в Особливій частині* цього Кодексу. До того ж нормами кримінально-процесуального законодавства чітко не зазначається, на яке майно, матеріальні цінності та інше поширюється статус спеціальної конфіскації, а на яке з означеного – статус речових доказів. Не вдаючись до можливих суперечок щодо того, чи слід виділяти за ст. 100 КПК України окремо предмети, що підлягають вилученню у порядку реалізації спеціальної конфіскації, передбаченої положеннями КК, та окремо інші предмети, що вилучаються у злочинців як речові докази за кримінально-процесуальними підставами, лише зауважимо, що для аналізу запобіжних можливостей того чи іншого заходу впливу на злочинність (звісно ж, із кримінологічних позицій) є важливим не розв'язання питання щодо «справжньої» нормативної природи цього заходу, а саме факт усунення перш за все матеріальної основи для продовження злочинної діяльності за допомогою *вилучення* у злочинців певних предметів, майна, цінностей тощо. Намагаючись установити логіку в законодавчому підході, приймемо за точку відліку те, що всі випадки вилучення переліченого вище набувають форми: а) спеціальної конфіскації (у вузькому значенні слова), передбаченої

ст. 96¹ КК, або б) вилучення, що здійснюється у порядку формування доказової бази, передбаченому нормами кримінального процесу (у широкому сенсі слова), тобто ті випадки, які прямо не можна віднести до тих, на які поширюється положення ст. 96¹ КК. Другу групу випадків (до остаточного розв'язання питання щодо правового статусу фактичного існування двох видів спеціальної конфіскації) умовно можна назвати спеціальною конфіскацією з додаванням слова «субсидіарна». Але в подальшому з метою зручності у межах цієї публікації для обох окреслених випадків ми будемо вживати єдиний термін «спеціальна конфіскація».

Розглядаючи питання ефективності спеціальної конфіскації як засобу запобігання, відмітимо, що вона застосовується при вчиненні багатьох злочинів так званої економічної спрямованості, тобто злочинів, вчинення яких зумовлюється здебільшого корисливим інтересом винного з метою отримання ним певної вигоди. Якщо виходити із прямої вказівки законодавця на спеціальну конфіскацію у статтях КК, то вона застосовується, зокрема, за злочини у сфері господарської та службової діяльності, професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, злочини проти довкілля, злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, злочини проти здоров'я населення та ін. Однак у той же час важко уявити крадіжку або розбій без грошей, цінностей, майна, які викрадаються винними та від яких потім злочинець можливо отримує дохід; вбивство або тяжке тілесне ушкодження за допомогою холодної зброї без наявності самої цієї зброї; бандитизм без вогнепальної зброї тощо. Але тут спеціальна конфіскація у відповідних статтях, частинах статей закону про кримінальну відповідальність не передбачена, проте майно, що послужило, наприклад, знаряддям заподіяння шкоди життю та здоров'ю потерпілого (ніж, сокира, холодна чи вогнепальна зброя та ін.), викрадені речі, що виявилися предметом злочинного посягання, вилучатимуться у кримінально-процесуальному порядку як речові докази. Тому при кримінологічному аналізі ефективності спеціальної конфіскації як запобіжного засобу у боротьбі зі злочинністю не треба також забувати й про значну кількість інших злочинів, учинення яких за логікою тягне вживання цього

засобу, про який прямо й не згадується у конкретних статтях закону про кримінальну відповідальність.

У будь-якому разі метою спеціальної конфіскації в системі заходів запобігання злочинності є, по-перше, упередження продовження у майбутньому тією чи іншою особою злочинної діяльності (принаймні запобігання вчиненню повторних злочинів); по-друге, відновлення соціальної справедливості шляхом, зокрема, вилучення в особи, винної у вчиненні злочину, грошей, цінностей, іншого майна, що були предметом кримінального правопорушення або які перетворені на будь-яке майно (іншими словами, доходів від майна, здобутого злочинним шляхом); по-третє, відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, спричинених власнику (законному володільцю). При цьому слід відмітити, що нерідко застосування спеціальної конфіскації переслідує одразу кілька цілей – відшкодування потерпілому завданих збитків та відновлення соціальної справедливості, запобігання продовженню злочинної діяльності та усунення заподіяної шкоди або всі разом.

Як зазначається у спеціальній літературі, очевидною є запобіжна роль конфіскації майна, але не як зупиняючого чинника побоювання покарання, а як заходу, безпосередньо спрямованого на позбавлення можливості використання злочинцем незаконно отриманих засобів для вчинення нових злочинів¹. Разом із тим дієвий запобіжний ефект має конфіскація знарядь, засобів, обладнання та ін., спеціально пристосованих для вчинення злочину або тих із них, що, володіючи необхідними споживчими якостями, полегшили його вчинення. Ідеться, наприклад, про випадки конфіскації наявних у сучасного криміналітету різних видів зброї, спеціальної технічної апаратури, призначеної для стеження за потерпілим, так званого злодійського інвентарю, виготовлення якого потребує певних знань та вмінь, різноманітних засобів браконьєрства, технічних механізмів та машин для незаконного видобування корисних копалин або зняття поверхневого шару землі тощо. Так, аналіз даних кримінально-правової статистики останніх років свідчить про достатньо високий

¹ Канубриков В. А. Принцип законности и конфискация имущества как средство предупреждения преступлений / В. А. Канубриков // Грамота. – 2011. – № 6 (12) : в 3 ч. Ч. 1. – С. 96.

рівень злочинів, що вчинені з використанням зброї та вибухових речовин. Із використанням вогнепальної зброї або вибухових речовин у 2007 р. вчинено 329 злочинів (у тому числі 78 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 16 умисних тяжких тілесних ушкоджень); у 2008 р. – 334 злочини (включаючи 87 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 9 умисних тяжких тілесних ушкоджень); у 2009 р. – 438 (з них 110 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 14 умисних тяжких тілесних ушкоджень); у 2010 р. – 385 (у тому числі 88 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 6 умисних тяжких тілесних ушкоджень); у 2011 р. – 433 (з них 120 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 17 умисних тяжких тілесних ушкоджень); у 2012 р. станом на 20 листопада – 369 (з них 86 умисних вбивств або замахів на умисне вбивство і 18 умисних тяжких тілесних ушкоджень). Щороку правоохоронними органами при розкритті фактів бандитизму і розбійних нападів у злочинців вилучаються сотні одиниць вогнепальної зброї, лише незначну частину якої було зареєстровано (це, як правило, мисливські рушниці), а іншу – незаконно виготовлено або придбано. До цього слід додати, що з незаконного обігу правоохоронними органами кожного року вилучаються понад 3 тис. одиниць вогнепальної зброї, ще більше одиниць холодної зброї, сотні кілограмів вибухових речовин, сотні тисяч патронів до вогнепальної зброї тощо.

Таким чином, шляхом застосування такого засобу, як спеціальна конфіскація, усуваються умови, що сприяють вчиненню нових або продовженню розпочатих злочинів із боку певних осіб, тим самим досягається завдання запобігання злочинам. Причому в даному разі це запобігання має характер *спеціальної* превенції, звернутої до конкретно визначеного кола осіб, які вже порушили межу кримінального закону. Але ж норми права про спеціальну конфіскацію так само виконують роль *загальної* превенції злочинності, оскільки існуючі нормативні положення сповіщають, попереджають невизначене коло осіб про можливість позбавлення потенціальних злочинців грошей, цінностей, іншого майна, здобутого, наприклад, у результаті вчинення злочинного діяння, навіть якщо таке майно буде долучено до майна, набутого у законний спосіб, або про мож-

ливість стягнення відповідної грошової суми в порядку спеціальної конфіскації, якщо воно (мається на увазі майно) буде витрачено, відчужено та ін. Це саме можна стверджувати й щодо випадків спеціальної конфіскації грошей, цінностей та іншого майна, що призначалося (використовувалося) для схиляння особи до вчинення злочину, фінансування та (або) матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення.

Уявляється, що в цілому норми про спеціальну конфіскацію доцільно означити як норми права із прямим превентивним ефектом загального та спеціального характеру, законність застосування яких, «безспірно, підвищує популярність у суспільстві кримінальних законів, що дозволяють державі розраховувати на їх запобіжний ефект»¹. Хоча не можна не звернути увагу й на те, що, наприклад, за даними Н. В. Нетеси, у судовій практиці у 35,1 % випадків незаконно видобуті корисні копалини та знаряддя їх видобування не вилучаються внаслідок порушення процесуального порядку визнання їх речовими доказами².

Відновлювання соціальної справедливості, якої прагнуть досягти під час застосування спеціальної конфіскації, на наш погляд, слід розцінювати в якості важливішого завдання вжиття запобіжних заходів, покликаних стримувати злочинність. Таке відновлення справедливості здійснюється стосовно як суспільства в цілому, так і щодо потерпілого зокрема, чим відновлюється порушений стан безпеки і спокою соціуму. Причому відновлення має бути «пропорційним» як характеру й ступеня суспільної небезпечності злочину, обставинам його здійснення, так і особі злочинця. Відновлення соціальної справедливості за допомогою спеціальної конфіскації передбачає, з одного боку, можливість відшкодування завданої шкоди, а з другого – необхідність дотримання певних меж поновлення цієї справедливості. Тобто позбавлення або обмеження прав і свобод винних при застосуванні спеціальної конфіскації мають бути співрозмірними тим позбавленням та стражданням, яких за-

¹ Канубриков В. А. Принцип законности и конфискация имущества как средство предупреждения преступлений / В. А. Канубриков // Грамота. – 2011. – № 6 (12) : в 3 ч. Ч. 1. – С. 96.

² Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : монографія / Н. В. Нетеса. – Х. : Право, 2013. – С. 252.

знали потерпілі внаслідок вчинення злочину. У противному разі цей запобіжний захід виявлятиметься неефективним, оскільки порушення цієї співрозмірності в бік збільшення обсягу обмежень, завдання винному надмірних позбавлень сприйматиметься ним як порушення принципу законності, балансу цієї справедливості, а так само сприятиме культивуванню у нього почуття озлобленості, негуманності до нього та ін.

Спробуємо пояснити цю тезу на гіпотетичному прикладі. Наприклад, людина, в якій основним засобом заробітку є автомобіль, що вона використовує для перевезень людей або будь-яких товарів, погоджується вчинити контрабанду, передбачену ст. 201 КК. Як засіб учинення кримінального правопорушення автомобіль, безумовно, підлягає спеціальній конфіскації. Або, наприклад, екскаватор, який винна особа зазвичай використовує для здійснення будь-яких законних робіт, що є основним джерелом існування для цієї особи та її родини, одного разу ця особа вирішує здійснити його експлуатацію під час незаконного видобування корисної копалини – піску, що заборонено ст. 240 КК. Як автомобіль, так і екскаватор, будучи засобами вчинення кримінальних правопорушень, безумовно, підлягають спеціальній конфіскації. Однак у цьому разі небезпідставними уявляються запитання: чи відповідають межі соціальної справедливості, що відновлюється за допомогою застосування спеціальної конфіскації, тим обмеженням і позбавленням, якими супроводжуватиметься подальше життя не лише для самого винного, а й, можливо, для інших осіб, відповідальність за долю яких несе останній; чи не призведе такий захід у майбутньому до ускладнення процесів пристосування близьких та рідних винному осіб до життя у сучасних непростих економічних умовах; чи не буде порушений баланс між необхідністю вживання даного заходу та надмірністю наслідків від його вживання? Очевидно, відповіді на ці запитання у будь-якому разі мають зняти проблему додаткового карального тягаря не лише стосовно винного, а й щодо інших осіб, права яких можуть бути так чи інакше обмежені.

Ще один важливий аспект спеціальної конфіскації в системі заходів запобігання злочинності, як зазначено вище, убачається у відшкодуванні завданого збитку або усуненні заподіяної шкоди,

спричинених власнику (законному володільцю). Хоча цей засіб фактично застосовується на етапі посткримінальної поведінки винного, але, з одного боку, повернення грошей, цінностей та іншого майна потерпілому або особі, матеріальні цінності якої використовувалися без її відома про їх незаконне використання, відповідає загальним уявленням про справедливість, усуває дисбаланс у майновій сфері, який створюється внаслідок позбавлення або «запозичення» певного майна винним, а з другого боку, попутно усуваються умови подальшої віктимізації людини, оскільки потерпання від злочину одного разу змушує її бути більш обачною, щоб уникнути подібної ситуації вдруге, втретє.

Особливістю спеціальної конфіскації є й те, що відшкодування потерпілому завданого збитку можливе і за рахунок застосування спеціальної конфіскації до третіх осіб, які безпосередньо не брали участі у вчиненні злочину, але в будь-який спосіб отримали прибуток від злочинної діяльності (у вигляді грошей, цінностей, іншого майна), наприклад, як родичі та близькі винного, його правонаступники тощо, за умови, що вони знали або мали б знати про джерело походження цього майна. Таким чином, запобіжний ефект спеціальної конфіскації може поширюватися на певне коло осіб, які у той чи інший спосіб пов'язані із майном злочинного походження, що потребує від них уважного ставлення до джерела походження майна. Завдяки законодавчому закріпленню такої можливості максимально забезпечуються у тому числі й інтереси відновлення майнової сфери потерпілих осіб.

У кримінології спеціальна конфіскація становить інтерес не лише з позиції виміру її запобіжних можливостей, а й у ракурсі теоретичних конструкцій, якими оперує ця наука. Так, на обрання з певного переліку конкретних заходів щодо упередження вчинення тих чи інших злочинів, принаймні їх повторення, указує, зокрема, коло предметів злочинних посягань, засобів та знарядь вчинення злочину, аналіз яких входить до кримінологічної характеристики злочинного діяння. Крім того, у межах кримінологічної характеристики особи злочинця досліджується й спосіб життя останнього, що, у свою чергу, може бути пов'язаний із певним видом економічної діяльності, що приносить злочинцю відчутний прибуток і поштов-

хом до якої могли стати гроші, цінності, інше майно, свого часу здобуті злочинним шляхом. Тобто перелічені факти входять до кола наукових інтересів кримінолога в межах або кримінологічного аналізу того чи іншого виду злочинності, або кримінологічної характеристики особи злочинця. Отже, подібні відомості попутно орієнтують дослідника на запропонування найбільш дієвих засобів, що матимуть неабиякий запобіжний ефект. Оскільки не можна після викриття злочину ці факти залишати без уваги, то й виникає проблема відповідної реакції держави на подібний спосіб життя людини, упередження у подальшому протиправної поведінки та ін. І знову ж засобом, який здатен припинити такий стан речей, виявляється вживання за вчинення злочинного діяння конфіскації майна. Тобто зазначені кримінологічні конструкції орієнтують правозастосувача на обрання й застосування найбільш дієвих засобів запобігання злочинності. Уявляється, що в цьому ракурсі проблематика спеціальної конфіскації входить до кола наукових інтересів не лише кримінального права та кримінального процесу, а й кримінологічної науки.

Научная статья посвящена анализу возможностей и выяснению места в системе мер предупреждения преступности в Украине такого иного уголовно-правового последствия, предусмотренного Уголовным кодексом Украины, как специальная конфискация. Определяется, что тремя целями данного средства являются: 1) общая и специальная превенция; 2) восстановление социальной справедливости и 3) возмещение причиненного ущерба либо устранение причиненного совершением преступления вреда.

The scientific article is devoted to the analysis of opportunities and discovering the place of special confiscation as other penal consequences, foreseen by Criminal code of Ukraine, in the system of crime prevention in Ukraine. It has been determined that the three targets of the mentioned tool are: 1) general and special prevention; 2) restoring social justice and 3) compensation the caused damage or eliminating the damage, caused by the committed crime.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ НАПрН України (протокол № 4 від 12 березня 2014 р.).

УДК 343.851

М. Г. Колодяжний, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, асистент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР НОРМАТИВНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УЧАСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИННОСТІ

Статтю присвячено аналізу й узагальненню міжнародно-правових актів, що регламентують участь громадськості щодо запобігання злочинності та її проявам. Здійснено класифікацію вказаних документів за критерієм масштабу їх дії на міжнародно-правові, національні, регіональні й місцеві.

Ключові слова: запобігання злочинності, протидія злочинності, громадськість, громадський вплив на злочинність, нормативне забезпечення запобігання злочинності, міжнародний досвід запобігання злочинності.

Нормативні підвалини міжнародної практики залучення населення до протидії злочинності є важливою складовою стратегії участі громадськості у запобіганні злочинності¹. Ця складова виступає нібито проміжним елементом між кримінологічною теорією запобігання злочинності та її безпосередньою реалізацією. Нормативне закріплення даного запобіжного напрямку виступає базисом для правозастосовної практики багатьох державних та недержавних органів і установ. Тому, розглядаючи питання про міжнародний

¹ Докладніше див.: Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию : сб. материалов : в 3 кн. / Нац. акад. правовых наук Украины ; НИИ изучения пробл. преступности им. акад. В. В. Сташиса ; кол. сост.: В. В. Голина, М. Г. Колодяжний ; под общ. ред. В. В. Голины. – Киев : Ред. журн. «Право Украины» ; Харьков : Право, 2013. – Кн. 2. – С. 93–96.

вимір нормативного забезпечення участі громадськості у запобіганні злочинності, слід наголосити на кількох важливих відправних моментах: 1) вказана діяльність є правотворчою, оскільки передбачає розробку та видання певних нормативно-правових актів у сфері участі громадськості у протидії злочинності; 2) самі нормативно-правові акти можуть розрізнятися між собою за різними ознаками (назва, юридична сила тощо); 3) ця діяльність має характеризувати роботу відповідних органів, що в ній задіяні; 4) суб'єкти правотворчої діяльності в даній царині можуть бути розподілені також за певними рисами (назва, масштаб діяльності, країна дислокації, характер підпорядкування) тощо.

Виконання цього наукового завдання пропонується шляхом класифікації нормативно-правових актів на підставі критерію масштабу їх дії, а саме: а) міжнародно-правові; б) національні; в) регіональні та г) місцеві.

До *міжнародно-правових* нормативно-правових актів, що містять значущі для розглядуваної практики підвалини залучення населення до запобігання злочинності, можна віднести документи відповідних міжнародних інституцій, що функціонують у даній площині. Це, звичайно, ООН як загальна міжнародна організація, що, в тому числі, здійснює видання спеціальних документів у зазначеній сфері.

До них можна віднести Резолюцію №2002/13 Економічної і соціальної ради ООН «Заходи сприяння ефективному запобіганню злочинності», затверджену 24 липня 2002 р. на 37 пленарному засіданні. Цей документ є значущим для міжнародної теорії і практики протидії злочинності тому, що він виступає основою для сучасної правозастосовної практики органів кримінальної юстиції багатьох країн світу.

Ця Резолюція містить додаток під назвою «Керівні принципи для запобігання злочинності», у якому роз'яснюються важливі положення реалізації стратегії участі громадськості у запобіганні злочинності. При розгляді доктринальних засад документа підкреслюється, що участь громад і відносини партнерства становлять важливі елементи сучасної міжнародної концепції запобігання злочинності. Серед основних принципів запобігання злочинності ви-

ділено співробітництво різних суб'єктів, яке має бути невід'ємною частиною діяльності щодо ефективного запобігання злочинності, враховуючи широкий спектр її причин.

Указаний документ підкреслює, що, незважаючи на вирішальну роль урядів країн у протидії злочинності, активна участь громад та інших сегментів громадянського суспільства є суттєвим елементом результативного запобігання злочинності, що може виражатись у: визначенні пріоритетів запобіжної роботи; реалізації заходів профілактичної спрямованості; оцінці ефективності правоохоронної діяльності; контролі витрачання державних та інших асигнувань тощо¹.

Як бачимо, на приватний сектор² покладається реалізація низки важливих функцій у сфері протидії злочинності: організаційна, охоронна, контролююча та ін. Це свідчить про намагання створити на міжнародному рівні певну модель запобігання злочинності, за якою недержавним суб'єктам, з одного боку, буде делеговано частину видів діяльності органів держави, задіяних у сфері запобігання злочинності, а, з другого – підвищено концентрацію обов'язку і навіть відповідальності перших за успіхи у справі обмеження і мінімізації злочинності.

Для України вказані Керівні принципи для запобігання злочинності ООН є особливо актуальними і потребують окремого вивчення на предмет виваженого і послідовного запровадження стратегії участі громадськості у протидії злочинності, включаючи її контроль за освоєнням мільярдних бюджетних коштів, що виділяються як на виконання заходів державних і регіональних комплексних програм профілактики злочинності, так і на утримання органів кримінальної юстиції³.

¹ E/2002/INF/2/Add.2 // Резолюція Економічної і соціальної ради ООН «Заходи сприяння ефективному запобіганню злочинності» № 2002/13 від 24 липня 2002 р.

² Термін «приватний сектор» у західній теорії запобігання злочинності та відповідних нормативно-правових актах часто охоплює сукупність недержавних і громадських організацій у сфері запобігання злочинності.

³ Голіна В. В. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні : монографія / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний ; за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Право, 2012. – 304 с.

До міжнародно-правових нормативних актів, окремі положення яких стосуються громадського впливу на злочинність, можна віднести деякі конвенції. Так, у ст. 31 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. прямо зазначається, що з метою розширення участі населення у запобіганні транснаціональній організованій злочинності необхідно поглиблювати розуміння суспільством її небезпечного характеру¹. Аналогічні положення закріплені у Конвенції ООН проти корупції (статті 13, 39) від 31 жовтня 2003 р.²

До нормативно-правових підвалин залучення населення до протидії злочинності на міжнародному рівні можна віднести законодавство Європейського Союзу. У 1999 р. Радою Європи було видано Рекомендації № R/96/8 «Політика боротьби із злочинністю й кримінальне право в Європі, що змінюється». В них можна у зв'язку з цим виділити три тези: 1) жодне суспільство не має збагачуватися за рахунок злочинності, тому основною метою політики боротьби зі злочинністю можна визначити не повне її викорінення, а тримання у можливо менших розмірах; 2) матеріальна й нематеріальна шкода для суспільства від злочинності має оцінюватись загалом відносно вартості заходів боротьби з нею; 3) громадськість повинна бути інформована про проблеми злочинності. Ані політика боротьби з нею, ані система кримінальної юстиції не можуть бути ефективними без доброзичливого ставлення громадськості й активної участі населення³.

Аналіз цих європейських положень дає підстави зробити висновок, що мета у виді знищення злочинності чи остаточного усунення її корінних причин є утопічною. Тому задля того, щоб кримінально-правова політика була ефективною й економічно обґрунтованою, необхідно розширювати альтернативні кримінальному впливу і державній репресії заходи, до яких належить більш широке використання громадського впливу на злочинність.

¹ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_789/page. – Заголовок з екрана.

² Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 49. – Ст. 2048.

³ Politique criminelle et droit penal dans one Europe en transformation – Conseil del'Europe. – Mars 1999. – P. 7–38.

Наступним рівнем нормативно-правових підвалин світової спільноти про участь громадськості у запобіганні злочинності є *національний*. Звичайно, проаналізувати законодавство усіх країн у межах однієї статті неможливо, але навести окремі, найбільш слушні приклади можна.

У США, де ефективну систему партнерства місцевих громад й правоохоронних органів можна назвати зразковою, законодавство сприяє створенню всіляких громадських організацій протидії злочинності із різноманітним правовим статусом. У Конституції США є навіть положення про те, що за населенням зберігається право на «цивільний арешт», однак через великий ризик порушення прав іншої особи цей нормативний припис участі громадськості у запобіганні злочинності на практиці майже не застосовується.

До нормативних підвалин участі громадськості у протидії злочинності на національному рівні можна віднести розробку й прийняття державних програм запобігання окремим видам злочинності. Наприклад у тих самих США, на виконання приписів Закону про боротьбу з насильницькими злочинами та правоохоронну діяльність від 1994 р., розробляється на федеральному рівні чимало профілактичних програм, спрямованих на усунення низки криміногенних чинників. Для усунення останніх у цих програмах передбачається широка участь представників місцевих громад.

Велику Британію також можна назвати країною з усталеними традиціями залучення приватного сектору для запобігання злочинності, що відповідає важливому принципу економічної доцільності правоохоронної діяльності (за рахунок використання безоплатної допомоги громадян). Навіть у період «тетчеризму» (1979–1990 рр.), для якого було характерним посилення державного реагування у відповідь на рівень криміногенності у державі, громадський вектор у кримінальній політиці став одним із домінуючих. Це виразилось у розробці різноманітних програм профілактики злочинності, пов'язаних із широким залученням громадськості до цієї діяльності.

У ФРН розширенню кола суб'єктів запобіжної діяльності також приділяється велика увага. У 2002 р. у цій країні було прийнято Закон про захист проти насильства, що стосується запобігання просям сімейного насильства. Видання цього нормативно-правового

акта обумовило, по-перше, «вибух» насильства у сфері сімейних відносин у багатьох землях ФРН, а, по-друге, необхідність подальшого формування нової концепції взаємодії поліції із громадянами у сфері профілактики різних кримінальних правопорушень.

Основну роль у запобіганні злочинності на сучасному етапі відіграють неpolіцейські установи у виді різноманітних громадських організацій. У сфері захисту потерпілих, окрім поліцейських, цим напрямом роботи займаються: громадські консультаційні пункти (Beratungsstellen), групи самопомоги (Selbsthilfegruppen), громадські фонди (наприклад, «Weisser Ring», «Dignitas») тощо. Саме ініціатива громадськості та її остаточне законодавче закріплення надало можливість тісної взаємодії різних державних та недержавних німецьких інституцій у справі як обмеження сімейного насильства, так і запобігання іншим кримінальним проявам¹.

Корисним у даному контексті є досвід Швейцарії, у якій створюються законодавчі підвалини демонополізації надання державою правоохоронних послуг. Так, з метою уніфікації ринку приватних послуг із безпеки Конференція директорів кантональних служб юстиції та поліції відповідним листом у 2011 р. рекомендувала урядам кантонів (адміністративно-територіальні одиниці Швейцарії) ратифікувати і приєднатися до кінця 2012 р. до одного з двох конкордатів (договори між кантонами й Швейцарською Конфедерацією) про приватні послуги з безпеки².

Важливою складовою нормативного забезпечення участі громадськості у запобіганні злочинності на національному рівні є введення в дію відповідними законодавчими актами державних програм протидії злочинності. Такі документи із різними назвами, відмінним змістом існують у багатьох країнах світу, включаючи Україну. Наприклад, у Бразилії в рамках Національної програми громадської безпеки і громадянства передбачено чимало заходів,

¹ Коваленко В. И. Положительный опыт профилактической деятельности полиции земли Северной Рейн-Вестфалия (Германия) / В. И. Коваленко, А. Д. Корецкий, А. А. Щетинин // Философия права. – 2003. – №2. – С. 111–114.

² Докладніше див.: Мошак Г. Г. Розвиток кримінологічної думки у ФРН і в Україні (за матеріалами досліджень науковців Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України) : монографія / Г. Г. Мошак. – К. : Ред. журн. «Право України» ; Х. : Право, 2013. – С. 23–24.

що мають реалізовуватись в 11 великих містах. Основним суб'єктом втілення у життя багатьох пунктів даного документа є саме громадськість у різних її проявах: асоціації, ради, спілки, формування та окремі громадяни. У Чилі громадськість долучається до справи протидії злочинності згідно із прийнятою на державному рівні Національною стратегією громадської безпеки, в Угорщині – Національною стратегією соціального запобігання злочинності¹.

Подібна практика щодо розробки на національному рівні програм запобігання злочинності існує й на пострадянському просторі. Так, відповідно до Державної програми Російської Федерації «Забезпечення громадського порядку та протидія злочинності», затвердженої розпорядженням Уряду Російської Федерації від 6 березня 2013 р. № 313-р., громадськість визнається одним із головних суб'єктів запобіжної діяльності².

Більше того, керівництво правоохоронних органів Росії пішло на безпрецедентний для себе та практики запобігання злочинності у країнах СНД крок, пов'язаний із запровадженням існуючого вже багато десятиліть у західних країнах досвіду щодо матеріального заохочення громадян за надання інформації про вчинені злочини або активну участь у розкритті злочинів. Розмір винагороди залежить від ініціатора такої винагороди і на рівні міністра внутрішніх справ РФ може сягати 3 млн рублів (близько 80 тис. дол. США). Ці ініціативи оформлені відповідними документами³.

Аналогічна практика законодавчого оформлення широкої участі громадськості у запобіганні злочинності існує й у Республіці Білорусь. Наприклад, Державна програма боротьби зі злочинністю

¹ A/CONF.213/6 // Робочий документ «Забезпечення дієвості керівних принципів ООН в області запобігання злочинності» Дванадцятого конгресу ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя (Сальвадор, 12–19 квіт. 2010 р.). – С. 11.

² Об утверждении Государственной программы Российской Федерации «Обеспечение общественного порядка и противодействие преступности» [Электронный ресурс] : распоряжение Правительства Рос. Федерации от 6 марта 2013 г. № 313-р. – Режим доступа: <http://mvd.ru/documents/gosprogram/> Gosprogramma. – Загл. с экрана.

³ МВД обещает платить гражданам миллионы за добровольную помощь и доносы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsru.com/russia/24aug2012/nagragdenie.html>. – Загл. с экрана.

та корупцією на 2010–2012 роки, затверджена Указом Президента Республіки Білорусь від 23 вересня 2010 р. № 485, у гл. 1 «Основні цілі, задачі й принципи державної програми» чітко регламентує, що генеральним завданням даного документа є залучення громадян й громадських об'єднань до боротьби зі злочинністю та корупцією¹.

Означене дає підстави дійти висновку, що стратегія використання сил громадськості у запобіганні і протидії злочинності набуває більш широкого розмаху, в першу чергу, через політичну волю і формування відповідного напрямку кримінологічної політики багатьох держав світу та оформлюється шляхом видання законодавства в цій сфері.

Наступним рівнем міжнародного виміру нормативного забезпечення участі громадськості у запобіганні злочинності є *регіональний*². Продовжуючи тематику розроблення документів щодо запобігання злочинності, слід відзначити, що відповідні нормативно-правові акти існують і на регіональному (обласному) рівні. Країни пострадянського простору мають значний досвід залучення населення до протидії різним видам злочинності відповідно до розроблених регіональних програм.

У Російській Федерації майже кожний її суб'єкт (республіки, автономні області, автономні округи, краї чи області, міста федерального значення) має відповідні нормативно-правові акти, що закріплюють положення про можливість та необхідність участі громадських об'єднань у профілактиці злочинності або охороні громадського порядку. Наприклад, Комплексна програма щодо зміцнення правопорядку, профілактики правопорушень, посилення боротьби зі злочинністю та протидії корупції у Краснодарському краї на 2010–2012 роки, затверджена постановою голови адміністрації (губернатора) Краснодарського краю від 29 грудня 2009 р.

¹ Об утверждении Государственной программы по борьбе с преступностью и коррупцией на 2010–2012 года [Электронный ресурс] : Указ Президента Респ. Беларусь от 23 сентября 2010 г. № 485. – Режим доступа: <http://www.prokuratura.gov.by/main.aspx?guid=10737>. – Загл. с экрана.

² Регіональний рівень нормативного забезпечення участі громадськості у запобіганні злочинності виділяється не у наднаціональному розумінні (наприклад, як певний окремий регіон світу чи сукупність країн), а як невід'ємна частина, складова національного рівня.

№ 1184, як основну мету і завдання називає саме залучення недержавних організацій і громадських об'єднань та окремих громадян до укріплення правопорядку¹.

Білоруські органи державної влади також приділяють достатню увагу законодавчому оформленню подібних ініціатив на регіональному рівні. Зокрема, Мінська обласна програма боротьби зі злочинністю та корупцією на 2011 рік, затверджена рішенням Мінської обласної Ради депутатів від 6 травня 2011 р. № 80, прямо зазначала про необхідність використання сил громадськості щодо протидії злочинності та корупції². Звичайно, що існують й інші приклади нормативного забезпечення реалізації указаної запобіжної стратегії у регіональному масштабі.

Місцевий рівень нормативного забезпечення участі громадськості у справі запобігання злочинності є логічним втіленням і продовженням дії документів на вищих рівнях. Він безпосередньо пов'язаний із тими рекомендаціями, що ініціюються з боку місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Як правило, діяльність місцевої громади та об'єднань громадян певної адміністративно-територіальної одиниці конкретної країни оформлюється відповідним документом. Його назва, суб'єкти видання, строк реалізації, очікувані результати можуть бути різними. Часто таким документом є саме програма профілактики певного виду злочинності, що розробляється за участю усіх зацікавлених сторін (органи кримінальної юстиції, муніципалітет, громадські організації тощо). Якщо програмно-цільовий підхід у запобіганні злочинності був характерним протягом певного часу для більш-менш розвинених країн із високим рівнем наукового потенціалу, то зараз різні профілактичні програми можна зустріти й у африканських, азійських та південноамериканських країнах.

¹ Об утверждении Комплексной программы по укреплению правопорядка, профилактике правонарушений, усилению борьбы с преступностью и противодействию коррупции в Краснодарском крае на 2010–2012 годы [Электронный ресурс] : постановление главы администрации (губернатора) Краснодарского края от 29 декабря 2009 г. № 1184. – Режим доступа: www.dmpkk.ru. – Загл. с экрана.

² Об утверждении Минской областной программы по борьбе с преступностью и коррупцией на 2011 год [Электронный ресурс] : решение Минского областного Совета депутатов от 6 мая 2011 г. № 80. – Режим доступа: www.minsk-region.gov.by. – Загл. с экрана.

Наприклад, у багатьох містах різних штатів США, як розвиненої країни з потужним науковим забезпеченням та політичною волею щодо розширення громадського впливу на злочинність, на підставі відповідних нормативно-правових актів вводяться в дію подібні програми, спрямовані на профілактику певного виду злочинності (неповнолітніх, наркотичної, насильницької, корисливої, мігрантів та ін.). Як правило, такі документи приймаються та обговорюються місцевою громадою (ЗМІ, церква, громадські організації, окремі громадяни), а також указані в них суб'єкти виступають й основними виконавцями.

У ФРН у багатьох містах, навіть невеликих, розробляються схожі програми. Наприклад, у м. Штутгарт з метою вироблення нестандартних підходів до запобігання молодіжній злочинності було впроваджено нормативно оформлений на місцевому рівні проект «Будинок запобігання молодіжній злочинності». Метою цієї програми стало зменшення рівня цього виду злочинності в даному місті шляхом об'єднання зусиль приватного сектору і поліції, а також розміщення усіх міських органів ювенальної юстиції в одній будівлі, що, окрім іншого, забезпечило оперативність вирішення кримінальних конфліктів¹.

В Англії та Уельсі з 2003 р. уся місцева влада зобов'язана приймати й затверджувати в установленому законодавством порядку стратегії профілактичної роботи з молоддю до 19 років. Багато із цих програм спираються на партнерство між місцевою владою та громадськими і некомерційними організаціями². До такого досвіду можна віднести програми запобігання і протидії злочинності, що приймаються місцевими органами влади у Російській Федерації, Республіці Білорусь, Республіці Казахстан та деяких інших країнах СНД.

Нормативне забезпечення участі громадськості на місцевому рівні не завжди має вигляд спеціальної програми чи плану. Місцеві органи державної влади можуть приймати й окремі закони, що

¹ Поиск путей предупреждения подростковой преступности в Штутгарте // Борьба с преступностью за рубежом. – 2002. – № 2. – С. 23–35.

² A/CONF.203/11 // Семінар-практикум № 3 «Стратегії й найкращі методи запобігання злочинності, зокрема відносно злочинності у містах та молоді, яка входить до груп ризику» Одинадцятого конгресу ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя (Бангкок, 18–25 квіт. 2005 р.). – 29 с.

прямо передбачають громадський вплив на злочинність. Наприклад, в м. Санкт-Петербург було розроблено Закон «Про участь громадян у забезпеченні правопорядку у Санкт-Петербурзі», прийнятий Законодавчим Зібранням цього міста 31 жовтня 2001 р. Цей закон закріплює предмет регулювання; правові основи, форми, умови участі та повноваження громадян у забезпеченні правопорядку у місті; координацію діяльності громадян та громадських об'єднань, які беруть участь у підтриманні законності в Санкт-Петербурзі; передбачає видачу учасникам даної діяльності спеціальних посвідчень, а також емблем; регламентує порядок заохочення громадян, які здійснюють профілактику місцевої злочинності. Крім цього, цей місцевий нормативно-правовий акт містить Положення про Міський штаб із координації діяльності громадян та громадських об'єднань, які беруть участь у забезпеченні правопорядку¹.

На нашу думку, головам обласних державних адміністрацій та мерам українських міст також слід перейняти зазначений позитивний міжнародний досвід із нормативного забезпечення участі громадськості на місцевому рівні.

Статья посвящена анализу и обобщению международно-правовых актов, регламентирующих участие общественности по предупреждению преступности и ее проявлений. Проведена классификация указанных документов по критерию масштаба их действия на: международно-правовые, национальные, региональные и местные.

The article is devoted to the analysis and synthesis of international legal acts, regulating the participation public prevention of crime and its manifestations. The classification of the indicated documents is conducted on the criterion of scale of their action on: international law, national, regional and local.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 12 від 9 жовтня 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.*

¹ Об участии граждан в обеспечении правопорядка в Санкт-Петербурге [Электронный ресурс] : Закон Санкт-Петербурга от 31 окт. 2001 г. – Режим доступа: <http://gov.spb.ru/law?d&nd=8355154&prevDoc=537932932>. – Загл. с экрана.

УДК 343.9

І. О. Христич, кандидат економічних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем злочинності та її причин Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ, ВІДКРИТИХ ЗА СТАТТЕЮ 383 КК УКРАЇНИ

У статті досліджуються проблемні питання щодо характеристики кримінальних проваджень в Україні проти правосуддя. Проаналізовані основні показники, які характеризують стан та динаміку кримінальних правопорушень (злочинів) про завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину. Зроблена спроба надати соціально-демографічну характеристику осіб, що вчиняють даний вид злочинів.

Ключові слова: кримінальні провадження, злочини проти правосуддя, завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину.

Постановка проблеми. Усі роки незалежності в Україні здійснюється процес системної трансформації соціальних відносин, провідним напрямом якого стала демократизація політичної системи та формування правової держави. Тому на сучасному етапі розбудови громадянського суспільства та правової держави в Україні особливого значення набувають актуальні проблеми протидії злочинам у сфері правосуддя як невід'ємної запоруки політичної, економічної та соціальної стабільності в державі.

Ступінь наукової розробки. Проблемами протидії злочинам проти правосуддя безпосередньо займалися небагато вчених, оскільки донедавна у вітчизняній кримінології протидія таким

злочинам розглядалася переважно у контексті загальної боротьби зі злочинністю. Питання із цих проблем досліджувались у роботах вітчизняних учених, серед яких слід відмітити Ю. В. Александрова, М. І. Бажанова, В. І. Борисова, Ю. В. Бауліна, А. М. Бойко, А. В. Воронцова, А. В. Галахової, М. Н. Голоднюка, В. В. Голіни, В. О. Глушкова, Н. О. Гуторової, С. А. Денисова, Т. М. Добровольського, О. М. Джужи, О. О. Дудорова, А. П. Закалюка, В. С. Зеленецького, О. М. Ігнатова, О. Г. Кальмана, В. Ф. Кириченка, М. Й. Коржанського, О. М. Костенка, В. М. Кудрявцева, Л. В. Лобанової, О. А. Мартиненка, П. С. Матишевського, О. І. Медведька, М. І. Мельника, В. О. Мисливого, П. П. Михайленка, В. О. Навроцького, В. І. Осадчого, Л. М. Палюха, М. І. Панова, А. В. Савченка, В. О. Тулякова, В. В. Сташиса, Є. Л. Стрельцова, В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна та ін. Більшість із них у своїх наукових працях розглядали загальні питання проблем відповідальності за злочини проти правосуддя. В цілому питанням розгляду злочинів даного розділу КК була присвячена і дисертація С. С. Мірошниченка «Злочини проти правосуддя: теоретичні і прикладні проблеми запобігання та протидії». Отже, дослідити стан та динаміку саме злочинів, передбачених ст. 383 КК України, вважаємо за доцільне.

Викладення основного матеріалу. Питома вага злочинів, передбачених ст. 383 КК України, від загальної кількості зареєстрованих в Україні злочинів протягом низки років складала в середньому близько 0,1 %. Так, у 2007 р. цей показник склав, зокрема, 0,07%; у 2008 р. – 0,09%; у 2009 р. – 0,08%; у 2010 р. – 0,08%. У 2011 р. він дорівнював 0,057%. Із позиції статистичного виміру це незначний показник. Тому в офіційній статистиці органів МВС не наведено даних щодо характеристики осіб, які вчинили злочин, передбачений ст. 383 КК.

Що стосується питомої ваги злочинів, передбачених ст. 383 КК України, у структурі всіх злочинів проти правосуддя (розділ XVIII КК), то кількісні показники є такими: у 2007 р. питома вага цих злочинів складала 5,6%; у 2008 р. – 7,5%; у 2009 р. – 7,3%; у 2010 р. – 8,4%; у 2011 р. – 5,5%. Як бачимо, число злочинів,

передбачених ст. 383 КК України, у структурі злочинів проти правосуддя складає незначну питому вагу (приблизно 6–8%)¹.

Незважаючи на незначну поширеність, суспільна небезпечність зазначеного злочину для його криміналізації полягає в тому, що вчинення такого злочину перешкоджає нормальній діяльності органів досудового розслідування й суду, істотно ускладнює одержання цими органами достовірних доказів та перешкоджає істинності висновків при виконанні діяльності, пов'язаної зі здійсненням правосуддя.

Наведемо дані, що характеризують реєстрацію злочинів за ст. 383 КК України (табл. 1).

Таблиця 1

Стан реєстрації злочинів за статтею 383 КК України

№ з/п		2007	2008	2009	2010	2011
1	Кількість зареєстрованих злочинів	272	362	335	417	293
2	Кількість злочинів, справи за якими розслідуванням закінчено у звітному періоді	262	357	346	402	277

¹ Величина питомої ваги конкретного виду злочину у структурі всієї зареєстрованої в Україні злочинності або у структурі групи злочинів, передбачених одним і тим самим розділом КК України, є часткою від ділення абсолютної кількості злочинів даного виду, зареєстрованих за певний проміжок часу, на загальну кількість всіх зареєстрованих в Україні злочинів за цей самий проміжок часу або кількість злочинів, передбачених одним і тим самим розділом КК, помноженою на 100% для зручності у користуванні тими чи іншими показниками: $PB = K3 : K31 \times 100\%$, де PB – питома вага злочинів досліджуваного виду; $K3$ – кількість зареєстрованих злочинів досліджуваного виду; $K31$ – кількість усіх зареєстрованих в Україні злочинів або злочинів, передбачених конкретним розділом КК України відповідно. (Дані розраховані на підставі офіційних даних МВС України за 2007–2011 рр. (щодо динаміки, географії, розкритих і нерозкритих злочинів стосовно завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину) (ч. 1 та ч. 2 ст. 383 КК України) (електронна версія із сайту МВС України)).

Закінчення табл. 1

№ з/п		2007	2008	2009	2010	2011
3	Кількість злочинів, слідство за якими розслідування (незалежно від часу вчинення і реєстрації) у звітному періоді вперше зупинено: а) коли місцезнаходження обвинуваченого невідомо (п. 1 ст. 206 КПК України 1960 р.); б) коли не встановлено особу, яка його вчинила (п. 3 ст. 206 КПК 1960 р.)	3 4	1 2	4 4	3 3	1 5
4	Розкрито злочинів (кримінальні справи, за якими закінчено розслідування)	...	...	...	400	273
5	Кількість злочинів, у яких із моменту порушення кримінальної справи пройшло >2 міс., а інформація про пред'явлення обвинувачення, продовження чи зупинення слідства не представлена	4	5	0	2	3
6	Виявлено осіб, які вчинили злочини (за закінченими розслідуванням кримінальними справами)	...	...	...	401	276

Що стосується відомостей за 2012 р., їх так само не уявляється можливим проаналізувати, оскільки введення в дію 20 листопада 2012 р. нового КПК України призвело до того, що органи МВС України перестали бути одержувачами інформації та припинили складання офіційних статистичних звітів. Що ж стосується ведення статистики органами прокуратури, то починаючи з 20 листопада 2012 р. до реєстрації потрапили як знову вчинені злочини (вчинені у період часу після 20 листопада 2012 р.), так і всі злочини, розслідування яких вже

тривало на цей час. Тому відомості є в цілому такими, що не підлягають зіставленню. Незважаючи на відмічене ускладнення, зауважимо, що суттєвих змін у 2012 р. у динаміці показників злочину, передбаченого ст. 383 КК України, не відбулося.

На базі офіційної статистичної звітності органів прокуратури можна встановити кількість облікованих кримінальних правопорушень у 2013 р. (табл. 2)¹.

Таблиця 2

Інформація про стан зареєстрованих кримінальних правопорушень за статтею 383 КК України у 2013 р.

	2013 рік
1. Обліковано	557
2. Кримінальні правопорушення, у яких особам вручено повідомлення про підозру	218
3. Кримінальні правопорушення у провадженнях, досудове розслідування в яких зупинено відповідно до ст. 280 КПК України 2013 р.:	
а) у зв'язку з захворюванням підозрюваного;	0
б) коли місцезнаходження підозрюваного невідомо;	2
в) у зв'язку з виконанням процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва	0
4. Кримінальні правопорушення, за якими провадження направлені до суду:	
а) з обвинувальним актом;	202
б) з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності;	6
в) з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру;	1
г) з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру	1
5. З них вчинені:	
а) особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення;	31
б) групою осіб;	5
в) у стані алкогольного сп'яніння;	24
г) неповнолітніми або за їх участю	4

¹ Див.: Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення в Україні за січень – грудень 2013 р. (електронна версія із сайту Генеральної прокуратури України).

Наведені дані свідчать, що у питомій вазі загальної злочинності в цілому та злочинності проти правосуддя, зокрема, не відбулося ніяких змін. Досліджувані кримінальні правопорушення, передбачені ст. 383 КК України, за 2013 р. складають 5,4% ($557 : 10\,270 \times 100\%$) у кількості всіх зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених розд. XVIII КК України, та приблизно 0,1% ($557 : 563\,560 \times 100\%$) від усіх зареєстрованих кримінальних правопорушень у країні в цілому. Дуже дивним є той факт, що відсоток розкриття такого виду злочинів склав лише 39,1%, хоча в цілому у масштабі всієї країни за всіма категоріями злочинів цей відсоток склав 39,7%. ($223\,561 : 563\,560$).

Що стосується характеристики розгляду кримінальних справ (проваджень) даної категорії та судимості за даною статтею, то можна навести такі дані (табл. 3)¹.

Таблиця 3

Характеристика судимості за статтею 383 КК України

№ з/п		2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	Усього осіб, вирок (постанови) щодо яких набрали законної сили у звітному періоді						
	Ст. 383 ч. 1	179	198	223	187	126	114
	Ст. 383 ч. 2	77	84	78	71	49	33
2	З них:						
	Засуджених						
	Ст. 383 ч. 1	140	135	156	140	104	105
	Ст. 383 ч. 2	66	57	62	61	45	29
	Виправданих						
	Ст. 383 ч. 1	0	0	0	0	0	0
	Ст. 383 ч. 2	0	0	0	0	1	0

¹ Див.: Статистична інформація ДСА України за 2008–2013 роки (щодо динаміки судимості за злочини стосовно завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину) (ч. 1 та ч. 2 ст. 383 КК України) (форма 6 та 7) (електронна версія із сайту ДСА України).

Зкінчення табл. 3

№ з/п		2008	2009	2010	2011	2012	2013
	Неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру						
	Ст. 383 ч. 1	0	1	1	1	0	1
	Ст. 383 ч. 2	0	1	2	0	0	0
	Справи у відношенні яких закрито						
	Ст. 383 ч. 1	39	62	66	46	22	8
	Ст. 383 ч. 2	11	26	14	10	3	4

Відповідні відомості щодо 2007 р. неможливо проаналізувати, тому що цю статтю на той час у звітності не виокремлювали. Дані свідчать, що починаючи з 2011 р. відбувається зменшення рівня судимості, а у 2012 р. вперше за багато років за ч. 2 ст. 383 КК було виправдано 1 особу.

Можна проаналізувати стан засуджених за цією статтею за різними ознаками (таблиці 4, 5, 6).

Таблиця 4

Склад засуджених

№ з/п		2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	Громадяни України						
	Ст. 383 ч. 1	139	133	155	139	102	104
	Ст. 383 ч. 2	66	57	62	60	45	29
2	Громадяни іншої держави						
	Ст. 383 ч. 1	1	2	1	1	2	1
	Ст. 383 ч. 2	0	0	0	1	0	0
3	Жінки						
	Ст. 383 ч. 1	43	39	48	51	31	41
	Ст. 383 ч. 2	17	19	25	20	18	11

Зкінчення табл. 4

№ з/п		2008	2009	2010	2011	2012	2013
4	Вчинили злочин у складі групи						
	Ст. 383 ч.1	2	2	0	0	0	1
	Ст. 383 ч.2	3	3	2	4	1	3
5	Вчинили злочин у стані алкогольного сп'яніння						
	Ст. 383 ч.1	21	21	25	34	21	15
	Ст. 383 ч.2	14	7	10	4	5	3

Наведені дані підкреслюють, що більшість засуджених – це громадяни нашої країни; жінки складають приблизно 30% від загальної кількості засуджених. Даному виду злочинів є властивим вчинення його у складі групи. Достатньо значним є рівень вчинення цих злочинів у стані алкогольного сп'яніння (від 15,6% до 24% у різні роки). У стані наркотичного сп'яніння вчинення цих злочинів не зафіксовано.

Таблиця 5

Склад засуджених за віком

№ з/п	Вік	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	Від 16 до 18 років						
	Ст. 383 ч. 1	0	1	1	1	0	2
	Ст. 383 ч. 2	6	2	1	3	1	0
2	Від 18 до 25 років						
	Ст. 383 ч. 1	28	44	54	38	28	18
	Ст. 383 ч. 2	26	22	18	23	14	14
3	Від 25 до 30 років						
	Ст. 383 ч. 1	19	31	33	25	22	29
	Ст. 383 ч. 2	14	8	18	9	5	5
4	Від 30 до 50 років						
	Ст. 383 ч. 1	13	53	55	58	44	44
	Ст. 383 ч. 2	32	24	23	24	22	8

Зкінчення табл. 5

№ з/п	Вік	2008	2009	2010	2011	2012	2013
5	Від 50 до 65 років						
	Ст. 383 ч. 1	4	6	13	16	9	10
	Ст. 383 ч. 2	2	1	2	1	3	1
6	Від 65 років і старше						
	Ст. 383 ч. 1	2	0	0	2	1	2
	Ст. 383 ч. 2	1	0	0	1	0	1

Таблиця 6

**Склад засуджених за освітою
на час вчинення злочину**

№ з/п	Освіта	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	повна вища						
	Ст. 383 ч. 1	8	7	16	9	7	9
	Ст. 383 ч. 2	4	6	2	5	5	2
2	базова вища						
	Ст. 383 ч. 1	7	5	7	8	5	3
	Ст. 383 ч. 2	5	3	1	2	3	1
3	професійно-технічна						
	Ст. 383 ч. 1	36	36	44	41	34	23
	Ст. 383 ч. 2	11	25	22	22	14	7
4	повна загальна середня						
	Ст. 383 ч. 1	56	59	63	53	48	50
	Ст. 383 ч. 2	25	16	28	19	15	13
5	базова загальна середня						
	Ст. 383 ч. 1	28	25	24	25	8	19
	Ст. 383 ч. 2	19	7	9	12	7	6
6	початкова загальна						
	Ст. 383 ч. 1	5	2	2	2	1	1
	Ст. 383 ч. 2	2	0	0	1	1	0
7	без освіти						
	Ст. 383 ч. 1	0	1	0	2	1	0
	Ст. 383 ч. 2	0	0	0	0	0	0

Наведені дані наочно свідчать про те, що ці злочини вчиняють особи з дуже низьким рівнем освіти і в більш зрілому віці. Причому більшість злочинців, будучи особами працездатного віку, не працювали і не навчалися (за ч. 1 ст. 383 – 63,8%; за ч. 2 – 65,5%).

Наведені вище дані свідчать, що морально-психологічна характеристика осіб, які вчинили злочини за ст. 383 КК, дає підстави вважати, що їм притаманна антисуспільна спрямованість, викривлене розуміння незалежності від правової системи держави, правовий нігілізм, орієнтація на задоволення особистих потреб й інтересів будь-якими засобами, усвідомлення протиправності своїх діянь.

Наведені дані так само наочно свідчать про те, що органи досудового розслідування у ході провадження кримінальної справи, як правило, виявляють та досліджують лише ті наслідки, у результаті яких заподіяно реальну і конкретну шкоду. Настання більш віддалених негативних наслідків, заподіяних даним видом злочину, при розслідуванні кримінальних справ, як правило, не встановлюється.

Висновки. Необхідність ефективної реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення відкритого, доступного і справедливого правосуддя, переосмислення місця та ролі протидії злочинності в державному механізмі, недостатня розробленість відповідних теоретичних положень, існування низки організаційно-правових проблем у сфері правозастосування зумовлюють актуальність дослідження вчинення злочинів проти правосуддя, особливо такого, як завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину (ст. 383 КК України). Розробки проблем протидії злочинам проти правосуддя (зокрема ст. 383 КК України) вкрай актуальні для вдосконалення системи запобігання злочинності в умовах реформування системи кримінальної юстиції України.

Особливої актуальності дослідження даного виду злочину набуває у зв'язку зі зростанням корупції та інших зловживань серед працівників правоохоронних органів. Ці негативні явища не лише викликають значний суспільний резонанс й знижують ефективність профілактичних заходів, а й посилюють рівень недовіри населення до правоохоронних органів та їх спроможності захищати права громадян.

В статье исследуются проблемные вопросы характеристики преступлений в Украине против правосудия. Проанализированы основные показатели, характеризующие состояние и динамику преступлений о заведомо неправдивом сообщении о совершении преступления. Сделана попытка дать социально-демографическую характеристику лиц, совершивших данный вид преступления.

In the article problem questions in relation to description of criminal realizations in Ukraine against a justice are investigated. Analyzed basic indexes that characterize the state and dynamics of criminal offences (crimes) about a deliberately untruthful report about the commission of crime. Done attempt to give social demographic description of persons that accomplish this type of crimes.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол №11 від 20 листопада 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник **В. С. Батиргарєєва**.*

УДК 343.102

Л. М. Лобойко, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник сектору дослідження проблем судової, слідчої і прокурорської діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПІДСТАВИ І МОМЕНТ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

У статті досліджені актуальні для теорії і практики питання застосування чинного кримінального процесуального закону у частині визначення підстав та моменту початку досудового розслідування; висловлені пропозиції щодо скасування правової заборони на проведення пізнавальних дій до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Ключові слова: досудове розслідування; кримінальне правопорушення; підстави; реєстрація.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У період підготовки й ухвалення нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), а також після набуття ним чинності, на нашу думку, не було і немає більш дискусійного питання, ніж питання про те, чи зникла із вітчизняного «процесуального простору» та частина діяльності, яку раніше називали стадією порушення кримінальної справи. Основним завданням цієї стадії було встановлення підстав до початку досудового розслідування. У КПК 1960 р. був чітко визначений і момент початку досудового розслідування – складання постанови про порушення справи і прийняття її до свого провадження.

Зі скасуванням КПК 2012 р. стадії порушення кримінальної справи питання про підстави і момент початку досудового розслідування набуло ознак проблеми як у теоретичній, так і у практичній царині. У перші дні і місяці дії нового КПК спостерігалася певна

розгубленість практичних працівників (слідчих, прокурорів) у вирішенні розглядуваних тут питань, обумовлена неоднозначним тлумаченням положень ст. 214 КПК «Початок досудового розслідування».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. У наукових дослідженнях, результати яких відображалися у публікаціях, автори аналізували підстави і момент початку досудового розслідування, виходячи з положень КПК 1960 р. У тих же нечисленних публікаціях, виданих після набуття чинності КПК 2012 р., їхні автори (І. І. Статіва, Д. В. Філін та ін.) розглядають підстави і момент початку досудового розслідування, обґрунтовуючи наявність стадії вирішення питання про початок досудового розслідування попри відсутність її правової регламентації. Питання про підстави і момент початку стадії розслідування без урахування стадії, яка йому передуює, у теорії кримінального процесу не було предметом дослідження.

Причиною об'єднання в одній науковій статті двох понять («підстави» і «момент») у єдиний предмет дослідження є та обставина, що в ідеалі досудове розслідування розпочинається (повинне розпочинатися) в момент встановлення факту наявності підстав до цього. Первинними серед зазначених понять є підстави, бо саме із їхньою наявністю законодавець пов'язує момент початку розслідування: *«невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним (слідчим, прокурором. – Л. Л.) з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення»* (курсив наш. – Л. Л.)» (ч. 1 ст. 214 КПК).

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Для з'ясування питань, що є предметом дослідження у цій статті, доцільно послідовно розглянути: 1) порядок вирішення питання про наявність таких підстав – обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; 2) власне самі підстави; 3) момент, у який розслідування може бути розпочате.

¹ Зазначені обставини є підставою до початку досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. З'ясування уповноваженою службовою особою питання про наявність підстав до початку розслідування може відбуватися лише до того моменту, як воно розпочалося. Це може мати місце у межах відомої стадії порушення кримінальної справи або якогось іншого процесуального утворення (провадження, стадії, етапу, фази і т. ін.).

У теорії кримінального процесу після набрання чинності КПК 2012 р. зроблені спроби обґрунтувати фактичну наявність завуальованої законодавцем стадії¹. Учені вважають, що стадії досудового розслідування у вітчизняному кримінальному процесі передують окрема стадія, у якій встановлюють підстави до початку розслідування. Так, І. І. Статіва зазначає, що відмова законодавця від «перенесення» до КПК 2012 р. інституту здійснюваних до початку розслідування перевірних дій, котрі спрямовані на отримання додаткової інформації, ще не означає скасування стадії розгляду отриманої із заяв, повідомлень та інших джерел первинної інформації².

Д. В. Філін стверджує, що нове кримінальне процесуальне законодавство України містить як способи перевірки достовірності заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, так і можливість прийняття процесуальних рішень, аналогічних тим, що приймалися у стадії порушення кримінальної справи; досудове розслідування не є першою стадією кримінального провадження; завданням стадії, що передують розслідуванню, є встановлення підстав для внесення реєстраційного запису до ЄРДР (Єдиного реєстру досудових розслідувань. – Л. Л.)³.

¹ Статіва І. І. Чи збережена у новому КПК України стадія порушення кримінальної справи / І. І. Статіва // Підприємництво, госп-во і право. – 2012. – № 12. – С. 87; Филин Д. В. Начало досудебного производства в уголовном процессе Украины [Электронный ресурс] / Д. В. Филин. – Режим доступа: <http://www.iaaj.net/node/1462>. – Загл. с экрана. У цих двох роботах сконцентровані, по суті, усі думки, що стосуються досліджуваної теми та висловлені у теорії процесу після набуття чинності КПК 2012 р. Автори намагаються довести, що у діяльності, здійснюваній, на їхню думку, до початку досудового розслідування, є всі ознаки стадії кримінального процесу.

² Статіва І. І. Чи збережена у новому КПК України стадія порушення кримінальної справи / І. І. Статіва // Підприємництво, госп-во і право. – 2012. – № 12. – С. 89.

³ Филин Д. В. Начало досудебного производства в уголовном процессе Украины [Электронный ресурс] / Д. В. Филин. – Режим доступа: <http://www.iaaj.net/node/1462>. – Загл. с экрана.

Однак, якщо І.І. Статіва говорить про стадію «розгляду» заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення і допускає як засіб їх розгляду «аналітичне опрацювання отриманих відомостей»¹, то Д.В. Філін обґрунтовує наявність сукупності засобів перевірки первинних відомостей про кримінальні правопорушення, до якої, окрім логічних (аналітичних), включає матеріальні – відібрання пояснень, опитування у режимі відео- або телефонної конференції. Хоча автор і вважає, що у перебігу перевірки заяв і повідомлень про злочини доказування не здійснюється².

Позиція, викладена вище, ґрунтується на тому, що оскільки із заяви, повідомлення чи з іншого джерела неможливо достовірно встановити ознаки кримінального правопорушення у діянні, про яке надійшла інформація, то законодавець надав слідчому, прокуророві двадцять чотири години на те, щоб, використовуючи певні процесуальні засоби, встановити, чи є ці ознаки у діянні.

Для того щоб правильно вирішити, чи передбачає новий процесуальний закон перевірку первинної інформації, потрібно дати відповідь на запитання про те, по-перше, чи регламентовані з цієї метою якісь особливі, тобто ті, що не встановлені для досудового розслідування, матеріальні засоби пізнання; по-друге, про часові межі їхнього застосування.

Огляд місця події, регламентований законодавцем як засіб пізнання у стадії досудового розслідування (ч. 3 ст. 214 КПК), проводять до внесення відомостей до ЄРДР. Але не тому, що потрібно з'ясувати підстави до початку досудового розслідування, а у зв'язку з тим, що із джерела первинної інформації стала очевидною наявність обставин, котрі можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. В інших випадках проведення огляду місця події треба розцінювати як незаконне, а дії слідчого, прокурора як перевищення службових повноважень.

Отже, процесуальна діяльність, здійснювана до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, має на меті не

¹ Статіва І.І. Чи збережена у новому КПК України стадія порушення кримінальної справи / І.І. Статіва // Підприємництво, госп-во і право. – 2012. – № 12. – С. 89.

² Філін Д.В. Начало досудебного производства в уголовном процессе Украины [Электронный ресурс] / Д.В. Філін. – Режим доступа: <http://www.iauj.net/node/1462>. – Загл. с экрана.

встановлення підстав до початку розслідування, а «випередження подій» з установлення обставин кримінального правопорушення засобами досудового розслідування ще до його реєстрації. Таке «випередження» обумовлене екстремними обставинами. Останні пов'язані з тим, що зволікання з проведенням огляду місця події може мати наслідком втрату можливості встановлення обставин кримінального правопорушення. Огляд місця події до внесення відомостей до ЄРДР є початком кримінального процесу. Інакше нам би довелося погодитися з абсурдним твердженням про те, що здійснення огляду місця події до початку досудового розслідування, який законодавець пов'язує із реєстрацією відомостей, є кримінальним процесом, який існує ще до його (процесу) початку.

З викладеного вище випливає висновок, що початок досудового розслідування не залежить від того, чи внесені відомості про кримінальне правопорушення до ЄРДР. На користь цього свідчить і «правообов'язок» негайно, до внесення до ЄРДР, розпочати досудове розслідування у разі виявлення ознак кримінального правопорушення на морському чи річковому судні, що перебуває за межами України. Відомості про це правопорушення вносять до ЄРДР при першій можливості (ч. 3 ст. 214 КПК). А така можливість може виникнути через певний, доволі значний, проміжок часу та ще й після проведення багатьох слідчих дій. Отже, внесення відомостей до ЄРДР є неминучим актом після проведення процесуальних пізнавальних дій, притаманних для стадії досудового розслідування, а проведення їх без подальшого внесення відомостей до ЄРДР є незаконним.

Підстави до початку досудового розслідування законодавець визначив як «обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення» (ч. 1 ст. 214 КПК). Підстави до початку розслідування хоч до внесення до ЄРДР, хоч після цього мають бути. Підходи до визначення їх наявності й у тому і в іншому випадку є однаковими.

Оскільки встановлювати підстави до початку досудового розслідування за допомогою матеріальних засобів пізнання заборонено законом, то ці підстави слід «шукати» винятково у первинних відомостях про діяння, а не про «кримінальне правопорушення».

Завданням службової особи правоохоронного органу, яка отримує джерело первинної інформації про ймовірно вчинене протиправне діяння (принаймні, якщо так вважає заявник)¹, є визначення його попередньої правової кваліфікації. Звичайно, вона може зазнавати трансформації у перебігу юридичного процесу, що може мати наслідком зміну різновиду процесу (наприклад, із кримінального на адміністративний). Але на момент отримання і вивчення первинних відомостей, попри їх можливу обмеженість, правова кваліфікація діяння має бути встановлена обов'язково. Це потрібно для визначення різновиду (галузі) юридичного процесу, у межах якого будуть встановлюватися обставини діяння в обсязі, необхідному для більш точних висновків щодо його кваліфікації.

Завдання теорії кримінального процесу полягає у напрацюванні критеріїв, використовуючи які практики зможуть робити правильний висновок про наявність обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, тобто підстав до початку досудового розслідування.

Обставинами, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, є не що інше, як ознаки кримінального правопорушення та ознаки складу такого правопорушення. Для початку досудового розслідування достатньою є мінімально необхідна кількість таких ознак: суспільна небезпечність і протиправність (ознаки правопорушення) та об'єкт і об'єктивна сторона (ознаки складу правопорушення).

З'ясувавши із заяви чи іншого джерела наявність зазначених ознак, уповноважена службова особа повинна мати право розпочинати процесуальні дії. З метою вчасного початку з'ясування обставин правопорушення, про яке до компетентного органу надійшла первинна інформація, у процесуальному законі не має бути перешкод у вигляді заборони здійснення процесуальних дій до виконання якихось формальних процедур, як-то: внесення до реєстрів,

¹ Мова не йде про те, що це має бути слідчий чи прокурор. Справа не у суб'єкті, який за допомогою логічних засобів пізнання, до речі, не регламентованих у законі, з'ясує, про порушення норми якої галузі матеріального права йдеться у джерелі відомостей. Логічний аналіз може здійснювати службова особа правоохоронного органу, уповноважена на прийняття і реєстрацію всіх заяв громадян, або ця особа спільно зі слідчим, прокурором.

складання постанов тощо. Зазначені процедури створюють перешкоди, іноді нездоланні, на шляху до швидкого, ефективного початку кримінальної процесуальної діяльності у разі надходження до компетентних суб'єктів відомостей про вчинення кримінального правопорушення.

Констатація наявності підстав до початку досудового розслідування повинна мати наслідком негайне проведення процесуальних дій. Зрозуміло, що внесення до ЄРДР може відбутися як до, так і після початку таких дій. Реєстрацію відомостей не слід розглядати як «допуск» до досудового розслідування. В умовах дії КПК 1960 р. постанова про порушення кримінальної справи відігравала роль саме такого «допуску», бо законом в окремій главі було регламентовано самостійну стадію. За результатами останньої приймалося відповідне рішення – порушити справу, тобто розпочати розслідування. Але службові особи у стадії порушення справи мали можливість здійснювати пізнавальні дії (ч. 4 ст. 97 КПК 1960 р.), які були за змістом аналогічними слідчим діям, та окремі слідчі дії (огляд місця події; накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку). За таких умов певним чином забезпечувалася швидкість реагування на інформацію про злочини з подальшим продовженням процесуальної діяльності у стадії досудового розслідування.

Отже, і за КПК 1960 р., і за КПК 2012 р. для початку процесуальної діяльності потрібні підстави. Підстави до початку досудового розслідування за КПК 2012 р. є аналогічними підставам до початку процесуальної діяльності у стадії порушення кримінальної справи за КПК 1960 р. Наявність таких підстав у будь-якому разі є достатньою для того, щоб «увімкнути» кримінальну процесуальну процедуру. При цьому не має значення, яку назву матиме перша стадія кримінального провадження і які процесуальні засоби діяльності (дії, рішення) у ній будуть використані.

Аргументи на кшталт «освячення» формальним актом (постановою, записом у реєстрі) початку кримінальної процесуальної діяльності заради законності усієї подальшої діяльності не витримують критики, бо порушення закону мають місце як до, так і після початку досудового розслідування. Запобіжником від таких пору-

шень має бути не формальний акт, який ніяк не впливає на ступінь дотримання законів, а судовий контроль (попередній, наступний) за процесуальними діями, які супроводжуються обмеженням конституційних прав громадян – учасників кримінального провадження.

Потрібно вирішити на теоретичному рівні питання про те, юридичний процес якого різновиду має бути розпочатий у разі, якщо існують сумніви у правовій кваліфікації діяння (наприклад, адміністративне чи кримінальне правопорушення), про яке повідомлено. Вирішуючи дане питання, слід зважати на таку обставину. Чим тяжчим є правопорушення, тим більше повинно бути гарантій у юридичному процесі, у межах якого встановлюють обставини його вчинення. Отже, якщо існують сумніви у тому, чи є діяння кримінальним правопорушенням або порушенням інших галузей права, має бути розпочатий кримінальний процес як такий, у якому є більше за інші різновиди юридичних процесів гарантій (право на захист, судовий контроль та ін.).

Окрім того, якщо у правозастосовника виникають зазначені вище сумніви, то якісь обставини їх усе ж таки породжують. Ці обставини, безумовно, пов'язані з наявністю відомостей про ймовірне вчинення кримінального правопорушення.

Гарантією від безпідставного, а отже, незаконного, фактичного (до внесення відомостей до ЄРДР) початку досудового розслідування є також передбачена законом кримінальна відповідальність за перевищення службових повноважень. Правозастосовник повинен мати право розпочинати досудове розслідування до внесення відомостей до ЄРДР, але перебувати при цьому під загрозою можливої кримінальної відповідальності у разі безпідставного проведення кримінальних процесуальних дій.

У принципі, чинний КПК дозволяє до внесення до ЄРДР здійснювати не лише огляд місця події, а й інші процесуальні дії. Так, статті 207 і 208 КПК передбачають законне затримання особи і затримання уповноваженою особою при вчиненні або замаху на вчинення кримінального правопорушення, а також безпосередньо після його вчинення. Слідчий, прокурор або інша уповноважена особа вправі здійснити обшук затриманої особи з дотриманням правил, передбачених ч. 7 ст. 223 і ст. 236 КПК. Проведення усіх

цих дій, як правило, передуює внесенню до ЄРДР відомостей про кримінальне правопорушення, у зв'язку з яким затримано особу.

В особи, затриманої в порядку ст. 208 КПК, слідчий, прокурор вправі тимчасово вилучити документи, які посвідчують користування спеціальним правом. Про можливість тимчасового обмеження особи у користуванні спеціальним правом до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР свідчить мета вилучення відповідних документів, якою згідно з ч. 1 ст. 148 КПК є припинення кримінального правопорушення¹ чи запобігання вчиненню іншого.

Заборона провадити процесуальні дії до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР може бути виключена з ч. 3 ст. 214 КПК без жодних негативних наслідків для ефективності кримінальної процесуальної діяльності та забезпечення прав учасників кримінального провадження². Якщо до реєстрації відомостей у ЄРДР можна провадити процесуальні дії, якими обмежуються права учасників провадження, то, тим паче, можна провести допит та інші процесуальні дії. Таке вирішення питання, навпаки, підвищить ефективність реагування на заяви, повідомлення та іншу інформацію про кримінальні правопорушення.

Дослідження, здійснене у межах цієї статті, дозволяє зробити такі **висновки**: 1) перевірка первинних джерел відомостей здійснюється лише логічними (нематеріальними) засобами пізнання; 2) підставами для початку досудового розслідування є мінімально необхідна сукупність ознак кримінального правопорушення й ознак складу кримінального правопорушення у діянні, про яке надійшла інформація; 3) норми КПК «вмикають» тоді, коли є підстави для досудового розслідування. Це може мати місце як після внесення відомостей до ЄРДР, так і у певних «екстрених» випадках до цього

¹ Очевидно, припинити кримінальне правопорушення можна тоді, коли його вчиняють, тобто до внесення відомостей про правопорушення до ЄРДР.

² До речі, такої заборони не існувало у проекті КПК, підготовленому робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права (див.: Проект Кримінального процесуального кодексу, підготовлений Робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права [Електронний ресурс] (ухв. на 16 пленар. засіданні Комісії – м. Київ, 10 груд. 2008 р.). – Режим доступу: http://www.ukradv.org/up/docs/kpk_final.html). – Заголовок з екрана).

моменту; 4) із процесуального закону доцільно виключити заборону провадити процесуальні дії до внесення до ЄРДР відомостей про кримінальне правопорушення.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Тема визначення підстав і моменту початку досудового розслідування є доволі об'ємною. Тому для її повного опрацювання потрібно здійснювати подальші дослідження. Останні є доцільними за такими напрямками: 1) з'ясування можливості застосування матеріальних засобів пізнання для встановлення підстав до початку досудового розслідування; 2) дослідження ефективності правового регулювання, за якого досудове розслідування у разі потреби починатиметься до внесення у ЄРДР відомостей про кримінальне правопорушення.

В статье исследованы актуальные для теории и практики вопросы применения действующего уголовного процессуального закона в части определения оснований и момента начала досудебного расследования; высказаны предложения об отмене правового запрета на проведение познавательных действий до внесения сведений об уголовном правонарушении в Единый реестр досудебных расследований.

This paper explored current theory and practice question of the application of the Criminal Procedure Act in terms of the grounds and the start of the preliminary investigation, made proposals for the abolition of the legal ban on cognitive action to entering data on criminal offenses in the Unified Register of pre-trial investigations.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України (протокол № 9 від 18 грудня 2013 р.).

УДК 343.14

Н. В. Глинська, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем судової діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ СТАНДАРТІВ ЇХ ДОБРОЯКІСНОСТІ

У статті розглянуті питання класифікації кримінальних процесуальних рішень як необхідне методологічне підґрунтя для розв'язання концептуальної проблеми визначення стандартів доброякісності таких рішень. Автором запропоновані оригінальні критерії – напрями для групування процесуальних рішень та надана розгорнута характеристика одному з них – характеру дискреційної складової, що реалізована у прийнятому правозастосовному акті.

Ключові слова: класифікації, стандарти, доброякісність, кримінальне процесуальне рішення, особи, що приймають процесуальні рішення, правозастосовний розсуд, дискреція, індивідуалізація стандартів.

Постановка проблеми. Класифікація, будучи одним із важливих аспектів системного підходу до об'єктів, що досліджуються, має неабияке теоретичне і практичне значення. Вона дозволяє упорядкувати значну кількість кримінальних процесуальних рішень (далі – КПр), забезпечує їх всебічне дослідження, сприяє з'ясуванню їх природи, розробці вимог, що ставляться до кожного їх різновиду. Її практичне значення полягає і в тому, що при класифікації КПр вирізняються як загальні, так і особливі ознаки, які мають враховуватися посадовою особою під час їх прийняття, а це, у кінцевому підсумку, забезпечує їх законність та обґрунтованість. Крім того, класифікація дозволяє з наукової позиції підійти до прийняття у кримінальному процесі тих рішень, що є найбільш доцільними для досягнення визначених цілей у тих чи інших умовах правозастосовної діяльності.

Словникова інтерпретація цього терміна відображає процес розподілу об'єктів, явищ і понять за класами, розділами, розрядами залежно від їх загальних ознак¹. Але, як справедливо свого часу зазначив В. С. Зеленецький, при аналізі поняття, що розглядається, на практиці й у процесі теоретичної діяльності для розмежування предметів і явищ одне від одного виникає необхідність виявляти не лише загальні, але й специфічні відмінні ознаки². З таких позицій і підходять до визначення класифікації у літературі з наукознавства та логіки. В. В. Косолапов вважає, що під класифікацією слід розуміти процедуру «упорядкування елементів за класами відповідно до подібності і розходження між ними, при цьому класи займають у множині ... точно фіксоване місце. Отже, упорядкування – це логічний прийом, за правилами якого єдність елементів, що класифікуються, перетворюється на єдність множини класів»³.

Класифікація не може бути довільною, вона повинна базуватися на певних підставах, критеріях. Яких-небудь єдиних для усіх випадків критеріїв класифікації рішень ані в науці, ані в юридичній практиці не існує, та й не може існувати, оскільки «вибір критеріїв класифікації, тобто істотних ознак рішень, що служать підставою класифікації, зумовлений її практичними цілями»⁴. Цим пояснюється існування в науці різних класифікацій як рішень взагалі, так і процесуальних рішень зокрема.

Ураховуючи вказані аспекти методологічного значення класифікації для успішного вирішення завдання розробки та індивідуалізації стандартів-вимог, яким мають відповідати КПП, актуальним є проведення групування таких рішень за найбільш корисними в цьому сенсі напрямками – критеріями.

До таких наукових пошуків спонукає також суттєве оновлення кримінального процесуального законодавства України. Це стосується, зокрема, підвищення соціально-політичного значення до-

¹ Сучасний тлумачний словник української мови / укл. голов. ред. В. В. Дубічинський. – Х. : Школа, 2009. – С. 399.

² Зеленецький В. С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы / В. С. Зеленецкий. – Харьков : Основа, 1994. – С. 195.

³ Косолапов В. В. Информационно-логический анализ научного исследования / В. В. Косолапов. – Киев : Наук. думка, 1968. – С. 87.

⁴ Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – Изд. 4-е. – М. : Политиздат, 1981. – С. 203.

тримання належної процедури в перебігу здійснення кримінального провадження, значного розширення контрольних повноважень суду на досудовому розслідуванні, перерозподілу процесуальної компетенції слідчого та прокурора тощо.

Констатуючи **ступінь наукової розробки** цієї проблематики, слід указати на те, що у кримінальній процесуальній науці найбільш повна класифікація КПП проведена П. А. Лупінською. На розроблених авторкою критеріях ґрунтуються і класифікації КПП, що запропоновані О. Я. Дубинським, Ю. В. Манасвим, О. Р. Михайленком, Н. Г. Муратовою, О. В. Смирновим, В. А. Стрёмовським, С. С. Тютчевим та ін. Указані та інші автори уточнюють, а в деяких випадках і доповнюють зазначені класифікаційні ознаки. Аналіз специфіки і новизни критеріїв для класифікацій, розроблених ученими, визначається предметом дослідження і практичними цілями таких класифікацій.

Незважаючи на наявність низки базових досліджень із проблематики класифікації КПП, ці питання привертають увагу й сучасних науковців у межах різнопланових досліджень, що так чи інакше пов'язані із КПП. Причому вченими здійснюється як класифікація існуючої сучасної системи КПП чи КПП певного суб'єкта кримінального процесу за вже усталеними критеріями, такими, зокрема, як їх функціональне призначення, момент прийняття та характер впливу подальшого провадження (вихідні, проміжні та кінцеві КПП), так і пропонуються нові критерії для класифікації КПП. Відповідно в сучасній процесуальній літературі чимало уваги приділено класифікації судових рішень залежно від: характеру судових процедур, у перебігу яких вони ухвалюються; участі сторін у процесі ухвалення КПП¹; тощо.

Водночас обсяг цієї роботи не дозволяє детально розглянути всі переваги і недоліки класифікацій за позначеними вище критеріями. Але це і не є нашим завданням. Наведеним оглядом класифікацій,

¹ Коваленко Е. Н. Судебное решение: теоретико-методологические и технико-юридические аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. Н. Коваленко ; Рост. юрид. ин-т МВД РФ. – Ростов н/Д, 2009. – 26 с.; Подольский М. А. Судебные решения в досудебном производстве по уголовному делу (вопросы теории и практики) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. А. Подольский ; Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2007. – 25 с.

що існують у науці, ми намагаємося лише звернути увагу на об'єктивно існуюче різноманіття і багатофункціональність рішень, що приймаються у рамках кримінального провадження, їх взаємозв'язок, а також місце в загальній системі рішень, прийнятих у суспільному житті.

Відповідно до цілей даного дослідження класифікація КПП має не лише теоретичне, але і прикладне значення, оскільки ставить своїм завданням виявити специфіку визначення стандартів окремих видів КПП і надати практичним працівникам допомогу в поліпшенні своєї професійної діяльності. Будь-яке рішення є індивідуальним і специфічним. З урахуванням такої специфіки мають індивідуалізуватися загальні стандарти доброякісності КПП (далі – ДКПП), а отже, специфічним має бути й сам процес забезпечення належної якості КПП. Оскільки в кримінальному процесі може прийматися понад 150 різновидів КПП, різних як за характером питань, що вирішуються в них, так і за призначенням, то в цій роботі неможливо та й недоцільно характеризувати специфіку індивідуалізації стандартів кожного з них. У цьому сенсі кожна з існуючих у науці класифікацій так чи інакше є корисною з точки зору індивідуалізації стандартів до КПП. Проте, звичайно, ми не можемо їх всі розглянути.

З огляду на це автор статті ставить перед собою **мету**: в контексті розробки концептуальних основ визначення стандартів ДКПП провести класифікацію КПП за новими для науки критеріями, що є найбільш функціональними, враховуючи вказані дослідницькі інтереси. Для досягнення зазначеної мети автором ставилися такі **завдання**: сформулювати нові критерії для класифікації КПП; надати характеристику одному з них та на його підставі провести класифікацію КПП; визначити значення наведеної класифікації для визначення стандартів ДКПП.

Виклад основного змісту матеріалу. Беручи до уваги специфіку практичної спрямованості класифікації КПП, у межах дослідження концептуальних основ формування стандартів ДКПП вважаємо за необхідне провести її за такими критеріями: за характером дискреційної складової, реалізованої при ухваленні КПП; за складністю процедури ухвалення КПП; за ініціативою в ухваленні КПП та відношенням до кримінальної процесуальної ітерації (повторювання).

Причому вказані критерії є новими для процесуальної науки, застосування яких для класифікації КПР дозволить поглянути на існуючу систему КПР під новим кутом зору, виявити особливості індивідуалізації тих чи інших стандартів щодо окремих різновидів КПР з урахуванням специфіки їх природи та функційного призначення. З методологічної точки зору це є необхідним підґрунтям для повного та всебічного дослідження комплексу питань, пов'язаних із забезпеченням відповідності КПР стандартам, що до них ставляться.

У межах цієї статті спробуємо розкрити лише один з обраних нами напрямів класифікації КПР, а саме: характер дискреційної складової, що реалізована в КПР. Такий вибір є не випадковим, адже питання ухвалення КПР знаходяться у дуже тісному взаємозв'язку із проблематикою дискреції (розсуду) у правозастосовній діяльності, що завжди була та залишається предметом підвищеної уваги дослідників¹. І хоча в науці не існує однозначного визначення цих понять, на сьогодні майже всі процесуалісти не лише визнають допустимість та об'єктивність існування правозастосовного розсуду як «наданої законом можливості правозастосовнику обирати рішення, здійснювати оптимальний пошук по справі»², а й наділяють дискрецію значенням «позаальтернативного методу здійснення правосуддя»³. І це є цілком логічним як з урахуванням самої природи рішення як акта вибору того чи іншого варіанта, так і з огляду на те, що саме обрання особою, що приймає рішення (далі – ОПР), того чи іншого варіанта тлумачення фактів чи права у законодавчо встановлених межах забезпечує диференційований підхід до вирі-

¹ Термін «дискреційні повноваження» (від лат. discretio – рішення за своїм розсудом) у сучасних юридичних словниках визначається як «повноваження, обумовлені власним розсудом суб'єкта правовідносин» (див.: Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева. – 3-е изд., доп. и перераб. – М. : ИНФРА-М, 2007. – С. 167; Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология / Л. М. Баш, А. В. Боброва и др. – М. : Цитадель, 2000. – С. 205). З огляду на це терміни «дискреція» та «розсуд» ми використовуємо як синоніми.

² Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство, практика / П. А. Лупинская. – М. : ЮРИСТЪ, 2006. – С. 65.

³ Пронин К. В. Дискреционные полномочия суда в уголовном судопроизводстве : монография / К. В. Пронин. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 10.

шення конкретних фактичних ситуацій та індивідуалізацію заходів кримінально-правового характеру, а отже, й справедливість підсумкового вирішення кримінально-правового конфлікту. Більше того, в умовах публічного реалізація ОПР дискреційних повноважень як можливість робити будь-який вибір (як щодо факту, так і права) складає суть не просто повноваження ОПР, а її *обов'язку*. Як слушно з цього приводу висловився О. Я. Баєв: «...розсуд – найтяжча з усіх процесуальних обов'язків професійного учасника судочинства приймати рішення (проміжне, підсумкове) у справі з числа альтернатив, кожна з яких, повторимо, законна або не суперечить закону»¹. Таке становище обумовлює зміщення предмета дискусій від питання допустимості дискреції в кримінальному провадженні до проблеми конкретних процесуальних механізмів оптимізації її меж. Якщо ж розглядати дискрецію чи розсуд у їх предметному розумінні як реалізацію ОПР наданої йому законом компетенції щодо обрання того чи іншого варіанта інтерпретації фактів чи питань права, слід погодитись із О. Я. Баєвим, що в цьому аспекті «рішення і є розсуд суб'єкта кримінального судочинства, що приймає його; розсуд в кримінальному судочинстві є рішення, що відповідає приведеним вище атрибутивним ознакам; говорити про рішення на розсуд є тавтологією»².

Правильним є також те, що при прийнятті різних КПр характер та ступінь реалізованої дискреційної складової є різними, що залежить від низки чинників, як-от: ступінь визначеності гіпотези правової норми та альтернативності варіантів правової поведінки, закладеної законодавцем у її диспозиції, характер фактичних підстав, з якими закон пов'язує можливість прийняття рішення, взагалі врегульованість даних фактичних обставин позитивним правом.

Як показує аналіз нормативної регламентації, в певних випадках закон містить імперативну вказівку щодо необхідного варіанта правової поведінки в разі наявності будь-яких юридичних фактів, що не підлягають оцінці в разі їх достовірного встановлення. При цьому гіпотеза правової норми, що формулює підстави для ухва-

¹ Баєв О. Я. Усмотрение следователя / О. Я. Баєв // Вестн. ВГУ. Серия: Право. – 2010. – № 1. – С. 449.

² Там само.

лення КПР, є абсолютно визначеною та не потребує оцінки встановлених обставин з точки зору, зокрема, їх достатності для того чи іншого правового висновку. До таких ситуацій можна, зокрема, віднести, закриття кримінального провадження в разі встановлення слідчим прокурором фактів набрання чинності закону, яким скасовано кримінальну відповідальність за діяння, вчинене особою; існування вироку по тому самому обвинуваченню, що набрав законної сили, або ухвали суду про закриття кримінального провадження по тому самому обвинуваченню; відмову потерпілого, його представника від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення тощо (пп. 4–8 ч. 1 ст. 284 КПК). Аналогічними в аспекті дискреційності є випадки подання певних заяв учасниками провадження, що відповідно до КПК є безумовною підставою для їх задоволення. Так, зокрема, на слідчого, прокурора, суддю законом покладається обов'язок ухвалити КПР про доручення відповідному органу (установі), уповноваженому законом на надання безоплатної правової допомоги, призначити адвоката для здійснення захисту за призначенням та забезпечити його прибуття у зазначені у постанові (ухвалі) час і місце для участі у кримінальному провадженні, якщо підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно (ст. 49 КПК). У цих та інших ситуаціях оцінка наявності законних підстав до ухвалення КПР, як правило, зводиться до констатації їх існування та не передбачає будь-якої варіантності для ОПР.

Водночас така «бездискреційність» (чи як її ще називають «дискреція з позначкою нуль»¹) характерна лише для нечисленних правових ситуацій. В інших випадках, як правило, правова регламентація підстав та умов прийняття КПР зумовлює певний стан фактичної чи правової невизначеності, подолання якої вимагає від ОПР застосування того чи іншого ступеня розсуду для забезпечення ефективного здійснення кримінального провадження.

¹ Пронин К. В. Дискреционные полномочия суда в уголовном судопроизводстве : монография / К. В. Пронин. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 102.

Вважаємо за можливе виділити такі основні групи КПР, у яких реалізований той чи інший характер дискреційної складової:

1) КПР, у яких реалізується дискреція ОПР щодо оцінки фактів. Даний елемент розсуду означає можливість «вбачати» певні фактичні обставини в конкретному провадженні та розцінювати їх як такі, що свідчать про наявність підстав ухвалення певного різновиду КПР. Причому дискреційність щодо оцінки фактів реалізується як у перебігу визначення їх достатності для встановлення обставин, чітко сформульованих в диспозиції правової норми, що регламентує підстави та порядок ухвалення конкретного КПР, так і в ситуації «підведення» встановлених фактів під відповідні правові норми, що сформульовані з використанням оціночних понять, відкритих переліків випадків чи виключень.

При цьому вважаємо, що цей елемент дискреції є притаманним майже кожному правозастосовному процесу, в перебігу здійснення якого ОПР постійно звертається то до фактів, то до норм права, «коли на основі аналізу норм виникає необхідність глибше дослідити фактичні обставини; аналіз же фактичних обставин примушує знову звертатися до норм, уточнювати окремі юридичні питання та ін.»¹.

Як указує А. А. Барак, «суддя не може вирішити про факти, поки не сформулює для себе, хоча б на перший погляд, що говорить закон, оскільки число фактів нескінченне, а він повинен зосередитися на тих, які мають відношення до справи, що визначається законом. Проте суддя не може визначити закон, поки хоча б тільки за першим враженням не займе будь-яку позицію відносно фактів. Існує, отже, внутрішній зв'язок між нормою і фактом. Обидва є предметом судового встановлення завдяки їх внутрішній та взаємній залежності. Норма просіюється крізь факти і зосереджується тільки на тих, які стосуються справи. Факти сортуються через норми і зосереджуються тільки навколо тих, які застосовуються»². На протигагу спрощеному уявленню щодо підведення встановлених фактів під належну правову норму М. А. Ніконов влучно зазначає,

¹ Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство, практика / П. А. Лупинская. – М. : ЮРИСТЪ, 2006. – С. 31.

² Барак А. Судейское усмотрение : пер. с англ. / А. А. Барак. – М. : НОРМА, 1999. – С. 25–26.

що «не лише факт визначається відносно норми, але і норма відносно факта ... , доки норма не представлена, а факт не проінтерпретований, ні про яку роботу із силогізмом (окрім «механічної») мови бути не може»¹. При цьому автором робиться важливий висновок, з яким ми цілком погоджуємося: дискреція принципово не усувається внаслідок принципової відкритості нормативно-правового тексту для тлумачення.

Видається, що рівень фактичної дискретності є прямо пропорційним ступеню невизначеності нормативної регламентації підстав прийняття КПР. Так, їх формулювання за допомогою оціночних понять збільшує рівень правової невизначеності, що відповідно розширює й простір для розсуду в оцінці питань фактів, а отже, і рівень певної небезпеки прояву правозастосовного свавілля при ухваленні КПР. Тому звичайно в таких ситуаціях підвищується значення дотримання стандарту обґрунтованості та вмотивованості КПР як правової гарантії попередження прояву суб'єктивізму при ухваленні конкретного КПР. Так, зокрема, в КПР, прийнятому слідчим, прокурором за результатом розгляду клопотання учасників провадження про виконання певної процесуальної дії (ст. 220 КПК), обов'язково слід зробити висновок про значення для вирішення завдань кримінального провадження конкретної обставини, на встановлення якої спрямовано проведення такої процесуальної дії, про яку запитують, а також навести необхідну та достатню сукупність мотивів, що підтверджують правильність зробленого висновку;

2) КПР, у яких реалізується дискреція ОПР щодо обрання належної правової норми, що підлягає застосуванню при встановленні конкретних фактів. Мова йде про ситуації як застосування правової аналогії для подолання певної правової невизначеності (прогальності кримінального процесуального законодавства) (ч. 6 ст. 9 КПК), так і обрання правової норми за результатом критичного аналізу нормативних положень, що безпосередньо враховані на врегулювання встановлених фактичних обставин (у межах принципу законності, сформульованого в частинах 3, 4 ст. 9 КПК). Вказані

¹ Никонов М. А. Судейское усмотрение: уголовно-процессуальные аспекты : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. А. Никонов ; Кубан. гос. ун-т. – М., 2014. – С. 15–16.

випадки потребують більш детального розгляду, що вважаємо за доцільне зробити при дослідженні окремих стандартів ДКПР. Тут лише вкажемо на те, що цей різновид дискреції також не є рідкісним явищем у правозастосовній практиці. Адже «далеко не завжди встановлені фактичні обставини справи чітко вкладаються в диспозицію якої-небудь конкретної норми – перед судом (*та взагалі будь-якої ОПП* (примітка автора. – Н. Г.)) постає питання щодо обрання одного з можливих варіантів правової оцінки, причому грань, що відокремлює один варіант від іншого, нерідко є дуже розмитою»¹;

3) КПР, у яких реалізується дискреція щодо обрання передбаченого в законі варіанта правової поведінки у разі встановлення певних фактів. Дискреційна складова тут проявляється не лише у можливості інтерпретації фактів як таких, що підпадають від нормативну регламентацію обставин, з якими закон пов'язує можливість ухвалення конкретного різновиду КПР, а й у визначенні доцільності (потреби) життя тих чи інших правових заходів у даному випадку. Такою варіантністю наділяють диспозиції тих норм, що містять слова «може», «вправі», «якщо визнає за необхідне», «у разі необхідності» тощо. Причому вибір у таких випадках обмежений лише одним варіантом, закріпленим у законі. Як приклад можна навести вирішення питання про: отримання зразків для експертизи (ст. 245 КПК), прийняття судом рішення про скорочений порядок судового розгляду (ч. 4 ст. 349 КПК); призначення експертизи в суді (ч. 2 ст. 332 КПК), проведення певних слідчих дій тощо;

4) КПР, у яких реалізується дискреція щодо обрання одного з допустимих законом варіантів правової поведінки у разі встановлення певних фактів. Причому така варіантність стосується як обрання певної величини (розміру) одного з параметрів (характеристик) у цілому достатньо визначеної дії (обмеження) (наприклад, установлення розумного строку, що, зокрема, є найкоротшим із достатніх для потреб досудового розслідування (ч. 2 ст. 296 КПК), визначення розміру застави у межах, визначених ч. 5 ст. 182 КПК, призначеного покарання, тощо), так і сукупної його якісної характеристики (наприклад, обрання одного з запобіжних заходів, пере-

¹ Пронин К. В. Дискреционные полномочия суда в уголовном судопроизводстве : монография / К. В. Пронин. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 18.

лічених у ст.176 КПК, додаткових зобов'язань, перелічених у ч. 5 ст. 194 КПК)¹. У таких КПР дискреційна складова проявляється найбільш яскраво. Так, зокрема, закон встановлює лише загальні підстави для обрання будь-якого з п'яти запобіжних заходів, перелічених у ч.1 ст. 176 КПК, деталізуючи лише умови обрання певних із них. Отже, єдиним гарантом розумності обраного виду запобіжного заходу є належне мотивування відповідної судової ухвали, в тексті якої ОПР має докладно обґрунтувати адекватність прийнятого рішення конкретним фактичним обставинам кримінального провадження.

Отже, як убачається з наведеної класифікації, в одному КПР можуть бути реалізовані різні види дискреційних повноважень як щодо питань фактів, так і права, що, у свою чергу, розширює простір для розсуду при ухваленні такого КПР. При цьому обов'язково слід зазначити, що у будь-якому разі дискреція як можливість суб'єктів кримінального провадження за своїм розсудом вирішувати ті чи інші питання (як щодо факту, так і права) є небезмежною чи, як її іменує Л. М. Лобойко, є «обмеженою» дискреційною кримінальною процесуальною компетенцією (на протипагу повній дискреції як можливості вчиняти дії, що взагалі не передбачені законом)².

На значимість проблеми меж правозастосовного розсуду вказували майже всі дослідники, що торкалися тематики дискреції, а питання щодо визначення таких меж є одним із центральних у відповідній правовій літературі. Так, зокрема, «межі правозастосовного розсуду» в юридичній літературі визначаються як «встановлені за допомогою особливого правового інструментарію межі, у рамках яких суб'єкт правозастосування на основі комплексного аналізу обставин юридичної справи уповноважений винести оптимальну

¹ Як у цьому сенсі зазначено в юридичній літературі, соціальною справедливістю можуть обумовлюватися не лише окремі параметри описово-результативних моделей поведінки, але і їх сукупні якісні характеристики (див.: Иванова С. А. Некоторые проблемы реализации принципа социальной справедливости, разумности и добросовестности в обязательственном праве / С. А. Иванова // Законодательство и экономика. – 2005. – № 4. – С. 32).

² Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальна компетенція і свобода угляду посадових осіб / Л. М. Лобойко // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2007. – № 3. – С. 269.

ухвалу з точки зору принципів законності, справедливості і доцільності»¹; «правові рамки, встановлені уповноваженими суб'єктами за допомогою правових юридичних засобів, що чітко обмежують обсяг застосування права»²; «офіційно закріплені положення, що визначають межі, у рамках яких приймається рішення в ситуації розсуду»³. У процесуальній літературі існують й інші погляди на визначення цього поняття. При цьому в умовах відсутності єдиного його розуміння розповсюдженою є позиція вчених, що принциповим положенням у визначенні меж дискреційних повноважень є знаходження певної золотой середини, «оптимуму у співвідношенні двох величин – обсягу дискреційних повноважень суду (та інших владних суб'єктів кримінального процесу – Н. Г.) та ступеня деталізації кримінально-процесуального законодавства»⁴. При цьому влучно відмічає П. Г. Марфіцин, «надання правозастосовнику широкого вибору поведінки спроможна привести до збільшення кількості зловживань посадовими обов'язками, своєрідної “вільниці”». Навпаки, суворі межі сковуватимуть діяльність із реалізації права, породжувати проблеми, перешкоджувати досягненню цілей та завдань. Тому обрання “золотої середини” є процесом архіскладним, проте вельми значимим»⁵.

Не ставлячи завданням більш детальний розгляд цього питання, зазначимо, що межами реалізації дискреційних повноважень при ухваленні КПР є сукупність правових приписів щодо завдань та загальних засад здійснення кримінального провадження, загальних та індивідуальних вимог до КПР, підстав, умов та мети ухвалення

¹ Березин А. А. Пределы правоприменительного усмотрения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. А. Березин ; Нижегород. акад. МВД России. – Н. Новгород, 2007. – С. 16.

² Берг Л. Н. Судебное усмотрение и его пределы (общетеоретический аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. Н. Берг ; Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2008. – С. 21–22.

³ Фастов А. Г. Специально-юридические гарантии обеспечения законности в дискреционном правоприменении / А. Г. Фастов, Д. В. Бойко // Вестн. Волгоград. акад. МВД России. – 2013. – № 2 (25). – С. 68–77.

⁴ Пронин К. В. Дискреционные полномочия суда в уголовном судопроизводстве : монография / К. В. Пронин. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 15.

⁵ Марфицин П. Г. Усмотрение следователя (уголовно-процессуальный аспект) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / П. Г. Марфицин ; Омск. акад. МВД России. – Омск, 2003. – С. 187.

конкретних з них, а також сама судова практика, що, як точно визначають у правовій літературі, «надає стабільний обсяг правовим нормам, що мають абстрактний характер ... надає законодавству відому стабільність та визначеність та обмежує “розсудливість”»¹. Причому вирішальне значення у стримуванні невинуватеної дискреції належить, безсумнівно, вимозі обґрунтованості КПР. З огляду на її демонстраційний характер саме необхідність належного обґрунтування КПР суттєво звужує невинуватену дискрецію та орієнтує на прийняття правильного рішення в конкретній ситуації. Мотивування прийнятого рішення як ключова характеристика, що визначає його переконливість, у таких випадках виступає природною перепорою для перевищення ОПР своїх повноважень. Навпаки, наділення правозастосувачів суттєвим обсягом дискреції за відсутності обов’язку документально обґрунтовувати прийняті ними КПР спроможна сприяти правозастосовному свавіллю.

Викладене дозволяє зробити такі **висновки**.

1. Усі КПР залежно від характеру дискреційної складової, що реалізована при їх ухваленні, можуть бути поділені на: 1) КПР, у яких реалізована дискреція щодо оцінки фактів; 2) КПР, у яких реалізована дискреція щодо обрання належної правової норми; 3) КПР, у яких реалізована дискреція щодо обрання передбаченого в законі варіанта правової поведінки у разі встановлення певних фактів; 4) КПР, у яких реалізована дискреція щодо обрання одного з допустимих законом варіанта правової поведінки у разі встановлення певних фактів. Причому в одному КПР можуть бути реалізовані різні види дискреційних повноважень як щодо питань фактів, так і права, що, у свою чергу, розширює простір для розсуду при ухваленні такого КПР.

2. Запропонована класифікація КПР має безпосереднє значення для індивідуалізації стандартів ДКПР. Це проявляється, зокрема, в тому, що характер дискреційної складової, реалізованої при ухваленні конкретного КПР, зумовлює структуру предмета обґрунтування такого КПР. Причому межі його обґрунтування є прямо пропор-

¹ Беляев В. П. Судебно-правовая политика в современной России: вопросы теории и практики : монография / В. П. Беляев, А. Б. Киреева. – М. : Юрлитинформ, 2012. – С. 141.

ційними обсягу дискреції, застосованої у даному випадку. Як приклад, вкажемо на те, що позитивне вирішення в новому КПК питання щодо можливості застосування у сфері кримінального провадження правової аналогії привносить значний елемент дискреції у правозастосовний процес. Тому гарантією правомірного її застосування має бути повне та всебічне мотивування, що переконує у правильності обрання правової норми, яка підлягає застосуванню в конкретній правовій ситуації. Викладене має націлювати ОПР на диференційований підхід до визначення рівня обґрунтованості КПК залежно від характеру дискреції, що реалізована при ухваленні такого КПК.

На жаль, у межах даної статті неможливо розглянути всі проблеми класифікації КПК, обсяг якої є доволі значним. Тому для її повного опрацювання, звичайно, потрібно здійснювати подальші дослідження. Останні є доцільними за такими *напрямами наукових розвідок*: 1) групування КПК за сформульованими в цій статті новими критеріями; 2) формулювання значення проведеної класифікації для індивідуалізації стандартів ДКПК.

В статье рассматриваются вопросы классификации уголовных процессуальных решений как необходимой методологической предпосылки для решения концептуальной проблемы определения стандартов доброкачественности таких решений. Автором предложены оригинальные критерии – направления для группировки процессуальных решений и дана развернутая характеристика одного из них – характера дискреционной составляющей, реализованной в принятом правоприменительном акте.

The article is devoted to the problem of criminal procedural decisions classification as an obligatory methodological condition of solving the conceptual task of establishing decisional standards. The author offers a range of original criteria – directions for grouping the decisions and characterizes one of them – character of discretionary constituent that is realized in the taken criminal procedural decision.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем слідчо-прокурорської та судової діяльності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 9 від 26 лютого 2014 р.)

Рецензент – доктор юридичних наук, професор Л. М. Лобойко.

УДК 343.98

В. Ю. Шепітько, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;
Г. К. Авдєєва, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ РОЗРОБЛЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ЗАСАД ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

У статті викладено проблеми розроблення інноваційних засад техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції та перспективи наукової роботи лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України за даним науковим напрямом.

Ключові слова: інноваційні засади, інформаційні технології, автоматизоване робоче місце.

Науковці лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України з 2012 р. працюють над фундаментальною темою «Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції» (робота за те-

мою триватиме до 2016 р.). Обрання напрямів дослідження здійснюється відповідно до стратегічних пріоритетів інноваційної діяльності в Україні на 2011–2021 рр. Згідно з Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» такими напрямками (серед інших) визначено «фундаментальні наукові дослідження з найбільш важливих проблем розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, людського потенціалу для забезпечення конкурентоспроможності України у світі та сталого розвитку суспільства і держави» і «розвиток сучасних інформаційних та комунікаційних технологій»¹. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2015 року» від 7 вересня 2011 р. №942 до пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2015 р. належать «фундаментальні дослідження з актуальних проблем суспільних та гуманітарних наук», а також «інтелектуальні інформаційні та інформаційно-аналітичні технології. Інтегровані системи баз даних та знань. Інформаційно-аналітичні системи, системи підтримки прийняття рішень»². Саме тому метою наукових досліджень за даною темою обрано формулювання принципів та визначення підходів і напрямів впровадження сучасних інновацій у вигляді інтелектуальних інформаційних й інформаційно-аналітичних технологій та систем підтримки прийняття рішень задля вдосконалення техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції.

Інноваціями є нововведення, які істотно підвищують якість певної діяльності. Термін «інновація» походить від лат. «*innovato*» та означає оновлення або поліпшення. На сьогодні термін «інновація» використовується як синонім терміна «нововведення». Сутність

¹ Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні [Електронний ресурс] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2012. – № 19–20. – Ст. 166 (із змінами, внесеними згідно із Законом від 16.10.2012 № 5460-VI). – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>. – Заголовок з екрана.

² Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2015 року [Електронний ресурс] : постанова Каб. Міністрів України від 7 верес. 2011 р. №942 (із змінами, внес. згідно з постановою Каб. Міністрів України від 24.10.2012 №970). – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>. – Заголовок з екрана.

цього терміна полягає в комплексному процесі створення, розповсюдження та використання нового продукту, що призначений для задоволення потреб людини з урахуванням сучасного рівня розвитку науки і техніки. Обов'язковим завершальним етапом інноваційної діяльності є успішне впровадження її результатів у практику та ефективне їх використання¹.

З урахуванням специфіки правозастосовної діяльності та розуміння поняття «інновація» можна стверджувати про існування інновацій у криміналістиці. Інновації у криміналістиці – це розроблені та впроваджені в практику нові сучасні методи, прийоми, технології, технічні засоби, прилади, апаратура, інструменти, метою яких є оптимізація розслідування злочинів та їх судового розгляду, підвищення якості правозастосовної діяльності².

Проблеми якості як критерію оцінки діяльності органів кримінальної юстиції досліджуються вченими-криміналістами протягом останніх кількох десятиліть³, а слідчі вважають підвищення якості провадження досудового слідства своїм головним професійним інструментом⁴.

Термін «якість» означає відповідність товару, робіт, послуг певним стандартам, які, як правило, закріплені в нормативних документах (ДСТУ, ТУ та ін.). Даний термін використовують також щодо різних видів діяльності людини. Управління якістю товарів і послуг здійснюється шляхом систематичного контролю, перевірки відповідності показників якості встановленим вимогам і цілеспрямованого застосування засобів, від яких залежить якість продукції (якість документації, обладнання, кваліфікація виконавців, вико-

¹ Див.: Шепітько В. Ю. Інформаційні технології в криміналістиці та слідчій діяльності / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. ІВПЗ / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 19. – С. 194.

² Шепітько В. Ю. Инновации в криминалистике и их использование в деятельности органов досудебного следствия / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева // Щорічник українського права : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2012. – № 4. – С. 527.

³ Див., наприклад: Власов В. И. Расследование преступлений. Проблемы качества / В. И. Власов ; под ред. В. М. Парадеева. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – 201 с.

⁴ Див.: Качество – основной инструмент следователя [Электронный ресурс]: Интервью зам. нач. ГУМВД в г. Киеве, нач. следств. управления, полковника милиции В. Бондаря // Еженедельник «Именем закона». – 2009. – 21 апр. (№ 13). – Режим доступа: <http://www.imzak.org.ua/index.php/N21/m1149079034>.

ристання сучасних досягнень науки і техніки та ін.)¹. Стандартів якості слідчої діяльності ще не розроблено, тому її критеріями ми вважаємо відповідність вимогам кримінально-процесуального законодавства, що передбачають повне, всебічне та об'єктивне дослідження (у т. ч. із використанням техніко-криміналістичних засобів) обставин справи і доказів. Рівень використання сучасних науково-технічних засобів та інформаційних технологій у досудовому слідстві є одним з критеріїв якості діяльності органів кримінальної юстиції.

Проблеми забезпечення якості товарів, послуг, а також різних видів діяльності людини вже кілька десятиліть слугують предметом дослідження вчених у різних галузях науки². Ними визначено, що забезпечення якості – це система керування (управління) процесом формування необхідних властивостей і характеристик продукції (товарів або послуг) під час її створення та використання за призначенням.

Основи забезпечення якості визначено у серії міжнародних стандартів ISO 9000:2005 «Системи менеджменту»³ якості. Основні положення та словник». Стандарти ISO 9000, прийняті як національні більш ніж у 190 країнах світу (в т. ч. в Україні), застосовуються в усіх сферах діяльності людини. Типова система управління якістю в Україні, запропонована в ДСТУ ISO 9000–2001 «Системи управління якістю. Основні положення та словник»⁴, являє собою сукупність організаційної структури, інноваційних методик, процесів і ресурсів, необхідних для загального керівництва якістю. Вона

¹ Большая Советская Энциклопедия [Электронный ресурс]. – М. : Большая Рос. энцикл., 2004. Изд. компании «Новый Диск» (CD-ROM).

² Див., наприклад: Ефимов В. В. Основы обеспечения качества : учеб. пособие / В. В. Ефимов, М. В. Самсонова. – Ульяновск : УлГТУ, 2008. – 236 с.; Гличев А. В. Основы управления качеством продукции / А. В. Гличев. – 2 изд., перераб. и доп. – М. : РИА «Стандарты и качество», 2001. – 424 с. ; Огвоздин В. Ю. Управление качеством. Основы теории и практики : учеб. пособие / В. Ю. Огвоздин. – 6-е изд. – М. : Дело и Сервис, 2009. – 304 с., та ін.

³ Синонімами терміна «менеджмент» є слова «керівництво» та «управління» (див.: Полный словарь синонимов русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://словарь-синонимов.рф/>. – Загл. с экрана).

⁴ ДСТУ ISO 9000–2001 «Системи управління якістю. Основні положення та словник» [Електронний ресурс]. – К. : Держстандарт України, 2001. – Режим доступу: <http://document.ua/docs/tdoc3058.php>. – Заголовок з екрана.

призначена для поліпшення якості будь-якої діяльності, в тому числі правозастосовної.

Система управління якістю – це спосіб організації ефективної взаємодії всіх підрозділів і осіб, що управляють та беруть участь у створенні і виготовленні продукції, її реалізації та використанні з метою додання їй властивостей, що забезпечують задоволення певних потреб споживача при мінімальному витрачанні сил і засобів¹.

Аналіз даних визначень дозволяє дійти висновку, що інноваційними засадами техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції є система² підвищення якістю такої діяльності з використанням новітніх техніко-криміналістичних засобів. Розроблення такої системи передбачає використання системного та системно-структурного підходів, вихідним принципом яких слугує уявлення про цілісність системи, що досліджується³. У загальнонауковому розумінні системно-структурний підхід визначається як напрям методології наукового пізнання й соціальної практики, в основі якого лежить розгляд об'єктів як систем: він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, виявлення багатоманітних типів зв'язків у ньому і зведення їх у єдину теоретичну картину. Кінцевою метою будь-якої системної діяльності є вироблення рішень як на стадії проектування, планування системи, так і на стадії управління нею⁴.

На сучасному етапі розвитку управління якістю має значну теоретичну базу, яка вбирає в себе елементи багатьох наук. Його

¹ Ефимов В. В. Основы обеспечения качества : учеб. пособие / В. В. Ефимов, М. В. Самсонова. – Ульяновск : УлГТУ, 2008. – С. 32.

² Системою є таке ціле, що являє собою єдність закономірно розташованих частин, які знаходяться у взаємному зв'язку (див.: Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова ; Рос. акад. наук ; Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., доп. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.

³ Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – Т. 1. – 512 с.

⁴ Див: Шевчук В. М. Методологічні засади побудови тактичних операцій / В. М. Шевчук // Юридична осінь 2012 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (13 листоп. 2012 р.) / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. – С. 214.

головне завдання – спланувати, створити і забезпечити якісний результат (діяльність, продукцію, систему управління та ін.). Вирішення цього завдання забезпечується шляхом створення інноваційних прикладних систем, які упроваджуються і використовуються в різних напрямках діяльності людини.

Система інноваційних засад техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції складається з тих самих типових елементів, які запропоновано вченими як елементи системи підвищення якості в усіх сферах діяльності людини¹, а саме: 1) встановлення рівня якості; 2) забезпечення якості; 3) планування якості; 4) підвищення якості.

Встановлення рівня якості техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції здійснюється нами шляхом анкетування співробітників правозастосовних органів та узагальнення кримінальних справ щодо досліджуваних проблем.

Забезпечення якості техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції здійснюється за допомогою раціональної організації науково-дослідної роботи з використанням інформаційних технологій та залучення кваліфікованих фахівців для розроблення інновацій і надання науково-практичних рекомендацій для їх використання в практичній діяльності правозастосовних органів.

Планування якості техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції здійснюється під час проведення фундаментальних наукових досліджень з урахуванням пріоритетних напрямів наукових досліджень і сучасних науково-технічних розробок.

Підвищення якості техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції здійснюється шляхом розроблення конкретних дієздатних інновацій, їх апробації та впровадження у практичну діяльність правозастосовних органів.

Інноваційний процес техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції складається з таких етапів: 1) теоретичне обґрунтування інноваційних процесів у криміналістиці і правозастосовній діяльності; 2) вивчення й аналіз сучасного

¹ Див., наприклад: Ефимов В. В. Основы обеспечения качества : учеб. пособие / В. В. Ефимов, М. В. Самсонова. – Ульяновск : УлГТУ, 2008. – 236 с.

стану і можливих шляхів впровадження інновацій у діяльність органів кримінальної юстиції; 3) виокремлення найбільш перспективних напрямів інноваційної діяльності з урахуванням потреб слідчої (судової) практики і досягнень природних і технічних наук; 4) генерація і фільтрація ідей; 5) планування науково-дослідної роботи (НДР); 6) розробка відповідно до плану НДР інноваційних продуктів (технологій) та науково-практичних рекомендацій щодо їх застосування; 7) апробація результатів НДР; 8) впровадження інновацій у правозастосовну діяльність та оцінка ефективності їх використання¹.

Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність» принципами інноваційної діяльності у галузі техніко-криміналістичного забезпечення органів кримінальної юстиції є такі: орієнтація напрямів дослідження на інноваційний шлях розвитку України; відповідність інновацій державним пріоритетам інноваційного розвитку; удосконалення норм кримінального процесуального законодавства України щодо використання інновацій під час кримінального провадження; сприяння використанню у діяльності органів кримінальної юстиції розробок, створених за допомогою вітчизняного науково-технічного та інноваційного потенціалу; забезпечення взаємодії науки та освіти у розвитку інноваційної діяльності; максимально можливий рівень інформаційного забезпечення суб'єктів інноваційної діяльності; підготовка кадрів у сфері інноваційної діяльності².

Враховуючи проблеми, що виникають у процесі розроблення інноваційних продуктів і їх впровадження в практику боротьби зі злочинністю, ми вважаємо, що така робота повинна здійснюватися в три етапи: 1) підготовка до нововведення (технічна, теоретична) і роз'яснення переваг інновації; 2) безпосереднє впровадження інноваційного продукту; 3) оцінка ефективності впровадження інновації і її удосконалення з урахуванням виявлених у процесі використання недоліків. Такий алгоритм дій передбачає взаємодію

¹ Шепітько В. Ю. Инновации в криминалистике и их использование в деятельности органов досудебного следствия / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдеева // Щорічник українського права : зб. наук. пр. – Харьков : Право, 2012. – № 4. – С. 528.

² Див.: Про інноваційну діяльність [Електронний ресурс] Закон України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/40-15>. – Заголовок з екрана.

розробників інноваційного продукту з його споживачами (співробітниками правозастосовних органів). Дані питання вимагають поглибленого дослідження і відповідного правового врегулювання¹.

Робота щодо виконання фундаментальної наукової теми «Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції» здійснюється за такими напрямками:

- розроблення теоретичних засад інноваційної діяльності щодо техніко-криміналістичного забезпечення роботи органів кримінальної юстиції;
- дослідження та аналіз інновацій у техніко-криміналістичному забезпеченні діяльності органів досудового розслідування;
- створення інноваційних техніко-криміналістичних засобів для органів кримінальної юстиції.

За період 2012–2013 рр. науковцями лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» досліджено та проаналізовано сучасний стан інноваційної діяльності щодо техніко-криміналістичного забезпечення роботи правозастосовних органів, виокремлено пріоритетні напрями роботи з розроблення інноваційних техніко-криміналістичних засобів для потреб органів кримінальної юстиції, завершено роботу над розробленням комп'ютерного алгоритму «Спосіб формування суб'єктивного портрету “RAIPS-портрет” (комп'ютерного фотороботу)», продовжено роботу з формування електронної бази знань «Практика слідчого» та електронної довідкової системи «Опис предметів», розпочато роботу зі створення електронної системи тестування щодо оцінювання рівня знань із криміналістики, продовжено роботу з удосконалення автоматизованого робочого місця слідчого «Інсайт», розпочато роботу зі створення системи підтримки прийняття слідчих рішень та ін.

Найбільш вагомі науково-практичні результати роботи за темою «Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції» захищено охоронними

¹ Шепитько, В.Ю. Инновации в криминалистике и их использование в деятельности органов досудебного следствия / В.Ю. Шепитько, Г.К. Авдеева // Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов : сб. науч. тр. Калинингр. юрид. ин-та МВД России. – Калининград, 2011. – С. 16.

документами. Зокрема, отримано патент на корисну модель «Спосіб формування суб'єктивного портрету "RAIPS-портрет" (комп'ютерного фотороботу)»¹ та свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір наукового характеру «База даних "Практика слідчого"»².

Результати даних досліджень отримали позитивну оцінку практичних працівників правоохоронних органів та використовуються в навчальному процесі при створенні планів нових лабораторних робіт, лекційних курсів та практичних занять із навчальних дисциплін «Криміналістика», «Практикум із криміналістики» та «Судова експертиза» під час виконання магістерських кваліфікаційних робіт та дипломного проектування спеціалістів, при підготовці монографій, підручників та навчальних посібників.

Наукова робота за цією темою дозволяє сформулювати нові ідеї щодо сутності інноваційних засад техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції як системи підвищення її якості, розробити алгоритм інноваційної діяльності щодо техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції та створити новітні техніко-криміналістичні засоби на основі сучасних інформаційних технологій.

В статье изложены проблемы разработки инновационных основ технико-криминалистического обеспечения деятельности органов уголовной юстиции и перспективы научной работы лаборатории «Использование современных достижений науки и техники в борьбе с преступностью» Научно-исследовательского института изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса НАПрН Украины в данном направлении.

The article describes the problems of developing innovation foundations of technical and criminalistics ensuring activities of criminal justice and perspective of

¹ Шепітько В. Ю. Спосіб формування суб'єктивного портрету «RAIPS-портрет» (комп'ютерного фотороботу) : патент на корисну модель № 69248 від 24 квіт. 2012 р. / В. Ю. Шепітько, В. І. Фурса. – Бюл. – 2012. – № 1.

² Шепітько В. Ю. Свідоцтво № 49389 про реєстрацію авторського права на твір «База даних «Практика слідчого», видане Державним департаментом інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України 30.05.2013 р. / В. Ю. Шепітько, Г. К. Авдєєва. – Бюл. – 2013. – № 1.

scientific laboratory work «Using of modern achievement of science and technology in fight against crime» Scientifically-research institute of the study the crime problems named by academician V. Stashis National Legal University of Ukraine in this direction.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВНЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 1 від 28 січня 2014 р.)

*Рецензент – доктор юридичних наук, професор
В. О. Коновалова.*

УДК 343.8

І. С. Яковець, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ МЕТОДІВ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ

Стаття присвячена висвітленню загальних підходів до обрання методів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань.

Ключові слова: оптимізація, оптимальність, ефективність, кримінальні покарання, позбавлення волі, виконання покарань.

Постановка проблеми. З початком розбудови незалежності України система органів та установ виконання покарань потрапила в глибоку та системну кризу. За останні двадцять років пошук шляхів розв'язання складних завдань, пов'язаних із налагодженням нормальної роботи зазначених органів і установ та удосконаленням правового регулювання процесу виконання кримінальних покарань, відбувався доволі безсистемно та хаотично, що призвело до кризових явищ. Розгляд основних можливих варіантів подальшого розвитку Державної кримінально-виконавчої системи України (далі – ДКВС) дає підстави стверджувати, що найбільш прийнятним на сучасному етапі є варіант подальшої оптимізації процесу виконання кримінальних покарань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можливі шляхи удосконалення та покращення роботи ДКВС ставали предметом дослідження таких науковців, як А. Х. Степанюк, Д. В. Ягунов, О. Г. Колб, А. П. Гель, К. А. Автухов, М. П. Черненко. Однак переважна більшість їх пропозицій і висновків не має цілісного й системного характеру та стосується проблем удосконалення порядку виконання лише окремих видів кримінальних покарань.

Формулювання цілей статті. Метою статті є окреслення загальних підходів до обрання методів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань.

Виклад основного матеріалу. Концептуальна модель оптимізації виконання кримінальних покарань вимагає дослідження методів її реалізації, що органічно впливає із закономірностей цього процесу. Слово «метод» (від грец. *methodos* – шлях до мети) означає спосіб досягнення якоїсь мети, вирішення конкретного завдання; сукупність прийомів або операцій практичного або теоретичного освоєння (пізнання) дійсності, що певним чином впорядковують її¹; з точки зору філософії метод – це спосіб практичного або теоретичного освоєння дійсності². У контексті оптимізації процесу виконання кримінальних покарань метод розуміється нами як припис про те, як слід діяти, вказівка щодо доцільних дій в указаному напрямі.

Ведучи мову про метод оптимізації, можна виокремити в ньому дві сторони: зовнішню, що показує, в яку форму облаштована та в який спосіб проводиться діяльність суб'єктів, і внутрішню, що відображає правила, якими вони керуються для досягнення поставленої мети. Оптимізуючи процес виконання кримінальних покарань з урахуванням сучасних вимог, що пред'являються до нього суспільством та міжнародною спільнотою, зовнішня сторона названого процесу пов'язується з протіканням цілісного процесу їх формування. Це зумовлене тим, що обрані методи мають визначати алгоритм взаємних дій суб'єктів оптимізації, громадянського суспільства, а в окремих випадках – і засуджених. Тому для оптимізації процесу виконання покарань необхідно, щоб на основі діалогу було обрано єдину стратегію його практичної реалізації, винайдено компромісне рішення, не лише закріплене в правових нормах, а й усвідомлене кожним суб'єктом як оптимізації, так і реалізації процесу виконання покарань.

Проведене нами опитування персоналу органів і установ виконання покарань на різних рівнях показало, що стосовно методів і способів оптимізації в них сформувалося ґрунтовне, проте пере-

¹ Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика / под ред. Г. Н. Склиаревской. – М. : Bookmate, 2008. – С. 436.

² Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти в Україні: історія, теорія : підручник / А. М. Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – С. 234.

кручене бачення¹. Зокрема, 92% (!) опитаних працівників вказали, що основним методом оптимізації є скорочення витрат та штатів (8% взагалі не змогли відповісти на це запитання). Із цим не можна погодитись. Методи оптимізації далеко не завжди повинні бути пов'язані зі скороченням. Навпаки, у багатьох випадках оптимізація вимагатиме збільшення як витрат, так і людських ресурсів, оскільки оптимізація – це вибір найкращого варіанта з можливих у сучасних умовах. Безперечно, в ідеалі зменшення витрат було б відчутним результатом оптимізації, однак для отримання позитивного результату, як показує досвід розвинутих країн, спочатку слід їх, навпаки, збільшити.

Методи оптимізації процесу виконання покарань повинні базуватися на дії законів та закономірностей існування цього процесу, що водночас враховують і рівень розвитку відносин у цій сфері. Методи являють собою важливий елемент процесу оптимізації, оскільки наявність прогресивних методів її здійснення та вміле використання їх є передумовою досягнення ефективності виконання покарань. Особлива роль методів оптимізації полягає у тому, щоб створити умови для чіткої організації процесу виконання, використання при цьому прогресивних підходів, розроблених сучасною наукою кримінально-виконавчого права та міжнародною практикою, забезпечити їх максимальну ефективність при досягненні поставленої мети. Серед основних методів, із використанням яких потрібно здійснювати оптимізацію, доцільно виокремити такі їх групи: а) економічні; б) організаційно-розпорядчі; в) соціально-психологічні та г) правові. Хоча слід зауважити, що всі вони тісно взаємопов'язані, а пропонований їх поділ є досить умовним.

Економічні методи оптимізації об'єднують усі методи, за допомогою яких здійснюється вплив на економічну сторону процесу виконання покарань та суб'єктів його безпосередньої реалізації. Цей вплив здійснюється матеріальним стимулюванням окремих напрямів функціонування органів і установ виконання покарань та їх персоналу. Економічні методи відіграють чи не найголовнішу роль у системі методів оптимізації, оскільки саме за їх допомогою

¹ Незважаючи на відсутність у науці та практиці концепції оптимізації процесу виконання кримінальних покарань, під час опитування з урахуванням загальноновживаності терміна «оптимізація» ми пропонували представникам органів і установ ДКВС України дати відповідь щодо власного бачення цього процесу.

створюється підґрунтя для перетворень процесу виконання покарань, установлюється такий режим роботи і такі стимули, які об'єктивно спонукають і зацікавлюють працівників зазначених структур до ефективної реалізації покладених функцій і завдань. Вони також дозволяють здійснити необхідний вплив і безпосередньо на засуджених, скерувавши їх поведінку у потрібне русло. До економічних методів оптимізації виконання покарань можемо віднести: довго-, середньо- та короткострокові плани; економічні стимули; податки; фінанси; бюджет тощо. Частина з них стосується процесу виконання покарань у цілому, інші є характерними для роботи з персоналом органів і установ виконання покарань та засудженими. Під плануванням розуміємо продуману підготовку майбутньої діяльності, систематично орієнтовану на цілі процесу виконання кримінальних покарань. Економічне планування полягає у розробці реального бюджету органу чи установи, раціональному плануванні витрат, а також визначенні системи напрямів, які є найбільш важливими для реалізації покладених завдань.

Економічні стимули базуються на використанні матеріальних стимулів – тарифних ставок, посадових окладів, доплат, надбавок, премій, компенсацій, пільг тощо. За визначенням фахівців, аналіз оплати праці персоналу ДКВС України засвідчує певну соціальну нерівність і несправедливість: дуже низьку оплату працівників установ виконання покарань та (у порівнянні) дуже високу оплату праці керівників центрального апарату та обласних управлінь ДПіТС України. Якщо преміальна надбавка рядових працівників у середньому становить 5% (допускається до 50%), то у керівного складу вона коливається від 50 до 90%, що у грошовому вираженні доходить до кількох тисяч, а у перших керівників – до кількох десятків тисяч гривень. Наразі рядовий персонал установ виконання покарань, який працює безпосередньо із засудженими особами і щодня ризикує своїм життям та здоров'ям, за підсумками роботи отримує премію в обсязі 300–400 грн¹. Не є винятком із такого підходу й матеріальне забезпечення засуджених: середньомісячна зарплата засуджених за

¹ В'язнична система України: хабарництво й тортури «під патронатом Президента» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cripo.com.ua/print.php?sect_id=1&aid=49400. – Заголовок з екрана.

офіційними даними у 2012 р. становила лише 439,7 грн, при тому, що «підприємствами ДПтС у 2012 р. виготовлено товарної продукції у діючих цінах на 560,3 млн грн»¹. З огляду на викладене вважаємо перетворення підходів з оплатою праці засуджених та персоналу, включаючи й елементи стимулювання цієї діяльності, одним із ключових методів оптимізації процесу виконання покарань взагалі.

Фінанси як способи досягнення поставлених перед органом чи установою цілей впливають на процес виконання покарань шляхом отримання і використання централізованих і децентралізованих грошових коштів. Останнім часом на рівні нормативних актів почала активізуватися позиція максимального залучення коштів інвесторів, проте, на наш погляд, подібні тенденції є недоцільними та загрозливими. Інвестування завжди має на увазі отримання прибутку в майбутньому, проте система органів і установ виконання покарань за своєю суттю не є суб'єктом доходу, а точніше – не повинна ним бути. Отож, фінанси до неї мають надходити виключно з коштів бюджетів різних рівнів або як благодійна допомога. Інших джерел фінансування (включаючи й кредит як спосіб тимчасової передачі грошових коштів, товарів та інших цінностей на умовах повернення) у процесі виконання покарань не повинно бути.

До методів оптимізації слід віднести організаційно-розпорядчі методи, звернувши увагу на суть та сферу їх застосування. До числа основних способів організаційного характеру доцільно включити регламентування та інструктування. Регламентування – це розробка та введення в дію організаційних положень, обов'язкових для виконання, що діють протягом певного часу; інструктування – це роз'яснення процедури реалізації організаційних положень. Відповідно до теорій, що існують у менеджменті, методи розпорядчого впливу передбачають способи, основою яких є конкретні ситуації, що не передбачені регламентаційними актами. Слід зазначити, що в даному випадку йдеться не про документи, що мають назву «наказ», «розпорядження», «вказівки», а про види розпорядчого впливу. Документи з аналогічними назвами – лише зовнішній вираз

¹ Затверджено держпрограму реформування пенітенціарної системи України на 2013–2017 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/top/politics/utverzhdena-gosprogramma-reformirovaniya-ugolovno-ispolnitelnoy-29042013190500>. – Заголовок з екрана.

розпорядчої діяльності, засіб здійснення розпорядчого впливу. Сам же розпорядчий вплив може бути або усним, або документально оформленим. Організаційно-розпорядчі методи спрямовані на використання таких мотивів діяльності, як почуття обов'язку, відповідальності. Ці методи відрізняються прямим характером впливу і поділяються на: організаційні дії; розпорядчі дії та акти; дисциплінарні дії. Організаційно-розпорядчі методи тісно пов'язані з економічними, оскільки спрямовані на вирішення єдиних завдань з досягнення цілей діяльності. Організаційні дії є способом впливу через документи тривалої дії. Вони здійснюються шляхом: організаційного регламентування, тобто через закони, положення, статuti, укази, постанови; організаційного інструктування через інструкції, правила, вимоги; організаційного інформування за допомогою актів, протоколів, доповідних записок, службових листів, телефонограм, заяв. Розпорядчі дії є способом короткострокового впливу для усунення недоліків у ході діяльності, які реалізуються через накази; розпорядження, які мають на меті виконання наказів; вказівки, основне призначення яких є виконання наказів і розпоряджень¹.

Практика свідчить, що чим вищим є рівень організації процесу виконання покладених функцій та завдань, тим менше видається письмових розпоряджень. Велика кількість розпоряджень послаблює їхній вплив, перетворюючи на формальні акти, збільшує обсяг роботи управлінського апарату. Натомість при оптимізації процесу виконання кримінальних покарань та реалізації даного методу слід дотримуватися правила «золотої середини», оскільки як надмірне захоплення виданням письмових актів із різних приводів, так і їх відсутність можуть призвести до свавільного підходу до організації указанного процесу, що, врешті-решт, не дозволить досягти мети ефективності.

Соціально-психологічні методи оптимізації ґрунтуються на використанні соціального механізму, оскільки для процесу виконання кримінальних покарань характерною є наявність значного числа різних колективів – засуджених та персоналу. Під соціальними методами розуміють систему засобів і важелів впливу на соціально-психологічний клімат у колективі, активність колективу та його окремих членів. До методів соціального впливу належать: соціаль-

¹ Окорський В. П. Основи менеджменту : навч. посіб. / В. П. Окорський. – Рівне : НУВГП, 2009. – С. 163–164.

не прогнозування; соціальне планування; моральне стимулювання; методи формування колективів. Соціальне прогнозування використовується для створення інформаційної бази розробки планів соціального розвитку та застосування методів соціального впливу у конкретному колективі. Параметри соціального прогнозу включають такі показники: вікові і статеві зміни в колективі; зміни загальноосвітнього та кваліфікаційного рівня; зміни в матеріальному забезпеченні та в побутових умовах; динаміку співвідношення різних видів діяльності¹.

Соціальне планування має реалізовуватись складанням плану соціального розвитку органу, установи виконання покарань та ДКВС у цілому. Моральні стимули впливають через нагородження орденами, медалями, грамотами, присвоєння звань тощо.

Психологічні методи перетворень об'єктів являють собою способи впливу на об'єкт управління, що базуються на використанні соціально-психологічних факторів і призначені для впливу на соціально-психологічні відносини, що складаються в колективі, для досягнення поставлених перед органом чи установою цілей. Фактично вони також призначені впливати на процеси формування та розвитку колективів. До психологічних методів належить така сукупність соціально-психологічних способів впливу: формування колективів з урахуванням соціально-психологічних характеристик людей: здібностей, темпераменту, рис характеру, що створюють сприятливі умови для їх співіснування та співдіяльності; введення системи соціального регулювання, що включає використання договорів, зобов'язань, установлення порядку розподілу благ, черговості їх одержання; соціальне стимулювання – створення обстановки соціально-психологічної зацікавленості у виконанні якої-небудь важливої праці або взагалі в досягненні певних цілей, результатів, рубежів розвитку². Усі вони можуть виступати в ролі методів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань, оскільки впливають на менталітет персоналу й засуджених та відповідно сприйняття ним запроваджуваних змін.

¹ Окорський В. П. Основи менеджменту : навч. посіб. / В. П. Окорський. – Рівне : НУВГП, 2009. – С. 166.

² Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ : підручник / В. М. Плішкін ; за ред. Ю. Ф. Кравченка. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 1999. – С. 149.

Розглядаючи питання правового забезпечення оптимізації, слід звернути увагу на те, що реалізацію процесу виконання кримінальних покарань держава здійснює в межах кримінально-виконавчого законодавства, яке являє собою систему встановлених правових норм, що мають однакову силу для всіх органів, установ, служб та осіб, на яких вони поширюються. Як уже зазначалося, з точки зору права виконання покарань як єдиний процес поділяється на низку видів діяльності, кожний з яких тією або іншою мірою потребує правового регулювання. Можемо виділити такі основні напрями діяльності, що потребують правового регулювання: виконання покарання; створення умов для виправлення й ресоціалізації; прийняття нормативних актів; застосування права; оперативно-службова діяльність; матеріально-технічні дії.

Залежно від характеру відносин, що потребують регулювання, слід виділити такі основні види правових методів, що можуть бути застосовані для оптимізації: кримінально-виконавчі методи, що забезпечують виконання покарання та створення умов для виправлення й ресоціалізації; адміністративно-правові методи, за допомогою яких відбувається регулювання відносин між органами та установами виконання покарань різного рівня; цивільно-правові методи регулювання господарських відносин; трудові методи, що регулюють трудові відносини за участю засуджених та персоналу. Усі вони мають використовуватись при оптимізації процесу виконання кримінальних покарань, оскільки це зумовлене різноманітністю діяльності, характерної для цього процесу.

Стаття посвящена общим подходам к избранию методов оптимизации процесса исполнения уголовных наказаний.

The article is sanctified to the general going near electing of methods of optimization of process of execution of criminal punishments.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 4 від 5 березня 2014 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 343.8

К. А. Автухов, кандидат юридичних наук, науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ВІДОМЧІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ У ПРОЦЕСІ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Проаналізовано значення відомчих нормативно-правових актів у регулюванні кримінально-виконавчих правовідносин. Звернуто увагу на окремі недоліки розроблених відомчих актів у цій сфері. Підкреслено їх значення в здійснюваному реформуванні Державної кримінально-виконавчої служби України.

Ключові слова: джерела кримінально-виконавчого права, установи виконання покарань, Правила внутрішнього розпорядку.

Вітчизняна правова система тривалий час перебуває в стані реформування, що певною мірою відбивається й на стані кримінальної юстиції, та, зокрема, системі виконання покарань. Останні суттєві зміни, що полягали у перейменуванні Державного департаменту України з питань виконання покарань у Державну пенітенціарну службу України та жодним чином не поліпшили стан функціонування центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань, поспішне прийняття низки змін до Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) та підзаконних нормативних актів, які в подальшому зазнали значної критики як з боку громадськості, так і науковців, – все це дає підстави стверджувати, що реформа правового регулювання кримінально-виконавчих правовідносин відбувається безсистемно та без належного наукового обґрунтування її доцільності.

Разом із цим слід звернути увагу на наявну потребу забезпечення повноцінної охорони прав і свобод кожного громадянина, навіть тих, хто потрапив під вплив кримінально-виконавчої системи. Цим

зумовлюються необхідність дослідження усього можливого інструментарію нормалізації та підтримання законності в процесі виконання кримінальних покарань. Стабільність та цілісність кримінально-виконавчого законодавства повинні відігравати першочергову роль у цьому.

Активний процес «оновлення» кримінально-виконавчого законодавства спостерігався у 2003 р., коли було прийнято КВК України і на реалізацію положень якого на той час Державний департамент України з питань виконання покарань затвердив велику кількість нормативних документів. Тривалий час на рівні відомчого регулювання не відбувалось суттєвих змін, утім, прийняті понад 10 років тому документи останнім часом почали «перезатверджувати» наказами Міністерства юстиції України. Всього прийнято понад 30 «нових» нормативно-правових актів у сфері регулювання кримінально-виконавчих правовідносин. Зокрема, було прийнято такі важливі документи, як Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів, Інструкцію про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, та низку інших. Подібну нормотворчість доцільно визнати саме як «перезатвердження», адже фактично до тексту цих документів переносяться старі положення з поодинокими редакційними правками, та й то, як показує їх аналіз, ці правки аж ніяк не можна визнати гуманістичними щодо до самих засуджених.

До питання сучасної відомчої нормотворчості в кримінально-виконавчому праві звертались такі науковці, як А. П. Гель, О. М. Джужа, О. Г. Колб, О. В. Лисодєд, М. С. Пузирьов, А. Х. Степанюк, М. П. Черненко, І. С. Яковець та ін. Однак постійні зміни у досліджуваній сфері породжують додаткові питання та ставлять нові завдання, які потребують вирішення. Метою даної публікації є розгляд впливу відомчих нормативно-правових актів на процес реформування кримінально-виконавчої системи.

Розпочати варто з визначення місця відомчих актів у системі підзаконного правого регулювання процесу виконання кримінальних покарань.

Підзаконні нормативно-правові акти за своєю суттю є зовнішніми формами вираження нормативних управлінських

рішень – результатів вольового вибору суб'єктом публічного управління певних правил поведінки для об'єктів управління або власного функціонування, способом надання їм загально-обов'язкової сили. Їх змістом виступають прийняті на основі закону рішення органів державної влади та місцевого самоврядування (їх посадових осіб), що визначають характер і порядок взаємин між громадянами та організаціями в суспільстві. Підзаконний нормативно-правовий акт оформляє у заздалегідь визначеному законом порядку завершення тієї чи іншої стадії управління, владно урядковує суспільні відносини¹.

У свою чергу, за критерієм компетенції правотворчого органу і сфери його дії виокремлюють: 1) загальні (нормативні акти Президента, уряду, іноді центральних органів виконавчої влади, які обов'язкові для виконання на всій території держави); 2) відомчі (нормативні акти органів спеціальної компетенції – міністерств, відомств, які поширюються тільки на організації та осіб даного відомства); 3) локальні (нормативні акти органів місцевого самоврядування і місцевої виконавчої влади, сфера дії яких обмежена відповідною територією, і нормативні акти підприємств, установ, організацій, що діють тільки в межах цих організацій)².

Як визначається в літературі, відомчий акт – підзаконний нормативний акт (указ, інструкція, нормативний наказ та ін.), що видається в межах компетенції того чи іншого органу виконавчої влади (міністерства, комітету, відомства), який містить вторинні (похідні) норми, що розкривають і конкретизують первинні норми, приймаються на їх підставі, спрямовані на їх виконання³.

Отже, однією з основних ознак відомчих актів є розкриття принципів та положень, визначених у законах. Це є загальним та базовим критерієм, який має бути закладений у співвідношення відомчих

¹ Горбунова Л. М. Принцип законності у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади : монографія / Л. М. Горбунова. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 129.

² Закони та підзаконні нормативно-правові акти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://enosvita.com.ua/index.php/2012-02-19-13-05-35/875-2012-02-19-14-19-37.html>. – Заголовок з екрана.

³ Нормативно-правові акти центральних органів державного управління як джерело права України / Н. В. Лазнюк // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. – 2001. – Вип. 13. – С. 213.

актів міністерств та відомств і прийнятих парламентом законів. Однак у вітчизняній правовій системі доволі часто зустрічаються випадки порушень при виданні як відомчих актів, так і загалом різних підзаконних нормативно-правових актів. Ці порушення пропонується науковцями класифікувати у такий спосіб: а) видання підзаконних актів у випадках, коли даний випадок є сферою регулювання закону; б) видання підзаконних актів у випадках, коли це прямо не передбачено законом (тобто видання підзаконних актів або не передбачено взагалі, або відповідний акт має видавати не той орган); в) видання підзаконних актів, які містять норми, що суперечать закону; г) видання підзаконних актів, яким суб'єкт владних повноважень надає сам собі повноваження, що не надані йому законом; д) видання підзаконних актів, що хоча і не суперечать законові, але неможливі до виконання; е) орган виконавчої влади не видає нормативний акт, коли повинен це робити в силу прямої вказівки закону; є) здійснення нормативного регулювання шляхом видання листів, роз'яснень, методичних вказівок тощо¹.

На жаль, більшість із указаних порушень спостерігаються й у сфері регулювання процесу виконання кримінальних покарань. В умовах спроб реформування кримінально-виконавчої системи ці негативні прояви спричиняють значну шкоду для стабільності функціонування цієї системи. Практика показує, що більшість відомчих актів у сфері виконання покарань приймаються в першому розробленому варіанті без урахування зауважень з боку громадськості чи інших установ. Так, наразі розроблено проект Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань² (далі – Правила), які є базовим підзаконним актом у системі регулювання процесу виконання покарання у виді позбавлення волі. Визнаючи нагальність та всіляко підтримуючи рішення про прийняття нової редакції Правил, не зупиняючись на позитивних аспектах проекту (які безумовно є), окреслимо окремі недоліки та прогалини документа.

¹ Белкін Л. М. Підзаконна нормотворчість органів виконавчої влади як чинник правового нігілізму / Л. М. Белкін // Часоп. Акад. адвокатури України. – 2011. – № 12. – С. 5.

² Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [Електронний ресурс] : проект // Державна пенітенціарна служба України. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/doccatalog/document?id=677558>. – Заголовок з екрана.

Як зазначається, в літературі відомчі акти видаються у випадках, коли в межах сфери відання міністерства, комітету, відомства: а) нечітко, лише у загальних рисах, визначені права і обов'язки суб'єктів; б) є прогалини у певних аспектах взаємовідносин суб'єктів; в) прямо доручено законом (указом, постановою, розпорядженням) видати акт для конкретизації норми закону¹.

Отже, Правила не можуть розширювати та довільно тлумачити норми Конституції та законів України, інших актів законодавства України. Це зумовлено вимогами ч. 3 ст. 63 Конституції України, де закріплено, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. У ч. 2 ст. 7 КВК України стверджується, що засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених цим Кодексом, законами України і встановлених вироком суду.

Тобто на засуджених поширюється правило: засуджені мають всі права вільних громадян, за винятком обмежень, передбачених КВК України, законами України або вироком суду. Це базове, основне правило.

Крім того, слід звернути увагу, що з наведених норм витікає виключно два джерела обмежень для засуджених: 1) закон; 2) ухвала слідчого судді (суду) або вирок суду. Що ж стосується розуміння необхідного обсягу правообмежень, то вони, як видається, доволі чітко окреслені у практиці Європейського Суду з прав людини, який у рішенні «Хірт проти Сполученого Королівства» (*Hirst v. the United Kingdom*) вказав, що будь-яке обмеження прав повинно бути обґрунтоване, таке обґрунтування може здійснюватись з урахуванням вимог безпеки, частково для попередження злочинів і безладів, і такі обмеження повинні бути невід'ємно пов'язані з умовами ув'язнення (п. 69)².

¹ Лазнюк Н. В. Нормативно-правові акти центральних органів державного управління як джерело права / Н. В. Лазнюк // Держава і право. – 2003. – № 13. – С 217.

² *Hirst v. The United Kingdom*, Application No. 40787/98, Judgement of 24 July 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.humanrights.is/the-human-rights-project/humanrightscasesandmaterials/cases/regionalcases/europeancourttohumanrights/nr/2604>. – Заголовок з екрана.

Усе наведене має бути базовим, вихідним при визначенні правил поведінки та тримання засуджених. Однак окремі положення Правил не відповідають нормам чинного законодавства, міжнародним стандартам та вихідним поняттям і підходам, існуючим у кримінально-виконавчому праві. Для прикладу можна навести п. 2.1 Правил: «Речі, продукти харчування, вироби і речовини, які не передбачені переліком продуктів харчування, виробів і речовин, які можуть отримувати засуджені у посилках (передачах), купувати в крамницях установ виконання покарань та зберігати при собі (додаток 2), у засуджених вилучаються в порядку, передбаченому статтею 102 Кримінально-виконавчого кодексу України та пунктом 11.1 Правил». Він прямо суперечить нормам закону – КВК України. У ст. 107 цього акта встановлено: «4. Засудженим забороняється: придбавати, виготовляти, зберігати і використовувати гроші, цінності, предмети, речі, речовини і вироби, заборонені до використання в колонії». Отже, повинен бути визначений перелік саме заборонених речей, а не навпаки, дозволених, як це зроблено в Правилах. У такому вигляді ця норма грубо порушує законодавство.

Окремі положення Правил установлюють невинуватені обмеження (п. 25.6): «Приймання засуджених у ДІЗО, карцери, ПКТ (ОК) проводиться молодшими інспекторами чергової зміни під керівництвом ЧПНУ або їхніх заступників та документується. Засуджені підлягають повному обшуку. Вони переодягаються в одяг, який закріплений за ДІЗО, карцерами, ПКТ (ОК)». Оскільки чинне законодавство не передбачає особливого одягу для засуджених, які поміщуються в ДІЗО, ПКТ тощо, виникає питання щодо підстав такого нововведення. Чим має цей одяг відрізнятися від установленної форми одягу засуджених та за рахунок яких коштів буде здійснене його придбання?

Аналіз Правил дає підстави стверджувати про наявність і низки прогалин в їх тексті. Так, у розділі XXXII Проекту (особливості тримання засуджених у дільницях посиленого контролю) розробниками не визначено мінімальний строк перебування засудженого у цій дільниці, після спливу якого може бути розглянуто питання про можливість його переведення до дільниці ресоціалізації у порядку зміни умов тримання. Залишилися неврегульованими питан-

ня щодо підстав та порядку надання засудженим передбаченого ч. 6 ст. 151 КВК дозволу (після відбуття 15 років строку покарання) брати участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру, а також процесуального порядку оформлення такого дозволу. Розробники Проекту у цьому розділі взагалі не передбачили можливості та порядку відвідування установ членами спостережних комісій, що прямо суперечить вимогам ч. 2 ст. 25 КВК України.

Нами були названі лише загальні зауваження щодо тексту проекту Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Більш детальний аналіз буде проведено після їх затвердження. Однак навіть зазначене, враховуючи ту критику нормативних актів, що були прийняті останнім часом, зокрема, Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів ДКВС, дає можливість зробити висновки про низький рівень якості розроблюваних «оновленою» Державною пенітенціарною службою України нормативно-правових актів.

Останнім часом вищі органи державної влади виявляють політичну волю до реформування кримінально-виконавчої системи та активно діють у цьому напрямі, прикладом чого є прийнятий нещодавно Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів»¹ від 8 квітня 2014 р., яким внесено суттєві зміни до Кодексу. В таких умовах особливе важливе значення має практична реалізація базових перетворень, і це саме має здійснюватися за нормативної підтримки Міністерства юстиції України. Однак проведені дослідження та низка інших публікацій дає можливість констатувати, що діяльність указанного Міністерства в напрямі регулювання процесу виконання кримінальних покарань складно визнати задовільним, і в сучасних умовах спроб оптимізувати процес виконання кримінальних покарань відомчі акти в більшій мірі його гальмують.

¹ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів [Електронний ресурс] : Закон України // Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1186-vii>. – Заголовок з екрана.

Проанализировано значение ведомственных нормативно-правовых актов в регулировании уголовно-исполнительных правоотношений. Обращено внимание на отдельные недостатки разработанных ведомственных актов в этой сфере. Подчеркнуто их значение в осуществляемом реформировании Государственной уголовно-исполнительной службы Украины.

Meaning of departmental acts in regulation of the penal legal relations is analyzed. Drew attention to some shortcomings of the developed departmental acts in penal law. Stressed their importance in the ongoing reformation of the State Penitentiary Service of Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 8 від 10 квітня 2014 р.)

Рецензент – доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЙНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ

УДК 342.951 (477)

В. Я. Настюк, доктор юридичних наук, професор, завідувач лабораторії дослідження правових проблем запобігання та протидії корупції Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;

В. В. Бєлєвцева, кандидат юридичних наук, с.н.с., старший науковий співробітник лабораторії дослідження правових проблем запобігання та протидії корупції Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

СУТНІСТЬ І ПРИЧИНИ КОРУПЦІЙНИХ ПРОЯВІВ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню феномену «корупція». У роботі наведений аналіз причин прояву корупційних явищ, а також форм корупції. Надаються пропозиції та рекомендації щодо протидії негативним явищам корупційного спрямування в Україні.

Ключові слова: корупція, антикорупційне законодавство, корупційні прояви, правопорушення корупційного спрямування.

Феномен «корупція» відомий досить давно і сприймається як даність у багатьох державах. Проте як соціальне явище корупція усвідомлюється лише в останні роки. Природа корупції, її причини і наслідки, антикорупційні заходи є предметом наукових дискусій та досліджень. Тема надання й одержання неправомірної вигоди в Україні привертає увагу багатьох учених та практиків, що свідчить не лише про існування такого явища, а і про його розвиток, а також відсутність ефективних заходів протидії цьому явищу.

Так, слід зазначити, що проблемними питаннями різних аспектів корупційних явищ, а також категоріально-понятійного апарату у різні часи займалися багато відомих вітчизняних та закордонних авторів, зокрема, Ю. Баулін, В. Борисов, В. Гаращук, В. Голіна, Н. Кузнецова, О. Лемешко, В. Лукомський, В. Лунєєв, М. Мельник, А. Мізерій, А. Мухатаєв, Є. Невмержицький, М. Хавронюк, І. Чубенко та ін.

Не дивлячись на очевидну актуальність даної теми, в теорії та на практиці залишається велика кількість невирішених питань, починаючи з того, що включає поняття «корупція», які характерні риси йому властиві, і закінчуючи розробкою ефективних заходів проти дії корупційним проявам.

У наш час найбільш характерними і поширеними формами прояву корупції є одержання неправомірної вигоди, підкуп державних і суспільно-політичних діячів, чиновництва, незаконний протекціонізм та ін.

Сприятливим ґрунтом для корупції є одержавлення громадського життя, бюрократизація суспільства і держави, надмірна централізація управління, процвітання тіньової економіки, відмова від реальної демократії тощо. Особливо широких масштабів корупція набуває у кризових ситуаціях, у періоди розладу соціально-політичних режимів тощо.

Необхідно зазначити, що вчені розрізняють кілька форм корупції: низова (дрібна, повсякденна); вершинна (велика, елітарна). Найбільш поширеними й небезпечними є корупційні прояви у владних структурах, де корупція пов'язана з використанням адміністративного ресурсу (політична корупція, яка може виступати й у формі низової корупції, – одержання неправомірної вигоди за реєстрацію підприємства, й у формі вершинної – використання адміністративного ресурсу для отримання «потрібного» результату, наприклад, виборів)¹.

Окрім неефективного витрачання матеріальних і фінансових ресурсів, політична корупція призводить до дискредитації демократичних цінностей, зростання недовіри до влади. До низової корупції примикає бюрократичний «рекет». Ці явища мають однакову природу і відрізняються лише тим, що, якщо корупціонер отримує винагороду за послуги із взаємної згоди з підприємцем, то чиновник-рекетир вимагає неправомірну вигоду у бізнесмена поза його

¹ Гаращук В. М. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні / В. М. Гаращук, А. О. Мухатаєв. – Х. : Право, 2010. – С. 20–28.

волею. У разі, коли обидві зацікавлені у корупційній операції сторони належать до однієї організації, прийнято говорити про «вертикальну» корупцію. Масштабна низова корупція і бюрократичний рекет вкрай небезпечні, оскільки, по-перше, створюють сприятливий психологічний фон для існування інших форм корупції і, по-друге, вирощують вертикальну корупцію. Остання є початковим матеріалом для формування організованих корупційних структур¹.

Взаємний інтерес корупційного характеру влади і громадянина виникає частіше за все у двох випадках:

1. Коли влада повинна надати громадянину деякі послуги (надати дозвіл, довідку). У таких ситуаціях корупції сприяє: збереження широкої сфери державних послуг, охоплених дозвільним принципом; незнання громадянами своїх прав на отримання послуг та обов'язків чиновників на їх надання; приховування чиновниками інформації про свої обов'язки і права громадян; складність бюрократичних процедур; монополія відомств на надання послуг; структурні особливості органів влади, при яких одне відомство володіє повноваженнями ухвалювати владні рішення і надавати послуги.

2. Коли влада, виконуючи свою обмежуючу і регулюючу функцію, зобов'язує громадянина поділитися своїми ресурсами з державою, стягаючи обов'язкові платежі або накладаючи штрафи за порушення чинних норм. У цих ситуаціях корупції сприяє відсутність зручних процедур реалізації громадянином своїх зобов'язань, а також неадекватність штрафів, що сприяють ухиленню від їх сплати за допомогою неправомірної вигоди. Ніяких інших законів, окрім законів адміністративного права, при цих діях чиновник не порушує. Це слід розуміти як те, що неправомірна вигода в цьому просторі найчастіше виступає як офіційна оплата додаткових послуг (наприклад, установлення плати за видачу й оформлення будь-яких документів, що у кілька разів перевищує витрати на цю операцію. Причому адміністрацією ціна встановлюється самостійно, без затвердження комітетом із цін і антимонопольним комітетом, оскільки

¹ Гарашук В. М. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні / В. М. Гарашук, А. О. Мухатаєв. – Х. : Право, 2010. – С. 20–28; Настюк В. Я. Форми корупції в митних органах / В. Я. Настюк // Особливості взаємодії спеціальних підрозділів «К» Служби безпеки України з іншими правоохоронними органами у сфері протидії контрабандній діяльності : матеріали наук.-практ. конф. – Х. : Оберіг, 2008. – С. 117–124.

ки в цьому випадку адміністрація в наданні послуги виступає як винятковий монополіст). Державна корупція існує внаслідок того, що у чиновника є можливість розпоряджатися ресурсами, які не належать йому, за рахунок ухвалення (або неприйняття) тих чи інших управлінських рішень. До таких ресурсів належать: бюджетні кошти, державна або муніципальна власність, державні замовлення або пільги тощо. Але якщо відібрати у чиновника розподільчі функції, то весь чиновницький апарат втратить сенс існування. Державні службовці виступають у ролі суб'єктів корупційної діяльності, оскільки тільки вони володіють владними повноваженнями для ухвалення рішень і здійснення дій, що призводять до виникнення корупційних відносин.

Форми корупції у системі державної служби вельми різноманітні. Вони можуть виявлятися у виді: винагороди за отримання вигідних контрактів у формі оплати нібито консультаційних послуг, установлення непомірно високих гонорарів за публікації або лекції; службового шахрайства та інших форм розкрадання; отримання «комісійних» за розміщення державних замовлень; надання державним службовцям різного роду послуг та інших «знаків уваги»; поїздок у закордонні відрядження, на відпочинок і лікування за рахунок зацікавлених у вирішенні питань партнерів; здріства неправомірної вигоди, зокрема, незаконних винагород за прискорене вирішення питань, видачу документів; здріства неправомірної вигоди у водіїв співробітниками органів, що забезпечують безпеку дорожнього руху; отримання керівниками від підлеглих частки неправомірної вигоди тощо¹.

В Україні на цей час також існує політична корупція, яка знаходить своє віддзеркалення насамперед на виборах. Наприклад, один із найбільш яскравих проявів – це «покупка» місць у списках. Наша система голосування за списками стимулює ось такий різновид корупції. Специфіка виборчого процесу полягає в тому, що мотивація його учасників настільки велика, що вони часто йдуть на прямі порушення закону. У переважній більшості випадків ці порушення залишаються безкарними.

¹ Настюк В. Я. Форми корупції в митних органах / В. Я. Настюк // Особливості взаємодії спеціальних підрозділів «К» Служби безпеки України з іншими правоохоронними органами у сфері протидії контрабандній діяльності : матеріали наук.-практ. конф. – Х. : Оберіг, 2008. – С. 117–124.

Найбільшою мірою корумпованість виявляється у діяльності органів виконавчої і судової влади, які безпосередньо пов'язані з розпорядженням фінансовими і матеріальними ресурсами, вирішенням життєво важливих суперечок. Ця обставина зумовлює спеціальну спрямованість досліджень учених, що аналізують корупцію в Україні, перш за все з позицій кримінального права. Звернули увагу на вказану проблему і фахівці у сфері адміністративного права, оскільки саме ця галузь формує правову базу статусу державних посадових осіб. Водночас проблема корумпованості публічної влади має комплексний характер, оскільки корупція пронизує усі сфери публічної влади, набуває різноманітних форм.

Не менша небезпека корупції публічної влади виходить зі сфери законодавчої державної влади. Однією з умов цього є недосконалість правових основ формування органів представницької влади. Разом із традиційною формою одержання неправомірної вигоди з'явилися її сучасні модифікації. Замість конверта з грошима тепер фігурують дії, що визначають зміни в майновому становищі осіб, залучених до корумпованих стосунків. Такі дії, як кримінальне лобіювання, інвестування комерційних структур за рахунок засобів держбюджету, створення «лжепідприємств», переказ державної власності до акціонерних товариств, надання можливості вивозу стратегічної сировини за кордон і багато іншого, досить важко ідентифікувати та довести. Сьогодні з'являються нові форми корупції, яким немає ще назви і які не отримали правового і кримінологічного наповнення.

У переважній більшості держав боротьба з корупцією ведеться у формі правового переслідування за її конкретні прояви. Стосовно цього Україна не є винятком. У Кримінальному кодексі України¹ та Кодексі України про адміністративні правопорушення² є статті, що передбачають відповідальність за конкретні протиправні дії корупційного спрямування. Проте вони не охоплюють усе коло корупційних дій, з якими доводиться стикатися в житті.

Проблема корупції є наслідком великої кількості чинників і механізмів. Один із чинників поширеності корупції є складність струк-

¹ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

тури органів державної влади, наявність безлічі бюрократичних процедур, що породжуються самими чиновниками, відсутність зовнішнього і внутрішньоорганізаційного контролю за діяльністю апарату органів державної влади. Ситуація ускладнюється й тим, що відсутні комплексний облік і контроль над службовою діяльністю державних службовців, чіткий розподіл компетенції, має місце дублювання і поєднання функціональних обов'язків. Наслідком цього є надмірна повільність, тяганина, пов'язані як з організаційними недоліками, так і низькою професійною компетентністю персоналу. Провести межу між організаційною плутаниною і стимулюванням корупційної поведінки громадянину часом дуже складно. Корупцію породжує невинновато велика кількість заборон, дозвільних процедур і відсутність механізму і правових підстав захисту інтересів громадян, залучених до діяльності органів державної влади. До організаційних чинників корупції слід віднести незбалансованість прав і відповідальності державних службовців, нестабільність службового становища, широке розповсюдження адміністративного розсуду, явну невідповідність потенційних можливостей перерозподілу власності і низького грошового утримання державних службовців. Є багато причин, що пояснюють кризову ситуацію, яка склалася в Україні з корупцією, але серед них найбільш важливі такі: слабкість центральних органів влади; відсутність національної стратегії розвитку і політики «мінімізації держави».

На думку науковців-фахівців у галузі протидії корупції, головна причина корупції – це тотальна безвідповідальність виконавчої влади¹. У межах Конституції та законодавства виконавча влада ні за що ні перед ким не відповідає. Чиновник високого рангу призначається або Урядом, або Президентом без обговорення кандидатури в органах представницької влади. Відомо, що корупція з'явилася не вчора. Люди, які розраховують на якісь дивіденди, проштовхують своїх партнерів на міністерські та інші ключові пости. Для них це

¹ Айрапетян Э. С. Причины и условия, порождающие коррупцию в Российской Федерации в современных условиях / Э. С. Айрапетян // Актуальные вопросы юридических наук : материалы междунар. науч. конф. – Челябинск : Два комсомольца, 2012. – С. 68–71; Охотнікова О. Основні тенденції протидії корупції в умовах соціально-економічної кризи в Україні / О. Охотнікова, І. Загородня // Підприємництво, госп-во і право. – 2009. – № 7 (163). – С. 7; Чашин А. Н. Коррупция в России / А. Н. Чашин. – М. : Дело и сервис, 2009. – С. 45–53.

бізнес. І при цьому ніякої реальної процедури оцінки кадрів в Україні під час призначення на вищі посади сьогодні не існує. Є дві головні причини таких явищ. Перша – прогалини у Конституції України¹, що вивели виконавчу владу з-під контролю інших гілок влади. Друга – це недоліки діючої правової системи, яка не встановлює персональної відповідальності чиновника за виконання доручених йому функцій. Наприклад, чиновник може з корисливою метою ухвалити рішення, що збагатить конкретну особу на мільярди доларів. Але при цьому, якщо він не викритий на місці злочину при отриманні неправомірної вигоди, довести вчинення ним правопорушення корупційної спрямованості практично неможливо.

Усе це стало можливим тому, що одночасно існували як дві статті Кодексу України про адміністративні правопорушення, за якими можна було притягнути корупціонерів до відповідальності: порушення обмежень щодо використання службового становища (ст. 172²) та пропозиція або надання неправомірної вигоди (ст. 172³), так і низка статей КК України (статті 368, 368², 368³, 368⁴, 369, 369² КК України), що містять відповідні діяння. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність до стандартів Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 18 квітня 2013 р. № 221-VII², що набув чинності з 18 травня 2013 р., із Кодексу України про адміністративні правопорушення виключено вказані статті 172² та 172³.

Правова система відповідальності чиновників за виконання своїх функцій створювалася за радянських часів. Такою вона залишається і зараз. Але за тих часів був партійний і народний контроль. І боротьба з корупцією жорстко проводилась партійними органами³.

¹ Конституція України : прийнята 28 черв. 1996 р. № 254к 196-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 18 квіт. 2013 р. № 221-VII // Голос України. – 2013. – № 90 (5590).

³ Айрапетян Э. С. Причины и условия, порождающие коррупцию в Российской Федерации в современных условиях / Э. С. Айрапетян // Актуальные вопросы юридических наук : материалы междунар. науч. конф. – Челябинск : Два комсомольца, 2012. – С. 68–71.

Ще одна причина корупції – це слабкість громадського суспільства, відрив суспільства від влади. Демократична держава у змозі вирішувати свої проблеми лише при взаємодії з інститутами громадськості. Корупція як в Україні, так і в інших державах світу стосується усіх прошарків суспільства, органів влади, підприємців, громадських організацій. Отже, це явище несе негативні наслідки як для суспільства, так і держави у цілому. Найбільш суттєву загрозу вона представляє для економічної безпеки держави.

Корупція також призводить до того, що порушуються конкурентні механізми ринку, оскільки досить часто з прибутком опиняється не той, хто конкурентоздатний, а той, хто зміг отримати переваги за одержання неправомірної вигоди. Результатом цих дій є зниження ефективності ринку та дискредитація ринкової конкуренції. Корупція породжує зростання організованої злочинності. Практично жоден сектор економіки не захищений від впливу корупційних явищ. Саме корупція стає однією з головних перешкод у боротьбі з організованою злочинністю. Тому сьогодні є всі підстави говорити про кризу законності і правопорядку в Україні.

Стосовно соціальної сфери можна зазначити, що результатами корупції є: відвернення коштів від цілей суспільного розвитку (і, як наслідок, загострення бюджетної кризи, зниження здатності влади вирішувати соціальні проблеми); зростання майнової нерівності, оскільки корупцією зумовлюються несправедливий перерозподіл коштів на користь вузьких олігархічних груп за рахунок найуразливіших прошарків суспільства; збільшення соціальної напруженості та політичної нестабільності у суспільстві.

Слід зазначити, що корупція в Україні процвітає і процвітатиме доти, доки серйозно розбалансованою залишатиметься уся система управління і втрачатиметься контроль за виконанням ухвалених рішень. Безвідповідальність стала звичайним явищем практично в усіх структурах влади. На низькому рівні знаходиться виконавча дисципліна у самому Уряді. За таких обставин державу досить складно вивести з кризи та подолати злочинність. Корупція неминуча, оскільки чинна Конституція України не містить положень про парламентський контроль за виконавчою і судовою владою. Не вироблена чітка система не лише звітів, а й навіть надання інформації про діяльність зазначених гілок влади. Реальна протидія корупційним проявам можлива лише на підставі здійснення комплексу узго-

джених заходів. Ці узгоджені скоординовані заходи мають бути спрямовані головним чином на усунення причин та умов виникнення корупції і, крім цього, на пом'якшення її наслідків. Одними із таких заходів можуть бути законодавче закріплення і систематизація уявлень про феномен корупції, визначення основних напрямів боротьби з корупцією, вироблення стратегії і тактики протидії корупційним проявам та організація профілактичної діяльності, внесення відповідних змін до антикорупційного законодавства, що напрацьовуються практикою.

В умовах сьогодення вбачається доцільним виділити кілька напрямів стратегії протидії корупції, зокрема: 1) суспільне усвідомлення небезпеки корупції та її наслідків; 2) запобігання і протидія корупційним проявам; 3) верховенство закону і захист прав громадян.

Також слід наголосити, що головне завдання для структур громадського суспільства полягає у реалізації участі громадськості у процесі підготовки, обговорення, ухвалення й контролю виконання управлінських рішень. Запобігати і попереджати корупцію набагато ефективніше, ніж боротися з її наслідками. Дії влади у цьому напрямі на цей час є неефективними: відсутня політична воля, її дії випадкові і непослідовні. З метою запобігання корупції необхідні системні, комплексні, узгоджені заходи у двох головних напрямках: прийняття таких законодавчих актів, що мають мінімізувати можливість виникнення корупції при їх виконанні; створення умов для участі громадськості у процесах запобігання та протидії корупції. При цьому обидва напрями тісно переплітаються, припускають скоординовані дії усіх гілок влади. Головним є другий напрям, проте для його реалізації також необхідно вносити зміни до чинного антикорупційного законодавства. Однак існують засади, без яких корупцію перемогти неможливо: незалежні засоби масової інформації; прозорість влади; чесна відкрита політична конкуренція.

Треба відмітити, що корупцію неможливо викоренити одним махом. Не можна також стверджувати, що в Україні діяльність із протидії корупції йде повним ходом. Проте ця проблема виносить на обговорення, розробляються різні стратегії. Перший крок — усвідомлення такої загрози, як корупція, вже зроблений в українській державі. Наступний крок припускає більш рішучі дії, спрямовані на реформування засад організації і функціонування політичної та економічної систем держави.

Підводячи підсумок вищезазначеного матеріалу щодо сутності феномену «корупція» та причини корупційних проявів, виділимо такі положення:

1. Специфіка феномену «корупція» як системного явища потребує передусім законодавчого налагодження складної взаємоузгодженої системи примусових заходів, які мають бути розроблені різними галузями законодавства: цивільним, кримінальним, фінансовим, адміністративним та іншими¹. При іншому підході достатньо важко розібратися у численних нормативно-правових актах, що містять різний категоріально-понятійний апарат у сфері протидії корупції, розуміння заходів та обмежень щодо юрисдикційної практики у сфері антикорупційного законодавства.

2. Причинами корупційних проявів є: непомірне розростання бюрократичного апарату чиновників, значна поширеність дозвільних процедур у державному управлінні, криміналізація владних відносин (економічна залежність влади від приватного капіталу); низький рівень заробітної плати державних службовців; відсутність дієвого контролю суспільства за діяльністю органів державної влади; недосконалість законодавства, що регулює відносини влади і капіталу щодо сфери впливу; соціально-економічна криза в державі тощо.

Стаття посвячена дослідженню феномена «корупція». В роботі приведено аналіз причин корупційних явлень, а також форм корупції. Автори пропонують свої пропозиції та рекомендації щодо протидії негативним явленням корупційної направленості в Україні.

The article is devoted to research of the phenomenon «corruption». The analysis of reasons of display of the corruption phenomena is in-process resulted, and also forms of corruption. Authors give the suggestions and recommendations in relation to counteraction the negative phenomena of corruption direction in Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії дослідження правових проблем запобігання та протидії корупції НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 1 від 7 лютого 2014 р.)

¹ Кальман О. Правове забезпечення, запобігання та протидія корупції в Україні / О. Кальман // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 5. – С. 39–40.

УДК 343.21 (477)

Г. С. Крайник, кандидат юридичних наук, науковий співробітник лабораторії дослідження правових проблем запобігання та протидії корупції Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, асистент кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

НЕПРАВОМІРНА ВИГОДА ЯК ПРЕДМЕТ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

У статті проаналізована одна з новел Особливої частини КК України 2013 р. – неправомірна вигода як предмет корупційних злочинів.

Ключові слова: *неправомірна вигода, поняття неправомірної вигоди, предмет корупційних злочинів, корупційні злочини.*

Згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 18 квітня 2013 р. №221-VII, що набув чинності з 18 травня 2013 р., слово «хабар» у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) та інших нормативних актах України замінено на словосполучення «неправомірна вигода»¹.

На думку більшості науковців, котрі займалися дослідженням питань відповідальності за хабарництво, одержання хабара є корисливим злочином, а тому його предмет має виключно майновий ха-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 18 квітня 2013 р. №221-VII // Голос України. – 2013. – 17 трав. (№ 90 (5590)).

рактер¹. Проте таке розуміння було до прийняття зазначеного Закону та ратифікації Україною міжнародних конвенцій².

Примітно те, що відмова від кримінально-правового поняття «хабар» не впливає з вимог міжнародно-правових актів у сфері боротьби з корупцією, ратифікованих Україною³. Звернімося до офіційних перекладів текстів зазначених Конвенцій, що набрали чинності для України у 2010 р. У ч. 4 ст. 12 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції зазначено, що «Кожна Держава-учасниця відмовляє у звільненні від оподаткування стосовно витрат, що є *хабарями*, які є одним із складових елементів складу злочинів, визнаних такими згідно зі статтями 15 і 16 цієї Конвенції, та, у належних випадках, стосовно інших витрат, зроблених з метою сприяння корупційним діям»⁴. У тринадцяти статтях (статті 2–11, 18, 36 та 37) офіційного перекладу Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією так само вжито термін «хабар», а не «неправомірна вигода»⁵. Разом із тим слово «хабар», окрім указаних Конвенцій, обов'язкових для України, вживається зараз у Постанові Пленуму Верховного Суду

¹ Дудоров О. О. Проблемні питання кримінальної відповідальності за одержання хабара : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. О. Дудоров ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – С. 11; Мельник М. І. Хабарництво: загальна характеристика, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства / М. І. Мельник. – К. : Парлам. вид-во, 2000. – С. 80.

² Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (підписана від імені України 27 січ. 1999 р., ратифікована Україною 18 жовт. 2006 р.) // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 44. – Ст. 2939; Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (підписана від імені України 27 січ. 1999 р., ратифікована Україною 18 жовт. 2006 р.) // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 44. – Ст. 2939.

³ Закон як зброя для знищення «невірних» // Юрид. вісн. України. – 2013. – 23–29 берез. (№ 12 (925)). – С. 13; Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (підписана від імені України 27 січ. 1999 р., ратифікована Україною 18 жовт. 2006 р.) // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 44. – Ст. 2939; Конвенція ООН проти корупції від 31 жовт. 2003 р. (підписана від імені України 11 груд. 2003 р., ратифікована 18 жовт. 2006 р., набрала чинності для України 1 січ. 2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 10. – Ст. 506.

⁴ Конвенція ООН проти корупції від 31 жовт. 2003 р. (підписана від імені України 11 груд. 2003 р., ратифікована 18 жовт. 2006 р., набрала чинності для України 1 січ. 2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 10. – Ст. 506.

⁵ Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (підписана від імені України 27 січ. 1999 р., ратифікована Україною 18 жовт. 2006 р.) // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 44. – Ст. 2939.

України «Про судову практику у справах про хабарництво» № 5 від 26 квітня 2002 р.¹.

У п'яти статтях (статті 2, 3, 7, 8, 12) офіційного перекладу Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією йдеться про словосполучення «неправомірна перевага». Про «неправомірну вигоду» не зазначено у жодній статті Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією².

Також у п'яти статтях (статті 15, 16, 18, 21, 25) офіційного перекладу Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції йдеться про словосполучення «неправомірна перевага». Про «вигоду» йдеться у статтях 17, 31, 52 вказаної Конвенції, а про «неправомірну вигоду» – лише у ст. 19 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції³. Як бачимо, назва Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» не відповідає його змісту, оскільки у Кримінальній конвенції про боротьбу з корупцією відсутній термін «неправомірна вигода»⁴.

У ст. 1 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. № 3206-VI, примітках до ст. 364¹ КК України та до ст. 354 КК України надається визначення *неправомірної вигоди*⁵. Зазначимо одразу, що на даний час ці три визна-

¹ Про судову практику у справах про хабарництво : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2002. – № 3. – Вкладка. – С. 9–16.

² Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (підписана від імені України 27 січ. 1999 р., ратифікована Україною 18 жовт. 2006 р.) // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 44. – Ст. 2939.

³ Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. (підписана від імені України 11 груд. 2003 р., ратифікована 18 жов. 2006 р., набрала чинності для України 1 січ. 2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 10. – Ст. 506.

⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 18 квіт. 2013 р. № 221-VII // Голос України. – 2013. – 17 трав. (№ 90 (5590)); Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (підписана від імені України 27 січ. 1999 р., ратифікована Україною 18 жовт. 2006 р.) // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 44. – Ст. 2939.

⁵ Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 7 квітня 2011 р. № 3206-VI // Відом. Верхов. Ради України. – № 40. – Ст. 404; Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III (введений в дію 1 верес. 2001 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

чення неправомірної вигоди поки що не збігаються, що не можна визнати задовільним із позицій законодавчої техніки. Постає важливе запитання про необхідність єдиного для законодавства України про кримінальну відповідальність визначення неправомірної вигоди.

Неправомірна вигода за ст. 1 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» – грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які *обіцяють, пропонують*, надають або одержують без законних на те підстав (у редакції Закону № 221-VII від 18 квітня 2013 р.)¹.

Ідентичне по суті визначення неправомірної вигоди (лише слова «обіцяють, пропонують» поміняні місцями) міститься у примітці до ст. 364¹ КК «Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» (визначення поширюється на статті 364, 364¹, 365², 368, 368², 368³, 368⁴, 369, 369², 370 КК України). Згідно зі ст. 364¹ КК *неправомірна вигода* – грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які *пропонують, обіцяють*, надають або одержують без законних на те підстав².

Окрім цього, у примітці ст. 368² закріплений критерій неправомірної вигоди – у значному, великому та особливо великому розмірах.

Неправомірна вигода згідно із приміткою до ст. 354 КК «Підкуп працівника державного підприємства, установи чи організації» (визначення поширюється лише на ст. 354 КК України. – *авт.*) – грошові кошти чи інше майно, переваги, пільги, послуги, *що перевищують 0,5 неоподаткованого мінімуму доходів громадян*, або нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають чи одержують без законних на те підстав³.

Для адміністративного та кримінального законодавства в частині кваліфікації злочинів або правопорушень сума неоподаткову-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 18 квіт. 2013 р. № 221-VII // Голос України. – 2013. – 17 трав. (№ 90 (5590)).

² Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (введений в дію 1 верес. 2001 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

³ Там само.

ваного мінімуму доходів громадян встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підп. 169.1.1 п. 169.1 ст. 169 розд. IV Податкового кодексу України для відповідного року. У свою чергу, з підп. 169.1.1 п. 169.1 ст. 169 розд. IV Податкового кодексу України можна зробити висновок, що неоподатковуваний мінімум доходів громадян дорівнює 100 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року, – для будь-якого платника податку¹.

Відповідно до Закону України «Про державний бюджет на 2011 рік», у 2011 р. прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць для працездатних осіб з 1 січня – 941 гривня², а згідно з Законом України «Про державний бюджет на 2012 рік» з 1 січня 2012 р. – 1073 грн³, з 1 січня 2013 р. – 1147 грн⁴.

Розділ XIX «Прикінцеві положення» Податкового кодексу України у п. 1 закріплює, що до 31 грудня 2014 р. податкова соціальна пільга надається в розмірі, що дорівнює 50 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року, – для будь-якого платника податку, тобто у 2011 р. неоподатковуваний мінімум доходів громадян в Україні складає 470 грн 50 коп. У 2012 р. – 536 грн 50 коп., у 2013 р. – 573 грн 50 коп.

Згідно з такими законодавчими дефініціями можна виокремити такі обов'язкові ознаки неправомірної вигоди: 1.1) майно, у тому числі грошові кошти; 1.2) переваги; 1.3) пільги; 1.4) послуги; 1.5) нематеріальні активи; перелічене: 2.1) обіцяють; 2.2) пропонують; 2.3) надають; 2.4) одержують; 3) це відбувається без законних на те підстав.

Розглянемо кожную із цих ознак. Неправомірною вигодою насамперед може бути *майно*. Згідно з п. d ст. 2 Конвенції ООН проти

¹ Податковий кодекс України : Закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 92. – Ч. 1. – Ст. 3248.

² Про державний бюджет України на 2011 рік : Закон України від 23 груд. 2010 р. № 2857-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 99/1. – Ст. 3541.

³ Про державний бюджет України на 2012 рік : Закон України від 22 груд. 2011 р. № 4282-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 100/1. – Ст. 3696.

⁴ Про державний бюджет України на 2013 рік : Закон України від 6 груд. 2012 р. № 5515-VI // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 97. – Ст. 3903.

корупції «майно» означає будь-які активи, матеріальні або нематеріальні, рухомі або нерухомі, виражені в речах або в правах, а також юридичні документи або активи, що підтверджують право власності на такі активи або інтерес у них¹.

У законодавстві України *майно* розуміється як окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України). Зокрема, сукупністю речей визнається підприємством як єдиний майновий комплекс, що використовується для здійснення підприємницької діяльності (ч. 1 ст. 191 ЦК України). До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 2 ст. 191 ЦК України). Традиційно у цивільному праві майном визнаються речі, створені працею людей для задоволення певних потреб, які мають вартість, ціну і попит².

Грошові кошти віднесені до майна, є його видом. Згідно з ч. 1 ст. 192 ЦК України законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України – гривня. Іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, передбачених законом³.

У п. 4 чинної Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хабарництво» № 5 від 26 квітня 2002 р. зазначено, що є предметом хабара. Пленум Верховного Суду України у п. 4 цієї ж постанови також роз'яснює, що *послуги, пільги і переваги*, які не мають майнового характеру (похвальні характеристики чи виступ у пресі, надання престижної роботи тощо), не можуть визнаватися предметом хабара. Одержання їх може розцінюватись як інша (некорислива) заінтересованість при зловживанні владою чи

¹ Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. (підп. від імені України 11 груд. 2003 р., ратифік. 18 жовт. 2006 р., набр. чинності для України 1 січ. 2010 р.) // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 10. – Ст. 506.

² Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.

³ Там само.

службовим становищем і за наявності до того підстав кваліфікуватися за відповідною частиною ст. 364 КК України¹.

Переваги – особливі привілеї, що створюють додаткові можливості для конкретних осіб, які вигідно відрізняють їх від інших. До одержаних без законних на те підстав переваг можна віднести, наприклад, безпідставне надання чергової відпустки в літній період всупереч установленому графіку².

Таке визначення ґрунтується на значенні слова «перевага» в українській мові: «1. Якість, властивість, що вигідно відрізняє когось, щось від когось, чогось. 2. Більша, ніж у когось, кількість (війська, техніки і т. ін.). 3. Виключне, особливе право на щось»³.

Переваги можуть полягати, зокрема, у праві на позачергове або першочергове одержання матеріальних благ чи послуг або пільг, які належать особі *ipso jure*. Наприклад, як отримання переваги може бути розцінене одержання квартири від держави особою, яка хоч і перебувала на обліку як така, що має право на першочергове одержання житла, але у відповідному переліку таких осіб не була першою, тобто фактично одержала житло поза чергою⁴.

Пільги – додаткові права або повне чи часткове звільнення від виконання певних обов'язків, що надаються окремим категоріям осіб (наприклад, звільнення від сплати комунальних платежів у будинках відомчого житлового фонду)⁵.

Потрібно розрізняти пільги, що надаються громадянам за життєвих обставин, які зумовлюють необхідність особливої уваги до

¹ Про судову практику у справах про хабарництво : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 26 квіт. 2002 р. № 5 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2002. – № 3. – Вкладка. – С. 9–16.

² Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. – Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – С. 797.

³ Тлумачний словник сучасної української мови : близько 50 000 сл. / уклад. І. М. Забіяка. – К. : Арій, 2007. – С. 299.

⁴ Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про заходи запобігання і протидії корупції» / М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2011. – С. 32.

⁵ Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. – Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – С. 797; Синчук С. Соціальні пільги як вид соціального забезпечення в Україні / С. Синчук // Інтернет-видання Юриспруденція он-лайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://lawyer.org.ua/?c\]=31i&i=&l~r](http://lawyer.org.ua/?c]=31i&i=&l~r). – Заголовок з екрана.

людини, тобто є частиною державної системи соціального забезпечення, та пільги, які пов'язані зі службовим статусом особи чи видом її трудової діяльності. Тому всю систему державних пільг можна поділити на соціальні та професійно-побутові пільги.

С. Синчук вважає, що *соціальні пільги* – це передбачене законодавством повне або часткове звільнення певних категорій громадян від виконання обов'язку або надання додаткових прав при настанні соціального ризику. Правовою підставою надання громадянам соціальних пільг є настання соціального ризику за обставин, передбачених законодавством. *Професійно-побутовими* вважаються такі пільги, які пов'язані з професійною діяльністю їх одержувачів і які надаються державою з метою матеріально-побутового забезпечення працівників окремих професій (наприклад, пільги військово-службовцям, суддям, службовим особам органів внутрішніх справ, медичним працівникам тощо)¹.

Послуги – діяльність виконавця з надання замовнику певного блага, яке споживається в процесі вчинення цієї діяльності. Послуги можуть бути матеріального (наприклад, ремонт квартири, транспортного засобу, побутової техніки) або нематеріального (наприклад, перевірка приміщення на наявність спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, надання професійних консультацій) характеру².

Слід погодитися з В. М. Киричком, що предметом корупційних злочинів є неправомірна вигода, яку надають або одержують у зв'язку з використанням благ. Наприклад, при наданні послуги матеріального характеру у випадку одержання службовою особою майна, яке фактично коштує 10 000 грн, за ціною 6 000 грн, неправомірна вигода, яка повинна враховуватися при кваліфікації злочину, становить 4 000 грн³.

¹ Синчук С. Соціальні пільги як вид соціального забезпечення в Україні / С. Синчук // Інтернет-видання Юриспруденція он-лайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://lawyer.org.ua/?c\]=31i&i=&l\~r.](http://lawyer.org.ua/?c]=31i&i=&l\~r.) – Заголовок з екрана.

² Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. – Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – С. 797.

³ Киричко В. М. Кримінальна відповідальність за корупцію / В. М. Киричко. – Х. : Право, 2013. – С. 64.

На нашу думку, предметом корупційних злочинів повинні бути не лише послуги матеріального характеру, а й *послуги нематеріального характеру*, тому що це підкреслить правову природу корупційних злочинів, пояснить зміни у законодавстві відповідно до позицій Конвенцій ООН та Ради Європи.

Нематеріальні активи – право власності на результати інтелектуальної діяльності, у тому числі промислової власності, а також інші аналогічні права, визнані об'єктом права власності (інтелектуальної власності), право користування майном та майновими правами платника податку в установленому законодавством порядку, у тому числі набуті в установленому законодавством порядку права користування природними ресурсами, майном та майновими правами (див.: пп. 14.1.120 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України)¹.

Отже, у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» та КК України замість терміна «неправомірна вигода» слід використовувати термін «неправомірна перевага», оскільки: 1) у Кримінальній конвенції про боротьбу з корупцією термін «неправомірна вигода» відсутній; 2) саме словосполучення «*неправомірна перевага*» вжито в офіційних перекладах Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (статті 2, 3, 7, 8, 12) та Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції (статті 15, 16, 18, 21, 25).

У ст. 190 ЦК України у зв'язку з ратифікацією Конвенції ООН проти корупції (п. d ст. 2) майном слід визнати окрему річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки, нематеріальні, рухомі або нерухомі, виражені в речах або в правах, а також юридичні документи або активи, що підтверджують право власності на такі активи або інтерес у них.

Також є потреба у прийнятті Пленумом Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ керівних роз'яснень у виді постанови або листа щодо застосування нової термінології.

¹ Податковий кодекс України : Закон України від 2 груд. 2010 р. №2755-VI // Голос України. – 2010. – № 229–230. – 4 груд.

В статье проанализирована одна из новелл Особенной части УК Украины 2013 г. – неправомерная выгода как предмет коррупционных преступлений.

In the article has analyzed one of the stories of the Criminal Code of Ukraine of the 2013 year – undue advantage as a matter of corruption crimes.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії дослідження правових проблем запобігання та протидії корупції НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 4 від 11 листопада 2013 р.).

*Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент
А. О. Байда.*

УДК 343.14

О. Г. Шило, доктор юридичних наук, доцент, завідувач сектору дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;

Н. В. Глинська, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;

Л. М. Москвич, доктор юридичних наук, доцент, головний науковий співробітник сектору дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ ЧИННОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ

У статті в контексті розгляду проблеми корупційних ризиків у кримінальному судочинстві проведений фрагментарний аналіз кримінального процесуального законодавства України, виявлені його певні прогалини, що сприяють здійсненню різноманітних корупційних практик недобросовісними правозастосувачами. Визначено фактори, що детермінують корупційну практику в цій сфері. Значну увагу в статті приділено аналізу нормативно-правової технології прийняття кримінальних процесуальних рішень під кутом зору наявності в законодавстві засобів і механізмів створення впевненості в тому, що ухвалені правозастосовні акти будуть законними та обґрунтованими.

Ключові слова: корупційна практика, корупційні ризики, антикорупційні стандарти, кримінальне судочинство.

Корупція у сфері кримінального судочинства являє особливу небезпеку, адже в цій сфері державної діяльності застосовується

кримінальний процесуальний примус, що суттєво обмежує конституційні права, свободи і законні інтереси людини. У зв'язку з цим вельми актуальним є питання опрацювання системних заходів, спрямованих на попередження та максимальне виключення ризиків вчинення корупційних зловживань у зазначеній сфері.

До форм проявів корупційних зловживань у сфері кримінального судочинства можна віднести такі:

1) зловживання, що пов'язані з корисливою зацікавленістю суб'єктів кримінального провадження, а саме: одержання неправомірної вигоди в обмін на використання своїх владних повноважень з метою виконання прохання особи, як-то: винесення незаконного процесуального рішення; створення процесуальних перешкод іншим особам у захисті прав та інтересів останніх, а також здійснення інших дій, що входять до компетенції суб'єктів кримінального провадження, але в інтересах того, хто пропонує або обіцяє неправомірну вигоду;

2) зловживання, які безпосередньо не пов'язані з корисливою зацікавленістю суб'єктів кримінального провадження, але за змістом є навмисним порушенням закону в обмін на отримання особистих немайнових благ, як-то: отримання інформації, до якої законодавчо встановлений обмежений доступ, безкоштовне сприяння родичам та знайомим тощо.

Можна виділити дві основні групи факторів, що детермінують корупційну практику в кримінальному судочинстві. До першої відносяться *суб'єктивні* чинники, які пов'язуються з рівнем професійної культури загалом та правової зокрема, правосвідомістю основних носіїв владних повноважень у кримінальному провадженні – слідчого, прокурора, судді та слідчого судді, а також співробітників оперативних підрозділів та адвокатів. На цьому рівні слід ставити та розглядати питання щодо оптимальності кадрової політики у відповідних органах. У даному аспекті важливою є наявність ефективної оцінки професійних якостей кандидата на ту чи іншу посаду із висновком про можливість вчинення чи схильність особи до вчинення корупційного правопорушення (наприклад, закони «Про прокуратуру» та «Про судоустрій та статус суддів» містять превентивні норми щодо доступу до професії осіб, які притягувалися до

відповідальності за вчинення корупційного правопорушення протягом останнього року); ефективного внутрішньосистемного та зовнішнього контролю за професійністю посадових осіб відповідних органів; запровадження певних стандартів професійної поведінки суб'єктів кримінального провадження (наприклад, кодексів професійної етики); дієвої системи підвищення кваліфікації (професійної якості) вищезазначених суб'єктів тощо.

До другої групи слід віднести *об'єктивні* чинники, пов'язані з недосконалістю законодавства, що регламентує кримінальне провадження. Зокрема, мова йде про неточність використаних у законі формулювань, пов'язаних із недосконалістю законодавчої техніки, що, у свою чергу, створює передумови для неодноманітності у підходах до їх системного тлумачення, використання оціночних понять, відсутність єдиних стандартів правової технології забезпечення якості кримінальних процесуальних рішень, допустимість дискреційних повноважень, непрозорість механізму прийняття певних процесуальних рішень та вчинення процесуальних дій, недосконалість механізмів прокурорського нагляду й судового контролю та ін. Аналіз ризиків кримінального процесуального законодавства створить передумови для формулювання науково обґрунтованих пропозицій, врахування яких сприятиме підвищенню ефективності попередження і протидії корупції у сфері кримінального судочинства.

Недосконалість сучасного законодавства та низка інших чинників у сфері кримінального судочинства створює реальні ризики для корупційних практик. При цьому на стадії досудового розслідування поширеність таких практик дещо більша, ніж на судових, що пов'язано з бажанням підозрюваного не допустити судового розгляду справи, а прокурорів, слідчих чи суддів отримати певну вигоду, що й спонукає цих посадових осіб до корупційних зловживань.

Аналіз нового Кримінального процесуального кодексу України та практики його застосування (за відомостями кримінальної статистики за 2013 рік, отриманими із публічно доступних джерел від Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України, Державної судової адміністрації України, а також за результатами інтерв'ювання окремих учасників кримінальних про-

ваджень (захисників, прокурорів, суддів)) дозволяють зробити певні висновки про практичні проблеми реалізації нового КПК, що є небезпечними з точки зору існування корупційних ризиків у кримінальній процесуальній діяльності.

За формою матеріалізації існуючі корупційні практики умовно можна розподілити на 2 різновиди: а) *протиправні дії та бездіяльність* суб'єктів корупційних практик у кримінальному провадженні та б) *ухвалення з порушеннями вимог закону процесуальних рішень*.

За змістом корупційні практики поділяються на: а) *порушення вимог закону* та б) *зловживання* посадовими особами наданими їм дискреційними повноваженнями всупереч їх смислу та призначенню.

Основними показниками вчинення корупційної дії у кримінальному провадженні можуть бути: уникнення початку кримінального провадження стосовно особи; ухилення від притягнення до кримінальної відповідальності за тяжкий злочин або зміна кримінально-правової кваліфікації з більш тяжкого злочину на менш тяжкий; уникнення застосування підозрюваному запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або обрання запобіжного заходу, що не відповідає тяжкості кримінального правопорушення чи особі підозрюваного; уникнення застосування заходів, спрямованих на забезпечення цивільного позову та можливої конфіскації майна (накладення арешту на майно, банківські рахунки) або зняття арешту з майна, банківських рахунків тощо; закриття кримінального провадження за *нереабілітуючими* або *реабілітуючими* підставами; ухвалення *виправдовувального* вироку суду; призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі та/або конфіскацією майна; звільнення від відбування покарання з випробуванням; отримання мінімально можливого покарання або строку позбавлення волі та ін.¹

Передумовою корупційних практик у процесі кримінального провадження є *недосконалість чинного кримінального процесуального законодавства*, наявність у ньому норм (положень), що містять корупційні ризики, а також відсутність сформованих стандартів

¹ Докладніше див.: Корупційні ризики в кримінальному процесі та судовій системі / М. В. Буроменський, О. В. Сердюк, І. М. Осика та ін. ; Ін-т приклад. гуманіт. дослідж., МАКонсалтинг. – К. : ФОРМ-М, 2009. – С. 52–53.

антикорупційної моделі кримінального провадження. Проаналізуємо норми чинного кримінального процесуального законодавства на предмет виявлення скритих корупційних ризиків і потенційних корупційних практик.

Кримінальне провадження розпочинається з моменту отримання слідчим, прокурором заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, і внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР). Цей етап за загальним правилом продовжується не більше 24 годин. За цей час необхідно погодити з керівником органу досудового розслідування: а) чи містить дана заява, повідомлення обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; б) яка попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення; в) який слідчий здійснюватиме досудове розслідування (ст. 24 КПК).

До основних корупційних практик на даному етапі можна віднести:

а) залишення заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення без реєстрації в ЄРДР з мотивів відсутності в діях, з приводу яких особа звернулася до слідчого чи прокурора, ознак кримінального правопорушення.

Сутність даної корупційної практики полягає у тому, що службова особа (керівник органу досудового розслідування, слідчий, прокурор), яка уповноважена дати оцінку викладеним у заяві, повідомленні інформації щодо її «можливості свідчити про вчинення кримінального правопорушення», користуючись відсутністю належного контролю та власними дискреційними повноваженнями (зокрема, щодо оцінки змісту заяви, повідомлення), створює умови для прийняття рішення щодо нереєстрації у ЄРДР зазначеної заяви, повідомлення. Тобто має місце можливе укриття кримінального правопорушення від реєстрації і розслідування;

б) реєстрація кримінального правопорушення з більш «тяжкою» попередньою кваліфікацією.

Сутність цієї корупційної практики дозволяє органу досудового розслідування використовувати свої дискреційні повноваження

щодо визначення попередньої правової кваліфікації кримінального правопорушення з метою вчинення психологічного тиску на підозрюваного (наприклад, загрози застосувати більш суворий запобіжний засіб, або вимагання певного особистого зиску за сприяння у закритті провадження на законних підставах або з метою схилити підозрюваного до укладання угоди і, відповідно, спрощеної процедури провадження та ін.);

в) суб'єктивний чинник при призначенні слідчого у певному кримінальному провадженні.

Сутність даної корупційної практики полягає у тому, що відсутність механізму автоматизованого розподілу заяв, повідомлень між слідчими створює передумови до врахування керівником органу досудового розслідування особистості слідчого, можливість його залучення до корупційної схеми у провадженнях, які мають таку перспективу.

Досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відповідних відомостей до ЄРДР і закінчується закриттям кримінального провадження, зверненням прокурора до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності або з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру (ст. 283 КПК). Очевидно, що на цьому етапі кримінального провадження найбільші ризики щодо вчинення корупційних діянь очікуються з боку слідчого та прокурора, оскільки саме вони безпосередньо контактують з учасниками кримінального провадження, визначають стратегію та тактику розслідування. Однак це не виключає слідчих суддів зовсім із кола можливих учасників корупційних практик, оскільки значна кількість ключових слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, застосування заходів забезпечення кримінального провадження відбувається на підставі ухвали слідчого судді. Крім того, низка дій та рішень слідчого та прокурора можуть бути оскаржені до суду. Також КПК містить кілька норм, які можуть прямо спонукати слідчого суддю до корупційних зловживань. Зокрема, кримінальним процесуальним законом не допускається оскарження до вищестоящего суду ухвал слідчого судді, наприклад, за результатами розгляду клопотання

про скасування ухвали про накладення грошового стягнення (ст. 147 КПК); про дозвіл на затримання з метою приводу (ст. 190 КПК); за результатами розгляду скарги на рішення, дію чи бездіяльність слідчого чи прокурора (окрім ухвали про відмову у задоволенні скарги на постанову про закриття кримінального провадження) (ст. 307 КПК), а також більшості ухвал, постановлених під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судових рішень (ст. 392 КПК) тощо.

Для прикладу можна навести положення щодо порядку застосування запобіжних заходів та проведення окремих слідчих (розшукових) дій, які характеризують умови, що сприяють виникненню та розвитку корупційних практик під час досудового розслідування. Зокрема, розглянемо практику вирішення питань про обрання запобіжного заходу та укладення угоди.

Механізм обрання запобіжного заходу недостатньо чітко врегульований законодавством, що створює передумови для корупційних практик. Зокрема, це стосується «зв'язаності» слідчого судді позицією (вимогами) сторони обвинувачення, що в окремих випадках нівелює роль судового контролю щодо дотримання прав людини при вирішенні даного питання. Так, за чинним законодавством слідчий суддя не може застосувати більш тяжкий запобіжний захід, ніж той, який пропонується слідчим, прокурором, незважаючи на те, що запобіжний захід не відповідає тяжкості вчиненого злочину та особі підозрюваного.

Або, наприклад, передбачений законодавством механізм ініціювання та укладення угоди про визнання винуватості містить щонайменше дві передумови для корупційних практик: а) умисна неправильна правова кваліфікація діяння, коли під загрозою суворого покарання підозрюваний (обвинувачуваний) погоджується на укладення угоди про визнання винуватості й отримує узгоджене покарання, а слідчий та прокурор – спрощену процедуру провадження і як результат – показник швидкості розкриття злочину; б) підозрюваний чи обвинувачуваний за корупційний платіж домовляється зі слідчим чи прокурором про угоду про визнання винуватості, наприклад, із зобов'язанням про співпрацю у викритті кримінального правопорушення, але після отримання рішення

суду ухиляється від виконання умов угоди. Сутність корупційної практики в даному випадку полягає в тому, що прокурор не докладе в цьому випадку зусиль для притягнення до відповідальності за невиконання умов угоди в порядку, передбаченому ст. 476 КПК. Вважаємо, що більш виправданою з точки зору уникнення корупційних ризиків є практика зарубіжних країн, коли угода затверджується судом лише після сплину встановленого ним часу, необхідного для виконання умов угоди (наприклад, для начального підтвердження та реалізації обіцянки про співпрацю у викритті кримінального правопорушення).

Судовий розгляд розпочинається після постановлення судом у підготовчому судовому засіданні відповідної ухвали про призначення судового розгляду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності і закінчується зверненням судового рішення до виконання. Основними об'єктами корупційних практик на етапі судового розгляду можуть бути: а) отримання виправдовувального вироку суду; б) отримання покарання, не пов'язаного з позбавленням волі та/або конфіскацією майна; в) звільнення від відбування покарання з випробуванням; г) покарання, не пов'язаного з позбавленням волі; д) отримання мінімально можливого покарання або строку позбавлення волі тощо. Сутність усіх названих корупційних практик полягає у тому, що суддя, користуючись власними дискреційними повноваженнями, інколи з порушеннями вимог кримінального процесуального закону приймає рішення з урахуванням інтересів підсудного внаслідок отримання неправомірної вигоди. Вид рішення, в даному випадку – об'єкт корупційного обміну, залежить від обставин справи, виду та характеру доказів, активності потерпілих або їх представників, суспільного резонансу справи, якості досудового розслідування, наявності корупційного альянсу із суддями апеляційного суду та деяких інших чинників.

На всіх етапах кримінального провадження *основним об'єктом корупційного обміну є кримінальні процесуальні рішення* (далі – КПР), ухвалені з порушеннями вимог закону. Прийняття у перебігу кримінального провадження законних, обґрунтованих і справедливих

вих КПР є показником доброякісності всієї здійснюваної кримінальної процесуальної діяльності, а отже, і її некорумпованості. І, навпаки, сутність різних корупційних практик нерідко полягає в тому, що слідчий, прокурор чи суддя, користуючись своїми владними дискреційними повноваженнями (нерідко з порушеннями вимог закону), керуючись незаконними інтересами за певний корупційний платіж чи вигоду ухвалюють свідомо неправомірні процесуальні рішення (незаконні, необґрунтовані, несправедливі, явно несвоєчасні – поспішні або, навпаки, із затримкою і т. п.). Причому це відбувається на різних етапах кримінального провадження і переслідує різні цілі (затягування процесу шляхом створення тяганини чи тиску на учасників кримінального провадження, сприяння підозрюваному чи обвинуваченому у знищенні слідів злочину, приховуванні майна, на яке може бути звернено стягнення за цивільним позовом, переховуванні від органів досудового розслідування та суду тощо). Оперуючи термінологією фахівців, такі рішення, ухвалені з порушеннями вимог закону, є «об'єктом корупційного обміну»¹. Звідси зрозуміло, що комплекс заходів, спрямованих на забезпечення доброякісності КПР, водночас є одним із ефективних засобів протидії корупції у цій сфері. І це стосується, перш за все, досконалості нормативно-правового регулювання технології прийняття КПР. Адже детальна її нормативна регламентація, в тому числі шляхом усунення правової невизначеності при формулюванні підстав та умов для винесення КПР (зокрема, через надмірну насиченість таких норм оціночними поняттями, неоднозначними термінами), породжує певні «труднощі» та створює «неприємний мікроклімат» для корупційних зловживань особою, що приймає рішення (далі – ОПР), своїми дискреційними повноваженнями. У таких умовах суб'єктам корупційних правопорушень для отримання корупційних внесків уже складніше маневрувати в межах закону, оскільки їм доводиться нехтувати його вимогами, що робить корупційну практику більш наочною та такою, що потенційно складніше реалізується з огляду на контрольованість кримінальної

¹ Корупційні ризики в кримінальному процесі та судовій системі / М. В. Буроменьський, О. В. Сердюк, І. М. Осика та ін. ; Ін-т приклад. гуманіт. дослідж., МАКонсалтинг. – К. : ФОП Москаленко О. М., 2009. – С. 10.

процесуальної діяльності. І навпаки, недоліки процесуального та матеріального законодавства, які, на думку експертів, порівняно з іншими обставинами хоча й не є основним корупційним чинником, але все ж таки сприяють виникненню низки корупційних практик у перебігу кримінального провадження¹.

Викладене зумовлює необхідність аналізу нормативно-правової технології прийняття КПР під кутом зору наявності в законодавстві засобів і механізмів створення впевненості в тому, що ухвалені КПР будуть доброякісними. Вважаємо, що основними аспектами, які мають бути визначені у кримінальному процесуальному законодавстві для того, щоб воно мало необхідний регулятивний потенціал у механізмі забезпечення доброякісності КПР, є такі обставини:

- закріплення в законодавстві ідеологічних положень правовохисного характеру, які здатні слугувати певними орієнтирами при прийнятті КПР у «зоні дискреції»;
- нормативне визначення поняття та структури КПР;
- встановлення оптимальної форми для КПР, що відповідала б їх природі та функціональному призначенню;
- закріплення загальних вимог до всіх КПР із наступною їх деталізацією, а також індивідуальних вимог до окремих різновидів КПР з урахуванням їх специфіки;
- чітка регламентація підстав та умов ухвалення КПР;
- закріплення обов'язку суб'єктів, які ведуть кримінальне провадження, забезпечити доброякісність рішень, що вони ухвалюють;
- чіткий розподіл компетенції суб'єктів кримінального провадження щодо їх права ухвалювати певні різновиди КПР;
- деталізація процедур прийняття КПР.

Принциповим для забезпечення належної якості КПР є чітке закріплення в законі підстав та умов для їх прийняття, яке перешкоджало б широкому простору для їх тлумачення недобросовісними правозастосувачами. Адже межі правозастосовної дискреції багато в чому залежать від «чіткості та повноти законодавчих формулювань; ступеня ентропії у тлумаченні норм при їх застосуванні,

¹ Корупційні ризики в кримінальному процесі та судовій системі / М. В. Буроменьський, О. В. Сердюк, І. М. Осика та ін. ; Ін-т приклад. гуманіт. дослідж., МАКонсалтинг. – К. : ФОП Москаленко О. М., 2009. – С. 125.

неопрацьованості судовою практикою єдиної лінії; рівня кваліфікації судді»¹.

Однак, як свідчить аналіз КПК, законодавцю при регламентації підстав для прийняття певних КПР, у тому числі й тих, що пов'язані із застосуванням процесуального примусу, не вдалось уникнути таких розпливчатих формулювань, як «достатні підстави вважати», «достатні обставини», що були наявними в КПК 1960 р. та зазнали обґрунтованої критики внаслідок їх невизначеності. А отже, вирішення питання про те, що ж треба розуміти під такими достатніми підставами (дані, докази чи інформацію), а відповідно й оцінка інформаційної обґрунтованості прийнятих КПР знов-таки залишилися без чітких критеріїв.

Викладене, однак, не виключає використання оціночних понять при формулюванні правових підстав для прийняття КПР, що є цілком виправданим з огляду на природну гнучкість права та необхідність забезпечення індивідуальної справедливості в межах конкретних кримінальних проваджень. У цьому сенсі не можна не відмітити, що кількість оціночних понять у новому кримінальному процесуальному законодавстві значно збільшилась порівнянно з КПК 1960 р. (до них, зокрема, належать такі відносно нові поняття, як «розумність строків», «ефективність досудового розслідування», «своєчасність», «особлива складність провадження», «виняткова складність провадження» тощо). Причому новий КПК також значно розширює зону дискреції правозастосувача при вирішенні низки фундаментальних питань, які мають не тільки внутрішнє, а й зовнішнє соціально-правове значення, зокрема, при обранні заходів забезпечення кримінального провадження, застосуванні альтернативних засобів вирішення кримінально-правового конфлікту тощо.

Оскільки широка дискреція являє собою небезпеку зловживань у сфері кримінального процесу, в тому числі й з корупційних мотивів, ефективним механізмом запобігання протиправному перевищенню ОПР меж правозастосовного розсуду виступатиме високий рівень вимогливості законодавця до обґрунтованості і вмотивованості КПР. З огляду на це більш детальної регламентації заслуговує

¹ Панько Н. К. Статутные и дискреционные начала формирования судейского убеждения / Н. К. Панько // Вестн. ВГУ. Серия: Право, 2010. – С. 73.

зміст *мотивувальної* частини КПР (п. 2 ч. 5 ст. 110 КПК). По-перше, на наш погляд, центральна частина процесуального рішення має іменуватися описово-мотивувальною, що відповідає функціональному призначенню, яке вона виконує в загальній структурі КПР. По-друге, обґрунтування як складова центральної частини рішення має полягати у наведенні в його тексті: а) посилань на певні норми права, що регламентують підстави та порядок прийняття такого рішення; б) сукупності доказів, що підтверджують його правильність по суті; в) взаємопов'язаних із ними переконливих доводів, що свідчать про логічність та несуперечливість усіх висновків, відображених у тексті КПР. З урахуванням великої різноманітності рішень, що приймаються в кримінальному процесі, різними є і межі їх обґрунтування. Тому вимоги до обґрунтування і мотивування конкретних їх різновидів мають бути індивідуалізовані в спеціальних нормах, присвячених регламентації підстав і процесуального порядку їх прийняття.

Далі вважаємо за необхідне зупинитися на окремих проблемних моментах, зумовлених певною недосконалістю правового регулювання.

Аналіз нового КПК свідчить про те, що прийняття певних рішень у перебігу кримінального провадження хоча й передбачається, проте закон не визначає їхню *назву* та *форму*. Так, зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 93 КПК одним із засобів збирання доказів є право сторони обвинувачення витребувати та отримати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речі, документи, відомості, висновки експертів, висновки ревізій та актів перевірок. Водночас, як і в КПК 1960 р., новий КПК не регламентує підстави, форму та порядок витребування таких предметів і документів. Відповідно ця вимога буде правомірною і в тому випадку, коли вона висловлена усно чи передана будь-яким засобом зв'язку (у вигляді електронного повідомлення, засобами факсимільного зв'язку тощо). Проте з огляду на офіційний характер вимоги сторони обвинувачення про витребування речей та документів чи проведення ревізії та її обов'язковості для адресатів доречним здається закріплення в законі припису щодо її обов'язкової письмової форми,

чіткості і визначеності у формулюванні предмета такої вимоги. Така регламентація сприяла б більш ефективній реалізації контролю на досудовому розслідуванні та запобігала б випадкам неправомірного використання стороною обвинувачення своїх владних повноважень, зокрема, при витребуванні нею у фізичних та юридичних осіб речей та документів, що не мають значення для даного кримінального провадження (з метою втручання у їх господарську діяльність під виглядом вирішення завдань розслідування з подальшим вимаганням корупційного внеску), так само як і предметів та інформації, що можуть бути отримані лише на підставі ухвали слідчого судді. Адже, як показало інтерв'ювання адвокатів, слідчі нерідко надсилають юридичним особам запити про надання речей та документів, що містять відомості, необхідні для розслідування кримінального провадження. При цьому вони вважають, що оскільки йдеться не про речі або документи, а про певну інформацію з цих документів, то ухвали слідчого судді для таких дій не потрібні.

Надалі слід відмітити, що в контексті розширення засади змалювальності та меж судового контролю під час досудового розслідування відбувся суттєвий перерозподіл процесуальної компетенції суб'єктів кримінального процесу. Так, виключно до компетенції слідчого судді в межах здійснюваної ним функції судового контролю віднесено прийняття низки процесуальних рішень, які суттєво обмежують конституційні права, свободи та законні інтереси осіб, а також про провадження (та, власне, особисте наступне здійснення) спеціальних судових процедур у перебігу досудового провадження, змістом яких стане отримання і фіксація показань від учасників процесу, які внаслідок тих чи інших причин (смерть, тяжка хвороба, тривале закордонне від'їздження та ін.) не зможуть дати показання під час судового розгляду справи (ст. 225 КПК України), прийняття рішення про здійснення дистанційного досудового розслідування (п. 2 ст. 232 КПК України) тощо. Водночас особливо актуальною стає проблема обґрунтованості КПК, зокрема тих, на підставі яких може бути застосований процесуальний примус.

З огляду на важливість забезпечення доведеності втручання в конституційні права людини особливого значення набуває обґрунтованість, вмотивованість та переконливість відповідних ухвал

слідчого судді про проведення слідчих (у тому числі й негласних) дій та застосування заходів забезпечення кримінального провадження (особливо запобіжних заходів). Адже саме на підставі цих рішень можуть бути реалізовані ті чи інші обмеження. Тут слід зазначити, що ухвала слідчого судді за своєю природою є різновидом судових рішень у сучасному кримінальному провадженні. Законодавець, підкреслюючи єдину природу останніх, у контексті регламентації процесуального порядку вирішення питання про надання дозволу на проведення негласної слідчої дії, проведення обшуку закріплює те, що відповідна ухвала слідчого судді повинна відповідати «загальним вимогам до судових рішень, передбачених цим Кодексом» (ч. 4 ст. 248 КПК). Водночас системний аналіз статей 369–372 КПК дозволяє дійти висновку, що в цій главі йдеться лише про судові рішення, в тому числі й ухвали, що приймаються судом лише під час судового провадження (зокрема, у ст. 372 КПК йдеться про вимоги до ухвали суду, яка приймається у вигляді окремого документа у нарадчій кімнаті). Так, зокрема, критерії обґрунтованості, закріплені в ч. 3 ст. 370 КПК, можуть бути застосовані лише до рішення, що приймаються в ході належної судової процедури – судового розгляду, в ході якого мають бути всебічно досліджені докази, що покладаються в основу прийнятого рішення. А закріплені у ст. 372 КПК так звані «розгорнуті» вимоги до мотивувальної частини судової ухвали можуть бути застосовані лише до підсумкового процесуального рішення, оскільки йдеться про докладний аналіз всієї доказової бази на момент прийняття рішення. Відповідно вимоги обґрунтованості та вмотивованості, закріплені у статтях 370, 372 КПК, не можуть бути автоматично перенесені на ухвали слідчого судді, оскільки останні не завжди приймаються ним навіть в умовах змагальної судової процедури, що унеможлиблює їх належне обґрунтування дослідженими під час судового розгляду доказами.

Аналіз відповідної правової регламентації свідчить, що законодавець встановлює досить широкий перелік обставин, які мають бути враховані слідчим суддею, зокрема, при вирішенні ним відповідного клопотання сторони обвинувачення про застосування заходів забезпечення кримінального провадження чи дозвіл на про-

ведення слідчої дії. Разом із тим у певних випадках нормативно не деталізованими (а іноді взагалі й неокресленими) залишаються вимоги до обґрунтування та мотивування відповідних ухвал слідчого судді, що приймаються ним у ході реалізації функції контролю на досудовому розслідуванні. Це, зокрема, стосується ухвали про привід (ст. 142 КПК), накладення грошового стягнення (ст. 146 КПК), застосування тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом і продовження його строку (ст. 152 КПК), відсторонення від посади (ст. 157 КПК), тимчасовий доступ до речей та документів (ст. 164 КПК), арешт майна (ст. 173 КПК), проведення обшуку (ст. 235 КПК), ухвали, постановленої за результатом розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого чи прокурора (ст. 307 КПК).

За існуючою правовою регламентацією незрозумілими залишаються критерії обґрунтованості відповідних ухвал слідчого судді, зокрема, необхідності наведення доказів, що підтверджують наявність фактичних підстав для їх прийняття. У той самий час від правильного їх вирішення залежить можливість ефективної реалізації права на захист особою, законні права та інтереси якої обмежуються. Переконливість же відповідних судових рішень, що досягається шляхом наведення необхідної та достатньої сукупності доказів і доводів, запобігає випадкам наступного оскарження таких рішень особами, які вважають, що їхні права необґрунтовано обмежені шляхом ухвалення подібного рішення. Як показує аналіз практики, слідчі судді формально слідують приписам КПК та не наводять доказів й аргументів на користь ухвалення ними вказаних різновидів КПК. Так, зокрема, мотивування ухвал слідчого судді про надання тимчасового доступу до речей і документів, як правило, зводиться до констатації, що «зазначені у клопотанні про тимчасовий доступ до речей і документів речі мають суттєве значення для встановлення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, для чого необхідно отримати тимчасовий доступ до ...». Аналогічними є межі обґрунтування на практиці ухвал про відсторонення від посади, в яких слідчі судді нерідко обмежуються вказівкою на те, що вивченням матеріалів кримінального провадження встановлено, що є достатні підстави вважати, що «...ОСО-

БА, використовуючи свої службові повноваження та зв'язки з колегами по службі, може негативно впливати на хід судового розгляду. ... Крім того, враховуючи відсутність негативних наслідків відсторонення обвинуваченої від посади для інших осіб, а також те, що саме перебування обвинуваченої на посаді бухгалтера-фінансиста ПАТ «Львівський лікєро-горілочний завод» сприяло вчиненню кримінального правопорушення, суд дійшов висновку, що досягнути завдання кримінального судочинства неможливо без відсторонення обвинуваченої від посади строком на 2 місяці»¹.

З урахуванням викладених вище положень навряд чи наведені та інші аналогічні КПР можна назвати обґрунтованими. Вважаємо, що лише за умови наведення в ухвалі слідчого судді достатніх фактичних даних (доказів), які у сукупності свідчать про наявність фактичних підстав для проведення тієї чи іншої слідчої дії чи застосування заходу забезпечення кримінального провадження, а також переконливих аргументів, що підтверджують правильність прийнятого рішення, співрозмірність обраного варіанта втручання державних органів у приватне життя особи нагальній потребі та його адекватність правомірній меті, можна констатувати, що особі, конституційні права та свободи якої можуть бути обмежені в результаті реалізації даного рішення, забезпечено судовий захист її прав та інтересів у тому масштабі, який закладений у міжнародних стандартах прав людини, зокрема, напрацьованих у практиці Європейського суду з прав людини. За межами забезпечення таких вимог при ухваленні слідчим суддею процесуального рішення воно має бути розцінене як необґрунтоване, а отже й незаконне.

Єдності у правозастосуванні сприяла б наявність у КПК загальної норми, в якій були б закріплені загальні для всіх ухвал слідчого судді вимоги з урахуванням специфіки їх функціонального призначення – забезпечення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

З точки зору забезпечення ефективного вирішення завдань кримінального провадження щодо швидкого розслідування та судового розгляду важливого значення набувають КПР, що визна-

¹ Реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36442878>. – Заголовок з екрана.

чають початок та впливають на подальше спрямування провадження, а саме: рішення про внесення відомостей до ЄРДР, доручення прокурора про проведення досудового розслідування, об'єднання та виділення матеріалів, зупинення, відновлення та закриття провадження, призначення справи до судового розгляду, повернення обвинувального акта прокурору, спрямування справи на новий судовий розгляд тощо. Особливо це стосується рішень, що повертають провадження на попередню стадію процесу. Як відомо, в межах нової концепції кримінального процесу це є можливим лише на стадії підготовчого провадження при поверненні обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору (п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК), а також за результатом апеляційного чи касаційного розгляду при скасуванні вироку (чи ухвали – при апеляційному провадженні) суду та призначенні нового розгляду у суді першої інстанції (статті 415, 436 КПК). З огляду на необхідність забезпечення розумного строку провадження не викликає сумніву, що такі рішення мають бути особливо виваженими, в будь-якому разі законними та обґрунтованими й прийматися лише в тому разі, якщо в інший спосіб (поза поверненням) провадження не може бути належним чином розглянуто та вирішено. У цьому сенсі особливу небезпеку для забезпечення розумного строку провадження являє повернення обвинувального акта прокурору зі стадії підготовчого провадження. Останнє є єдино можливим процесуальним рішенням, що переміщує процес із судового в досудове провадження та, відповідно, відтягує момент прийняття по ньому остаточного судового рішення. Адже закон робить можливим таке повернення за наявності будь-яких невідповідностей обвинувального акта чи клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру вимогам КПК (статті 291, 292), причому навіть формальним¹. З другого боку, буквальне тлумачення положень КПК не свідчить про те, що закон вимагає винесення цього рішення у вигляді окремого документа – ухвали. Водночас така нормативна

¹ До речі, КПК України 1960 р. пов'язував таку можливість суду лише з наявністю суттєвих порушень законодавства, допущених при складанні обвинувального висновку.

«розмитість» підстав для повернення обвинувального акта прокурору та відсутність чіткої директиви щодо забезпечення обґрунтованості та вмотивованості відповідного судового рішення може призвести до негативної тенденції на практиці у вигляді зловживання судом своїм правом повернення справи прокурору всупереч загальній ідеології нового процесу, зорієнтованого на швидке та ефективне вирішення кримінально-правового спору. А оскільки факт повернення справи прокурору в порядку ст. 314 КПК є явно негативним показником його діяльності, така суддівська дискреція може бути приводом для вчинення тиску на органи досудового розслідування, в тому числі й з корупційних мотивів.

Тому вважаємо, що у світлі посилення боротьби із корумпованістю правоохоронних органів та суду в описово-мотивувальній частині судової ухвали про повернення обвинувального акта прокурору будь-яка зацікавлена особа має знайти відповідь, чому підсумковий акт досудового розслідування не відповідає вимогам КПК (у чому саме полягає ця невідповідність) та чи є такі недоліки перепорою для розгляду справи судом. У випадку незадоволення судового рішення таким вимогам, вважаємо, що воно підлягає скасуванню судом апеляційної інстанції. До речі, як свідчать дані судової статистики, за перші місяці застосування нового КПК відсоток скасованих ухвал суду першої інстанції про повернення матеріалів кримінального провадження прокурору є досить значним (із 671 апеляційних скарг задоволено 265, що складає приблизно 40%).

Звичайно, викладений аналіз є фрагментарним та не претендує на вичерпне охоплення всіх корупційних ризиків чинного кримінального процесуального законодавства України. Відповідно перспективним є продовження наукових пошуків у цьому напрямі з метою вдосконалення нормативної регламентації кримінальної процесуальної діяльності та усунення прогалин КПК, що можуть стати підставою для здійснення різноманітних корупційних практик недобросовісними правозастосувачами.

Стаття содержит фрагментарный анализ уголовного процессуального законодательства Украины на предмет имеющихся коррупционных рисков. Выявлены и охарактеризованы имеющиеся пробелы в уголовном процессуальном законе, которые способствуют формированию различных коррупционных практик

недобросовестными правоприменителями, обозначены факторы, детерминирующие коррупционную практику в данной сфере. Значительное внимание в статье уделено анализу нормативно-правовой технологии принятия уголовных процессуальных решений с точки зрения наличия в законодательстве средств и механизмов гарантирования законности и обоснованности принятых правоприменительных актов.

In the article by the context of consideration of problem of corruption risks has been conducted the fragmentary analysis of criminal procedure legislation of Ukraine, educed certain blanks that could assist further various corruption practices. Authors indicated certain factors that determine corruption practice in this sphere. The meant attention in the article is spared to the analysis of normatively-legal technology of acceptance of criminal procedure decisions under the corner of presence in the legislation necessary mechanisms of creation of confidence that thay will be legal and reasonable.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем слідчо-прокурорської та судової діяльності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 4 від 6 лютого 2014 р.).

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 343.22

А. Ю. Дзюба, аспірантка сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ З ГРОМАДСЬКІСТЮ У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено дослідженню проблем співробітництва державних органів влади та громадськості у запобіганні вчиненню злочинів неповнолітніми в Україні. Розглянуто співпрацю цих суб'єктів в історичному аспекті та окреслено напрями їх взаємодії у майбутньому.

Ключові слова: злочинність неповнолітніх, спеціальні державні та недержавні органи й установи із запобігання злочинності неповнолітніх, система соціальної профілактики.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Розбудова України як демократичної європейської держави висуває на порядок денний питання відкритості та прозорості владних інституцій, рівноправного партнерства та залучення громадян до формування і реалізації державної та регіональної політики. Про необхідність налагодження взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства йдеться й в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Зокрема, в тексті Угоди зазначено, що взаємодія держави з громадянським суспільством на основі партнерства необхідна для розвитку України як правової, демократичної і соціальної держави. У зв'язку з вищезазначеним, актуальним та своєчасним видається налагодження такої співпраці у сфері запобігання злочинності неповнолітніх.

На сьогодні новітня українська влада намагається вивести країну із кризи. Не останню роль у цьому процесі відіграє налагодження механізмів взаємодії саме з недержавними молодіжними організаціями. Саме тому надзвичайно важливим є розширення правового поля для взаємодії органів влади з громадськістю, налагодження діалогу із суспільством.

Враховуючи зазначене, **метою статті** є дослідження проблем взаємодії державних органів влади із громадськістю у запобіганні злочинності неповнолітніх в Україні.

Стан розробки проблеми. За останні роки проблема протиправної поведінки неповнолітніх привертала до себе увагу багатьох учених-кримінологів. Різним аспектам вивчення злочинності неповнолітніх було присвячено праці Ю. М. Антоняна, В. С. Батиргарєєвої, М. І. Ветрова, В. В. Голіни, І. М. Даньшина, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, К. Є. Ігошева, І. І. Карпеця, М. Й. Коржанського, С. Я. Лихової, Г. М. Міньковського, П. П. Михайленка, Н. П. Осипової, А. П. Тузова, В. О. Тулякова, М. Я. Шевченко, О. Ю. Шостко та інших дослідників. Зусилля цих учених були спрямовані на вивчення причин і умов злочинності серед неповнолітніх, пошуки ефективних шляхів профілактики злочинної поведінки молоді, визначення ролі сім'ї та школи у виховному процесі, а також на дослідження роботи спеціальних органів та установ у профілактичній роботі з неповнолітніми.

Разом із тим кримінологами здебільшого досліджувалася система соціальної профілактики злочинності, що існувала за минулих років та яка останнім часом зазнала суттєвих змін. Ці зміни потребують свого осмислення з метою оновлення системи запобігання злочинності неповнолітніх, яка була б більш дієвою й ефективною. Останнє вимагає внесення відповідних змін до чинного законодавства нашої держави, що створило б підстави якомога ширшого залучення громадськості до викоренення злочинності неповнолітніх. За цих умов нового змісту набуває запобіжна діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ та закладів, які здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи чинне законодавство, важливо згадати наданий у Законі України «Про

органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» у редакції від 9 червня 2013 р. перелік таких органів: спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді; уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді; служби у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад; кримінальна міліція у справах дітей органів внутрішніх справ; приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; спеціальні виховні установи Державного департаменту України з питань виконання покарань; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка)¹. Усі ці органи безпосередньо чи опосередковано впливають на злочинність неповнолітніх у нашій державі з метою її запобігання.

Тісний зв'язок відповідних органів, що протидіють злочинності, із сім'єю, населенням і громадськими організаціями забезпечує достатньо високу ефективність запобіжної практики. Відповідно до чинного законодавства більшість спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинності мають здійснювати запобіжну діяльність у взаємодії із громадськими інституціями².

Запобігання злочинності неповнолітніх є інтегрованою системою протидії вчиненню злочинів. Змістом такої діяльності виступає різноманітна робота держави, її інститутів, спеціальних суб'єктів, громадськості тощо³.

Під взаємодією державних і недержавних органів запобігання злочинності неповнолітніх (органів внутрішніх справ, спеціальних органів й установ для неповнолітніх, служб у справах неповнолітніх

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх [Електронний ресурс] : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 6451-VI. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/609-16>. – Заголовок з екрана.

² Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голіна. – Х. : Право, 2001. – С. 19.

³ Кримінологічна характеристика злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчиняються неповнолітніми / кол. авт.: В. В. Голіна, В. П. Ємельянов, С. Ю. Лукашевич та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Кроссроуд, 2007. – С. 79.

із державними органами, громадськими формуваннями, організаціями та товариствами) слід розуміти наявність між ними сталих контактів (зв'язків), які виникають і розвиваються на підставі загальних інтересів із метою запобігання злочинності, зміцнення громадського порядку, а також громадської безпеки. Із цього приводу І. П. Голосніченко слушно зазначає, що «спільна... участь у запобіганні правопорушенням й охороні громадського порядку формує у свідомості необхідність рахуватися із загальними інтересами, шанобливо ставитися до правових приписів і з гідністю виконувати свої громадські обов'язки»¹.

Вимога комплексного підходу, єдності дій державних органів влади та громадськості є вихідною для ефективного вирішення завдань головного напрямку боротьби зі злочинністю – її запобігання. Щоб цього досягти, необхідна взаємодія усіх суб'єктів запобіжної діяльності².

Напрями взаємодії суб'єктів запобігання злочинності дуже різноманітні. Серед них можна виділити такі:

- взаємний обмін інформацією (взаємна поінформованість) про стан запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми, та осіб, схильних до вчинення злочинів, із метою проведення роз'яснювальної та іншої запобіжної роботи;
- узгодження або спільне планування окремих найбільш важливих напрямів діяльності із запобігання злочинності між державними органами та громадськими організаціями;
- здійснення запобіжних заходів спільними зусиллями;
- внесення пропозицій щодо поліпшення діяльності відповідних органів із запобігання вчиненню неповнолітніми різних категорій злочинів;
- надання іншої допомоги один одному передбаченими законом засобами тощо³.

¹ Голосніченко І. П. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ : підручник : Загальна частина / І. П. Голосніченко, Я. Ю. Кондратьєв. – К. : УАВС, 1995. – С. 24.

² Зелинський А. Ф. Кримінологія : навч. посіб. / А. Ф. Зелинський. – Х. : Рубікон, 2000. – С. 79.

³ Лихолоб В. Г. Правовые и нравственные вопросы предупреждения преступности органами внутренних дел : учеб. пособие / В. Г. Лихолоб. – Киев : НИИРИО Укр. акад. внутр. дел, 1992. – С. 110.

Перераховані напрями за своєю сутністю є варіантами чисельних зв'язків спеціальних органів та установ для неповнолітніх із громадськістю, перелік яких можна значно розширити. Існуюча різноманітність контактів, з одного боку, забезпечує можливість використати практично всі верстви населення в діяльності щодо запобігання злочинності неповнолітніх, а з другого – оптимально визначити методи, заходи та шляхи підвищення ефективності зусиль суб'єктів, що взаємодіють між собою в процесі такої діяльності.

В Україні існує Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, затверджена Указом Президента України від 25 червня 2013 р. № 342, та розроблений План заходів щодо її реалізації на 2014 рік, який ставить на меті заповнити прогалини у роботі окремих ланок органів виконавчої влади щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної та регіональної політики, обумовлені, зокрема, такими обставинами:

- відсутністю самостійного структурного підрозділу в структурі органів виконавчої влади з питань взаємодії з громадськістю; покладання відповідних функцій на одну штатну одиницю чи різні структурні підрозділи, основні завдання яких не стосуються роботи з громадськістю;

- перевантаженням працівників підрозділів із питань взаємодії з громадськістю функціональними обов'язками в розрахунку на одну штатну одиницю;

- відсутністю належної координації між структурними підрозділами органів виконавчої влади у процесі взаємодії з громадськістю;

- неналежною увагою до розробки орієнтовних планів консультацій з громадськістю, залучення громадської ради до обговорення такого плану;

- недотриманням встановленої процедури залучення громадськості у процесі формування та реалізації державної і регіональної політики; неналежним забезпеченням інформування про організацію та результати проведених консультацій з громадськістю;

- низькою чисельністю заходів із безпосередньою участю громадськості у порівнянні з електронними формами взаємодії;

– недостатньо налагодженою взаємодією з громадською радою, невиконанням встановлених вимог щодо забезпечення такої взаємодії¹.

Отже, ефективність взаємодії може бути досягнута лише за умови обов'язкового дотримання певних правил. Перш за все, мають бути чітко визначені завдання суб'єктів, що співпрацюють між собою, та обсяг їх взаємодії. Необхідно детально розподілити їх функціональні обов'язки, обрати форми взаємодії та визначити конкретних виконавців, яким мають бути роз'яснені поставлені перед ними спільні завдання. Потім опрацьовуються питання взаємного обміну інформацією, визначаються способи та засоби зв'язку між взаємодіючими ланками.

Зв'язок із громадськістю – це додаткове джерело інформації про неблагополучних підлітків та їх родини, а також про причини їх неблагополуччя. Але не менш важливим видається й те, що контакти із громадськістю створюють можливість для організації та проведення різноманітних заходів запобігання правопорушенням неповнолітніх.

Зазвичай діяльність громадськості у кримінологічному аспекті розглядається у таких напрямках: 1) раннє запобігання правопорушенням та злочинам із боку неповнолітніх; 2) виявлення та усунення причин, що сприяли вчиненню правопорушень та злочинів неповнолітніми; 3) запобігання рецидиву у неповнолітніх². У цьому сенсі слід зазначити, що найбільшого розповсюдження набули такі форми залучення громадськості до запобігання злочинності серед неповнолітніх, як: виступи перед колективами неповнолітніх за місцем навчання, роботи та проживання; виступи представників громадських організацій у засобах масової інформації; використання допомоги представників громадських формувань у проведенні різноманітних профілактичних заходів тощо.

До цього слід додати, що раніше використовувались і такі форми участі громадськості в боротьбі з правопорушеннями неповно-

¹ Стан взаємодії органів виконавчої влади та громадськості [Електронний ресурс] : Упр. Головердержслужби України в Автоном. Республіці Крим та м. Севастополі. – 23 січ. 2014 р. – Режим доступу: <http://nads.gov.ua/sub/krym/ua/publication/content/44535.htm>. – Заголовок з екрана.

² Проблеми протидії злочинності : підручник / О. Г. Кальман, І. М. Козьяков, В. В. Куц та ін. ; за ред. О. Г. Кальмана. – Х. : Новасофт, 2010. – С. 292–294.

літніх, як патрулювання, обговорювання поведінки неповнолітніх на засіданнях органів громадського контролю, відвідування неповнолітніх, які потребують допомоги за місцем проживання. Така робота здійснювалася за різних часів відповідними представниками громадськості, що залучалися до добровільних народних дружин (ДНД), товариськими судами, комісіями у справах неповнолітніх, різноманітними судами громадськості, скаутськими та іншими молодіжними формуваннями, профспілковими та жіночими об'єднаннями на підприємствах та за місцем проживання. Отже, громадськості було передано певну частину функцій із запобігання правопорушенням серед неповнолітніх. Зокрема, громадський вихователь мав достатньо широке коло повноважень, що дозволяло йому успішно проводити запобіжну діяльність щодо антигромадської поведінки неповнолітніх осіб. Водночас аналіз діяльності громадських вихователів порівняно з іншими засобами запобігання протиправній поведінці неповнолітніх свідчить про низький рівень ефективності цього соціального інституту. Така ситуація, на наш погляд, пояснюється тим, що не можна було повністю відокремлювати запобіжні функції громадськості щодо неповнолітніх від аналогічних функцій правоохоронних органів. Громадськість мала б взяти на себе значну частку функцій органів соціально-правової охорони та запобігання протиправній поведінці неповнолітніх. Саме у взаємодії вказаних суб'єктів у запобіганні вчиненню злочинів неповнолітніми така діяльність може бути максимально ефективною.

Отже, з урахуванням вищезазначеного можна зробити висновок про те, що застосування загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинності неповнолітніх має здійснюватись у тісній взаємодії між спеціальними державними органами та установами, громадськими формуваннями та іншими суб'єктами запобігання злочинності. Саме у напрямі вироблення дієвих механізмів взаємодії між державними та недержавними органами, більш широкого залучення громадськості до боротьби із дитячою злочинністю має вестись робота місцевих органів освіти, закладів охорони здоров'я, державних органів та служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей. Така спільна праця дозволить проводити більш ефективну профілактичну роботу в підлітко-

вому середовищі, вести правову пропаганду серед неповнолітніх, залучати молодь до волонтерської діяльності, соціальної та виховної роботи з неблагополучними підлітками тощо.

Висновки. Розглянувши питання взаємодії державних органів влади та громадськості у запобіганні вчиненню злочинів неповнолітніми в Україні, слід відзначити, що для ефективного запобігання вчиненню злочинів вказаною категорією осіб однієї лише запобіжної діяльності з боку спеціальних органів та установ недостатньо. Для підвищення ефективності у запобіганні злочинності неповнолітніх необхідним видається розширення низки суб'єктів запобігання за рахунок більш широкого залучення громадських організацій та інших недержавних установ до такої роботи.

Статья посвящена исследованию проблем взаимодействия государственных органов власти и общественности в предупреждении преступности несовершеннолетних в Украине. Рассмотрена работа этих субъектов в историческом аспекте и намечены направления их взаимодействия в будущем.

The article is devoted to analyse of the problem of cooperation among public authorities and nongovernmental public organizations in prevention of juvenile delinquency in Ukraine The work of these subjects in historical perspective and outlines areas of cooperation in the future is examined.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Стайиша НАПрН України (протокол №9 від 18 грудня 2013 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор О. В. Сердюк.

УДК 343.9(477)«20»

А. В. Калініна, аспірантка сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ВПЛИВ ІМІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СТАН ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті проаналізовано основні риси імміграційних процесів, що відбуваються в Україні на початку ХХІ ст., та їх вплив на криміногенну обстановку в державі. Також акцентується увага на необхідності дослідження такого негативного соціального явища, як злочинність іноземців та осіб без громадянства в Україні з метою її подальшого запобігання.

Ключові слова: імміграція, іноземець, особа без громадянства, фонові явища злочинності, кримінологічна безпека.

Постановка проблеми. Однією з характерних особливостей сучасності є висока мобільність населення майже всіх держав світу – міграційні процеси стали закономірним проявом глобальних тенденцій. Особливо значних масштабів набула міжнародна міграція (або імміграція, якщо йдеться про приймаючу мігрантів державу). Людина з різних причин змінює місце свого перебування. Проте не завжди як причини, так і сам факт перебування на території іншої держави є цілком правомірним. Отже, іммігранти здійснюють власний вплив на криміногенну обстановку в країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За часів незалежної України комплексного кримінологічного дослідження злочинності іноземців та осіб без громадянства, яке охоплювало б і легальну, і нелегальну імміграції, не здійснювалося. В центрі уваги учених перебували здебільшого процеси нелегальної міграції та пов'язані з ними проблеми. Ґрунтовним дослідженням у цій сфері стала дисертація А. П. Мозоль на тему «Кримінологічні проблеми нелегальної міграції в Україні» (2002 р.). Також окремі питання цієї проблеми висвітлювались у роботах О. М. Джужи, О. Ф. Долженкова, Д. С. Мельника, Й. П. Осецького, Ю. О. Стрелковської, В. І. Шакуна, В. В. Шаповалова та ін. Значних здобутків у розробці зазначеної проблеми досягли

російські кримінологи. За останні роки дослідженню злочинності іноземців та осіб без громадянства в РФ було присвячено праці Г. В. Антонова-Романовського, В. М. Баликова, К. І. Богомолової, О. А. Василькіна, П. М. Кобеця, Г. Ф. Коімшиді, А. А. Литвинова, Н. Д. Нечевіної, І. В. Плясової, Д. К. Чиркова та ін. Але ці дослідження відображають специфіку законодавства і практики саме РФ. В Україні криміногенна обстановка має власні особливості.

Метою статті є висвітлення основних тенденцій сучасних імміграційних процесів в Україні та аналіз їх впливу на стан злочинності у державі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міграційні процеси з давніх-давен стали надійним супутником людства. З плином часу виникали, розвивалися та зникали різні причини і поштовхи людей до зміни свого місця проживання. Але сутність й основні риси цього суспільного явища залишилися незмінними.

Міграція (лат. *migratio* – перехід, переїзд, переселення, від *migrare* – переходити, переїздити, переселятися) – переміщення населення через кордон тих чи інших територій у межах однієї країни в іншу із зміною назавжди чи на тривалий час постійного місця проживання або з регулярним поверненням до нього¹.

Демографи і кримінологи структуру міграційних процесів характеризують таким чином: за територіальною ознакою – внутрішня, зовнішня; за тимчасовою ознакою – постійна (або безповоротна), тимчасова, сезонна, кочова, маятникова; за способом реалізації – організована, неорганізована; стосовно держави – еміграція, імміграція, транзитна міграція; за ступенем контролю – легальна, нелегальна². Серед видів міграції як багатомотивного явища необхідно також відзначити ближню й дальню, суверенну й вимушену, політичну й економічну, індивідуальну й масову, одноразову й багаторазову, підготовлену й непідготовлену та інші міграції³.

¹ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3. – С. 641.

² Андерсон В. Особливості міграційних процесів в Україні / В. Андерсон // Міграція і толерантність в Україні : зб. ст. / за ред. Я. Пилинського. – К. : Стилос, 2007. – С. 39.

³ Бондырева С. К. Миграция (сущность и явление) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – М. : МПСИ ; Воронеж : Модэк, 2007. – С. 40–42.

Для запропонованого нами дослідження в подальшому будуть аналізуватися деякі аспекти лише зовнішньої міграції, а саме імміграційні процеси в Україні.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про імміграцію» від 7 червня 2001 р. імміграція – це прибуття в Україну чи залишення в Україні в установленому законом порядку іноземців та осіб без громадянства на постійне проживання. Відповідно до цієї ж норми вказаного Закону іммігрант – це іноземець чи особа без громадянства, який отримав дозвіл на імміграцію і прибув в Україну на постійне проживання, або, перебуваючи в Україні на законних підставах, отримав дозвіл на імміграцію і залишився в Україні на постійне проживання¹. Таким чином, поняттям «іммігрант» охоплюються два поняття: іноземець та особа без громадянства (у випадках, коли така особа не народжена в Україні, а проживає на її території внаслідок імміграції).

Головною рисою іноземця є його належність до громадянства іншої держави. Як зазначає В.В. Собольников, вагомою умовою належності іноземця до громадянства є надання ним обов'язкового доказу цього факту. Очевидно, що міграція як процес, по суті, є складною процедурою, і не завжди іноземний громадянин має можливість довести свою приналежність до громадянства конкретної іноземної держави. За неможливості підтвердити наявність громадянства іноземець автоматично набуває статусу особи без громадянства².

Безгромадянство (аполітизм, апатридизм) можна визначити як стан, при якому особа, яка знаходиться на території держави, не є громадянином цієї держави і не має доказів приналежності до громадянства іншої держави³. Причини втрати (або взагалі неотримання) громадянства різні. Як правило, це вихід із громадянства однієї

¹ Про імміграцію [Електронний ресурс] : Закон України від 7 черв. 2001 р. №2491-III // Законодавство України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2491-14>. – Заголовок з екрана.

² Собольников В. В. Миграционные преступления. Некоторые вопросы определения правового статуса субъекта преступлений / В. В. Собольников // Закон и право. – 2005. – № 6. – С 16.

³ Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти : довідник / В.С. Кравців, У.Я. Садова та ін. ; за заг. ред. У.Я. Садової. – Л. : Ін-т регіон. дослідж., 2009. – С. 8–9.

держави і неотримання при цьому громадянства іншої або взагалі неотримання громадянства будь-якої держави від народження.

За певних історичних умов імміграційне сальдо в Україні набувало то від'ємного, то додатного характеру. За часи незалежності вперше у структурі міграційних процесів іммігранти почали домінувати над кількістю емігрантів у 2005 р. Та найбільший імміграційний сплеск у державі спостерігається останніми роками: якщо аналізувати дані Державної служби статистики України за 2008–2013 рр. (табл. 1), то за цей час кількість населення України за рахунок іммігрантів зросла на 155 312 чол.

Таблиця 1

Показники зовнішньої міграції України за 2008–2013 рр.¹

Рік	Кількість прибулих осіб	Сальдо міграції
2008	37 281	14 879
2009	32 917	13 447
2010	30 810	16 133
2011	31 684	17 096
2012	76 361	61 844
2013	54 100	31 913

Найбільша кількість іммігрантів прибуває до України з колишніх радянських республік: РФ, Білорусі, Казахстану, Узбекистану, Молдови, Азербайджану, Грузії, Вірменії, Таджикистану та Киргизії². Але останнім часом стала помітною якісна зміна в імміграційних тенденціях. До України збільшився потік мігрантів із країн Центральної та Східної Азії, а це вже населення з іншими традиціями, культурою та ціннісними орієнтаціями³, ніж представники народів республік колишнього СРСР, адаптація яких до умов життя в українському суспільстві відбувається швидше і легше у зв'язку з деякою спільністю культур.

¹ Експрес-інформація «Міграційний рух населення в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Заголовок з екрана.

² Migration and remittances Factbook 2011. – Washington : World Bank, 2010. – Р. 249.

³ Україна 2020: демографічний та міграційний виміри безпеки [Електронний ресурс]. – К. : УППП, 2012. – С. 13. – Режим доступу: http://uipp.org.ua/uploads/news_message/at_file_uk/0070/43.pdf. – Заголовок з екрана.

Однією з причин наявності великої кількості іммігрантів в Україні є її геополітичне положення. За минуле десятиліття вона стала не тільки транзитною зоною на шляху міграційних потоків Схід-Захід, Південь-Північ, але й поступово перетворилася на країну тривалого перебування нелегальних мігрантів¹, наявність яких, безсумнівно, є одним із негативних проявів світових міграційних процесів.

Масштаби нелегальної міграції в Україні важко визначити. Достовірних та надійних відомостей стосовно перебігу цих процесів на теренах України (і у світі загалом) не існує² через відсутність репрезентативних даних щодо цього явища. Відповідно до неофіційних статистичних підрахунків у 2011 р. кількість нелегалів в Україні становила понад 55 тис. осіб. Із них депортовано на батьківщину близько 13 тис. Із 2005 р. їх кількість збільшувалася в середньому на 12–14 тис. осіб в рік. До 2010 р. ця цифра збільшилася майже до 100 тис. нелегальних мігрантів³. За перші 9 міс. 2013 р. в Україні було виявлено близько 11 тис. представників зазначеної категорії мігрантів⁴. За даними ж МВС України щороку на території України затримують близько 14–17 тис. нелегалів⁵.

Необхідно зазначити, що за світовими квотами вважається прийнятною та безпечною кількість мігрантів-іноземців, яка не переви-

¹ Алмаші М. Правове регулювання міграції в Україні / М. Алмаші // Міграція і толерантність в Україні : зб. ст. / за ред. Я. Пилинського. – К. : Стило, 2007. – С. 79.

² Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / за ред. О. В. Поздняка. – Умань : ВПЦ «Візаві» (СПД Сочінський), 2007. – С. 86.

³ Див.: Антіпова А. «Партизанські стежки» до Європи через Україну. З Луганська в Одесу і далі / А. Антіпова // Голос України. – 2012. – 21 листоп. – С. 6; Рудометкин А. Число нелегальных мигрантов в Украине подходит к критической точке [Электронный ресурс] / А. Рудометкин // Укр. вибор. – 2012. – 6 нояб. – Режим доступа: http://vybor.ua/article/grazhdanskoe_obschestvo/chislo-nelegalnyh-migrantov-v-ukraine-podhodit-k-kriticheskoy-tochke.html. – Зарл. с экрана.

⁴ Боровец В. Понаехали тут [Электронный ресурс] / В. Боровец. – Inpress. ua. – 2013. – 5 нояб. – Режим доступа: <http://inpress.ua/ru/politics/19395-vitaliy-borovets-ponaekhali-tut>. – Зарл. с экрана.

⁵ Ремський В. В. Вплив етнічної злочинності на криміногенну ситуацію в Україні / В. В. Ремський // Актуальні проблеми кримінологічної політики в Україні : матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. (Київ, 25 квіт. 2012 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – С. 84.

щує 0,1% від власного населення держави. Отже, Україна здатна прийняти менше, ніж 50 тис. іноземців¹. Аналізуючи статистичні дані як офіційного, так і неофіційного характеру, можна дійти висновку, що Україна вже давно пододала науково визначену «межу безпеки».

Як слушно зазначає російський політолог В. С. Малахов, для приймаючих держав імміграція – одночасно і вирішення, і джерело проблем. З одного боку, саме за рахунок міграції заповнюються прогалини в галузях народного господарства. З другого боку, імміграція робить свій вклад у загострення соціальних, політичних та соціально-психологічних проблем у приймаючих державах². У процесі прийняття іммігрантів державою виникають два блоки проблем: проблеми, пов'язані з мігрантами, та проблеми самих мігрантів. На жаль, діалектичний зв'язок між ними не завжди є очевидним. У своїй більшості вони пов'язані не з самим фактом переселення людини, а з фактом приїзду «чужої» людини, тобто людини, що не має свого місця у певному суспільстві³.

В Україну приїждять різні категорії осіб із власними, індивідуально визначеними цілями. Кримінологічний інтерес становлять ті з них, які здійснюють певний вплив на стан злочинності в державі. Серед таких мігрантів деякі прямують до родичів, друзів, на відпочинок чи у справах. Та за деяких обставин такі іммігранти або стають «заручниками» певних ситуацій, або у своїй поведінці не дотримуються норм українського законодавства (стають учасниками ДТП із кримінально-правовими наслідками, неможливість утримання від вживання наркотиків або спокуси такого вживання, нездатність контролювати свою поведінку внаслідок, наприклад, споживання алкогольних напоїв тощо). Інші особи (переважно нелегальні мігранти) обирають Україну як транзитну державу на шляху прямування до РФ або країн Західної Європи. А певна час-

¹ Черніков О. Правові основи регулювання міграційних процесів (міжнародний досвід і українська політика) : навч. посіб. / О. Черніков. – Д. : Держмитслужба України – Акад. мит. служби України, 2001. – С. 29.

² Малахов В. С. Иммиграционные режимы в государствах запада и в России: теоретико-политический аспект. Ч. I / В. С. Малахов // Полис. – 2010. – № 3. – С. 60.

³ Світлов О. Про деякі аспекти інтеграції мігрантів до українського суспільства / О. Світлов // Міграція і толерантність в Україні : зб. ст. / за ред. Я. Пилинського. – К. : Стило, 2007. – С. 108.

тина таких іммігрантів, прибувши в Україну, залишається тут на постійне (або довгострокове) місце проживання як легально, так і нелегально.

Окрему категорію мігрантів становлять особи, що опинилися у тяжкому матеріальному становищі у себе на Батьківщині та не мають перспектив на покращення життя в умовах, які там склалися. Такі мігранти залишають державу свого походження і намагаються не повертатися навіть у разі набуття статусу нелегального мігранта в державі перебування. До того ж, велика кількість саме цієї категорії іммігрантів для вирішення своїх проблем обирає шлях нелегальної міграції.

Викликає занепокоєння й імміграція осіб, яка має яскраво виражений кримінальний характер, – кримінальна міграція, яку можна визначити як соціальне, відносно масове, суспільно небезпечне явище, яке виражається в територіальному переміщенні осіб з метою учинення злочинів, а також переміщенні кримінальних технологій через кордони тих чи інших територій¹. Одним із видів кримінальної міграції є виїзд із країни перебування з метою ухилення від кримінальної відповідальності². Тобто певна частина осіб, які прибувають на територію України, мають за плечима певну «кримінальну історію» (у разі, якщо метою їх приїзду було ухилення від кримінальної відповідальності в іншій державі) чи «передісторію» (якщо головним спонуканням до приїзду на територію України було здійснення злочинної діяльності).

За 2008–2012 рр. відповідно до статистичних даних МВС України кількість злочинів загальнокримінальної спрямованості, учинених іноземними громадянами та особами без громадянства, у 2008 р. становила 2788 діянь, у 2009 – 2998, у 2010 – 3524, у 2011 – 3778, у перші 9 міс. 2012 р. – 2874 діяння³ (після набуття чинності новим

¹ Нечевина Н. Д. Криминальная иммиграция в современной России: криминологические, уголовные и административные аспекты / Н. Д. Нечевина, И. В. Плясова ; под ред. Д. К. Нечевина. – М. : ВНИИ МВД России, 2006. – С. 14.

² Антонов-Романовский Г. В. Преступность мигрантов-иностранцев и ее предупреждение : монография / Г. В. Антонов-Романовский, Г. Ф. Коимшиди, Д. К. Чирков и др. – М. : Юрлитинформ, 2013. – С. 22.

³ Див.: Статистика МВС. Стан та структура злочинності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua>. – Заголовок з екрана.

Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 р. відбулися зміни у статистичному обліку злочинності в Україні). Загалом частка злочинів, учинених іноземцями та особами без громадянства, в середньому становила приблизно 0,7% від загальної кількості зареєстрованих злочинів кожного року. За 2013 р. Генеральною прокуратурою України всього було обліковано 1926 кримінальних правопорушень, із них направлено до суду з обвинувальним актом 1881 кримінальне провадження, що становило 0,9% від загальної кількості кримінальних проваджень, направлених до суду з обвинувальним актом.

Якщо порівняти динаміку імміграційних процесів (у тому числі враховуючи й інформацію щодо стану нелегальної міграції) та динаміку злочинності іноземців і осіб без громадянства в Україні, то не важко помітити кореляційні зв'язки між ними: з зростанням першого показника підвищувався другий, і навпаки. Отже, доки міграційне сальдо в Україні мало переважно від'ємний характер, злочинні діяння іноземців та осіб без громадянства «розчинялися» в загальному масиві злочинів, учинених на території України, і не становили окремого кримінологічного інтересу. Але зі збільшенням кількості іммігрантів злочинність іноземних громадян та осіб без громадянства починає оформлюватися у певне негативне явище з власними закономірностями, вимірами та проблемами запобігання.

Імміграція впливає на різні види державної безпеки: демографічну, економічну, кримінологічну, етнокультурну і т. д.¹ Загрози у сфері кримінологічної безпеки України полягають у живленні іммігрантами злочинності держави. Російські кримінологи визначають кримінологічну безпеку як вид державної безпеки, об'єктивний стан захищеності життєво важливих та інших істотних інтересів особи, суспільства та держави від злочинних посягань, які породжуються різного роду криміногенними факторами (явищами та процесами), а також усвідомлення людьми такої своєї захищеності².

¹ Черепанов И. З. Вопросы исследования иммиграции в контексте безопасности / И. З. Черепанов // Юрид. науки. – 2007. – № 4. – С. 36.

² Нечевина Н. Д. Криминологическая безопасность в системе общественной безопасности / Н. Д. Нечевина, В. А. Плешаков. – М. : Моск. юрид. ин-т МВД России, 1999. – С. 138.

Щодо осіб без громадянства, які здійснюють злочини на території України, то необхідно зауважити, що такі особи не завжди належать до категорії приїжджих, оскільки можуть постійно проживати в Україні ще з моменту народження, але внаслідок різних життєвих обставин не мати правового зв'язку з будь-якою державою світу. Окремого статистичного обліку злочинності таких осіб не ведеться, діяння, учинені ними, враховуються статистикою щодо злочинності іноземних громадян.

Для повноти аналізу впливу імміграційних процесів на стан злочинності в державі необхідно звернути увагу на зв'язок імміграції з фоновими явищами злочинності.

Фонові явища злочинності можна визначити як деякі форми так званої дозлочинної поведінки (або дозлочинні форми поведінки, що відхиляються від соціальної норми), які є супутніми буттю людини і тісно пов'язані зі злочинністю, створюючи живильний ґрунт для останньої, а також нерідко сприяють формуванню в особи мотиву й умислу на вчинення злочину¹. У кримінологічній науці перелік фонових явищ злочинності є відкритим, що пояснюється різноманітністю підходів до розуміння їх природи. До таких явищ відносять алкоголізм, наркоманію, проституцію, бродяжництво, вчинення адміністративних проступків, расизм, ксенофобію тощо. Але не лише протиправні форми поведінки можуть претендувати на статус фонових для злочинності явищ².

Міграцію населення так само можна розглядати у як фонове явище злочинності, оскільки мігранти, як легальні, так і нелегальні, є особливою категорією населення і здійснюють власний вплив на криміногенну обстановку в державі перебування не тільки шляхом учинення злочинів, а й завдяки особливостям поведінки внаслідок адаптації до умов життя на новій для них території.

Отже, імміграційні процеси впливають на стан злочинності в Україні у двох аспектах: з одного боку, імміграцію (як демографічний процес загалом) можна розглядати як фонове явище для

¹ Батиргарєєва В. С. Фонові явища / В. С. Батиргарєєва // Кримінолог. довід. / за наук. ред. О. М. Бандурки ; за заг. ред. О. М. Джуґі та О. М. Литвинова : довід. вид. – Х. : Діса Плюс, 2013. – С. 372.

² Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам : монографія / Д. О. Назаренко. – Х. : Діса плюс, 2013. – С. 55.

національної злочинності, а з другого – злочинність іммігрантів є своєрідною кримінальною реальністю, одночасно схожою та відмінною від національної злочинності, яка потребує свого наукового дослідження з метою випередження її злорякисних проявів.

В статье проанализированы основные черты иммиграционных процессов Украины начала XXI в. и их влияние на криминогенную обстановку в государстве. Также акцентируется внимание на необходимости изучения такого негативного социального явления, как преступность иностранцев и лиц без гражданства в Украине с целью ее дальнейшего предупреждения.

The article is devoted to the contemporary immigration processes' impact on the criminal situation in Ukraine. Also it is proved that investigation of immigrant and noncitizen crime is necessary for its prevention in future.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 4 від 12 березня 2014 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **В. В. Голіна**.*

УДК 343.915

М. О. Маршуба, соискатель кафедры криминологии и уголовно-исполнительного права Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков

ОТНОСИТЕЛЬНО КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛИЧНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО КОРЫСТНО-НАСИЛЬСТВЕННОГО ПРЕСТУПНИКА

Научная статья посвящена анализу составляющих криминологической характеристики личности несовершеннолетнего корыстно-насильственного преступника. В частности, рассмотрены социально-демографические, уголовно-правовые и морально-психологические признаки личности преступника данного вида.

Ключевые слова: личность несовершеннолетнего корыстно-насильственного преступника, криминологическая характеристика личности преступника.

В характеристиках преступлений особый интерес представляют сведения о личности, совершившей преступление. Данные сведения относительно личности правонарушителя охватываются понятием криминологической характеристики, в рамках которой комплексно и наиболее полно раскрываются социальные и психологические особенности личности человека, нарушившего уголовный закон, анализируется мотивация преступного поведения, выявляются определенные связи отдельных нравственно-психологических черт с характером противозаконной деятельности, исследуются психоэмоциональные свойства личности в ракурсе взаимодействия определенных субъективных факторов и внешних условий в механизме преступного поведения, учитываются наиболее типичные уголовно-правовые, социально-демографические, ролевые и другие признаки подобных лиц.

Среди подростков, совершивших корыстно-насильственные преступления, преобладают лица мужского пола (92,3%). При этом подростковой части населения свойственна значительная криминогенная активность. На возрастной интервал от 14 до 18 лет приходится в отдельные годы до 7% всей преступности в стране. И это

при условии, что за совершение не любого преступления в подростковом возрасте установлена уголовная ответственность. По результатам нашего исследования, корыстно-насильственные преступления в возрасте от 14 до 15 лет совершают 13,2% подростков; в возрасте от 15 до 16 лет – 18,9%; от 16 до 17 лет – 27,4% и в возрасте от 17 до 18 лет – 40,5%. Как видим, с каждым прожитым годом у подростков наблюдается своеобразная эскалация криминальной агрессии.

Как известно, высокий образовательный уровень проявляется как антикриминогенный фактор: чем выше образование человека, тем меньше вероятность совершения им преступления¹. Этот вывод в целом подтвердился в ходе нашего исследования. Так, начальное образование имели 17,3%, базовое среднее – 39,9%, полное среднее – 33,6%, среднее специальное (в том числе неоконченное) – 18,3%, незаконченное высшее образование – 1,3%, неграмотные – 0,3%. Успеваемость и поведение многих из тех подростков, кто посещал учебные заведения, не свидетельствовали об их ответственном отношении к учебе: подростками допускались прогулы, срывы занятий, их отличала слабая успеваемость, дублирование классов и др. В характеристиках, представленных с места учебы, констатируется отсутствие интереса к учебе, к жизнедеятельности учебного коллектива, стремление к неформальным группам общения. Все эти факторы говорят о формальном отношении правонарушителей к исполнению важнейшей социальной роли, свойственной данному возрасту человека, – ученика.

Традиционно девиацию в поведении подростка связывают с семейным неблагополучием. Изучение эмпирического материала позволило выявить, что 37,5% несовершеннолетних преступников воспитывались в неполных семьях (наличие только одного родителя), еще 16,3% – с отчимами или мачехами; 5,3% находились на попечении иных лиц (родственников, опекунов в связи с лишением родителей родительских прав), 10,5% являлись воспитанниками детских домов, школ-интернатов, приютов для несовершеннолетних и др. При этом не имели постоянного места жительства 8,4% под-

¹ Михлин А. С. Осужденные: кто они? Общая характеристика осужденных / А. С. Михлин. – М. : Спарк, 1994. – С. 33.

ростков (хотя в материалах уголовных производств, как правило, имеются сведения об их семье). Что примечательно, около 10% несовершеннолетних сами состояли в браке или находились в фактических брачных отношениях. Некоторые даже имели своих детей.

В 70,4% случаев совершения корыстно-насильственных преступлений в вину несовершеннолетним вменялись только эти преступления. В иных же случаях подростки признавались виновными еще по ряду других преступлений, имевших место одновременно с деяниями корыстно-насильственной направленности. Так, например, в каждом пятом случае (22,2%) была необходимой дополнительной квалификация деяний виновных по ст. 263 УК Украины («Незаконное обращение с оружием, боеприпасами или взрывчатыми веществами»). Действительно, в качестве средства воздействия на потерпевшего при завладении его имуществом преступниками нередко использовалось холодное оружие (ножи, кастеты и др.). При совершении корыстно-насильственных преступлений подростками допускались и правонарушения против общественного порядка и нравственности (12,5%); жизни и здоровья лица (3,7%). Повторность тождественных либо однородных преступлений имела место в 40,7% случаев (кражи, насильственные грабежи, разбои, вымогательство, мошенничество). В свою очередь, реальная совокупность (насильственные преступления, преступления в сфере незаконного оборота наркотиков, против общественной безопасности, общественного порядка и нравственности и др.) констатирована в 20,9%. Такие показатели могут свидетельствовать о сформировавшейся стойкой антиобщественной направленности личности подростка и о его неслучайном совершении преступления.

Изучение материалов уголовных дел и приговоров судов показало, что 66,7% подростков совершили корыстно-насильственное преступление в группе (чаще всего совершались разбои и умышленные убийства из корыстных побуждений). Указанное обстоятельство существенно повышает степень общественной опасности рассматриваемых преступлений и личности виновных, поскольку совершение преступления в группе не только облегчает его доведение до конца, но и зачастую приводит к более тяжким последстви-

ям¹. Следует подчеркнуть, что во многих случаях преступные группы на момент своего образования не преследовали целей совершения преступлений и иных правонарушений, а создавались для неформального общения, совместного проведения досуга и др.

Проведенным исследованием установлено, что практически все подростки, которые совершили корыстно-насильственные преступления, были признаны вменяемыми (94,5%); ограниченно вменяемыми признаны 5,5%. Однако только каждый третий в момент совершения преступления был трезвым (31,58%); еще 6,9% – находились в состоянии наркотического опьянения. Часто умысел на совершение корыстно-насильственного преступления у подростков возникал спонтанно, в определенной ситуации (67%).

Часть несовершеннолетних, совершивших корыстно-насильственные преступления, ранее уже были судимы (7%). Новые преступления в основном совершались во время освобождения от отбывания предыдущего наказания с испытанием. Относительно 84% обследованных преступников в приговорах констатировалось деятельное раскаяние или активное содействие раскрытию преступления. Также достаточно часто в качестве обстоятельства, смягчающего наказание, расценивались: несовершеннолетний возраст лица, совершившего преступление (79%); добровольное возмещение причиненного ущерба или устранение нанесенного вреда (27,9%). В отношении 5,3% несовершеннолетних суд посчитал обстоятельством, смягчающим наказание, совершение преступления вследствие стечения тяжелых личных, семейных либо иных обстоятельств. Иногда при назначении наказания учитывались и иные смягчающие наказания, как-то: привлечение к уголовной ответственности впервые, отсутствие претензий со стороны потерпевших, отсутствие родительского воспитания и заботы, положительные характеристики с места жительства и (либо) учебы и др. Относительно 26,3% виновных в качестве отягчающего наказание обстоятельства указывалось на совершение лицом преступления в состоянии алкогольного либо наркотического опьянения; совер-

¹ Побегайло Э. Ф. Криминологическая характеристика лиц, совершивших тяжкие насильственные преступления / Э. Ф. Побегайло. – Вып. 4. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1976. – С. 40.

шение преступления группой лиц расценено судом в качестве такового обстоятельства в отношении 10,5% несовершеннолетних.

Хотя речь идет главным образом о совершении тяжких и особо тяжких корыстно-насильственных преступлений, однако лишь 15,8% подростков было назначено наказание в виде лишения свободы. Судом преимущественно избирались меры, не связанные с изоляцией от общества. Так, 79% преступников освобождено от отбывания наказания с испытанием; к 5,5% применены меры воспитательного характера. Как видим, карательный потенциал даже за совершение столь общественно опасных преступлений государством применяется практически минимально.

Учеными разных лет достаточно точно описан морально-психологический облик несовершеннолетнего преступника, в том числе корыстно-насильственного. Во многих источниках прошлых лет и современности подчеркиваются достаточно серьезные и глубокие деформации моральных и правовых ценностных ориентаций подростков, вокруг которых вращаются мысли и чувства несовершеннолетнего и с позиции которых разрешается много жизненных вопросов¹. На наш взгляд, деформация возможна в таких основных составляющих морально-психологической сферы: а) потребности и социальные цели (потребностно-целевая составляющая); б) мораль и социальные ценности (моральная составляющая); в) нормативно-правовая составляющая; г) социально-поведенческие роли (ролевая составляющая); д) эмоции и воля (эмоционально-волевая составляющая).

Потребностно-целевая сфера (составляющая). Известно, что источником умственной и поведенческой активности человека являются его потребности, которые отражают в сознании недостаток в чем-либо необходимом для поддержания жизнедеятельности организма, человеческой личности². Среди потребностей корыстно-насильственных преступников, которые определяют их ценностные ориентиры, необходимо отметить: следование принципу «быть как

¹ Кримінологічна характеристика злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчиняються неповнолітніми / кол. авт.: В. В. Голіна, В. П. Смельянов, С. Ю. Лукашевич та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Кроссрод, 2007. – С. 47.

² Ядов В. А. Потребности / В. А. Ядов // БСЭ. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1975. – Т. 20. – С. 439.

все», «жить интересной жизнью», «быть уважаемым человеком», «иметь материальные средства», «быть свободным», «иметь верных и надежных друзей» и др. При этом в потребностно-целевой сфере у них отсутствуют такие потребности, как потребность поддерживать свое здоровье, заботиться о родных и близких, потребность в труде.

*Ценностно-моральная составляющая*¹. У большинства подростков к 14–15 годам складывается относительно стойкая морально-этическая деформация, при которой наряду с общей несформированностью мировоззрения имеет место ярко выраженная противоправность и ложность идеалов. Поэтому им свойственна глубоко укоренившаяся аморальная ориентация, а вместе с тем и криминальный потенциал². Интервьюирование среди правонарушителей, в частности, о знании содержания основополагающих моральных принципов – гуманизма, альтруизма, милосердия, коллективизма и др. – выявило, что они не только не могут дать более-менее четкий ответ по этому поводу, но для них вообще является *terra incognita* такие слова, как гуманизм и альтруизм. Что касается представления подростков о сущности моральных норм (по крайней мере, некоторых из них), то многими довольно точно воспроизведено начало известных библейских заповедей: «Не убей! Не укради!» Но отношение к соблюдению моральных норм, как оказалось, у них избирательное, сугубо утилитарное. В оправдание своему поведению ими почти справедливо задавался риторический вопрос: «А кто их соблюдает в наше время?» Таким образом, моральным нормам подростками в своем поведении отводится очень незначительная роль.

Важнейшее назначение ценностно-моральной составляющей в личности преступника, как и любого другого человека – правонарушителя, заключается в том, что она выступает подоплекой потребностно-целевой составляющей при выборе варианта поведе-

¹ Углубленный анализ указанной составляющей в структуре личности корыстного насильственного преступника в современной украинской криминологии проведен Б. Н. Головкиным в его монографии «Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання» (2011).

² Двойменный И. А. Социально-психологические особенности несовершеннолетних преступников / И. А. Двойменный // Социс. – 1994. – № 8–9. – С. 118, 119.

ния. Таким образом, формула «ценность-мораль плюс потребность-цель» во многом обеспечивает выбор предпочтительного варианта действия лица при нескольких имеющихся альтернативных путях в достижении цели.

Нормативно-правовая составляющая. Указанная составляющая морально-психологической сферы несовершеннолетнего преступника является, образно говоря, тем стержнем, на котором «держится» правосознание человека. Характерной личностной особенностью несовершеннолетних правонарушителей выступает глубокая деформация нравственных и правовых ориентаций и установок¹. Всем подросткам хорошо известны нормы действующего законодательства, которыми охраняется жизнь, здоровье человека, чужая собственность, их правовая оценка, возможные неблагоприятные последствия несоблюдения этих нормативных императивов и моральное осуждение окружающими. Некоторые из подростков сами становились жертвами насильственных, корыстных и даже корыстно-насильственных правонарушений. Тем не менее, они действовали вразрез имеющимся знаниям, жизненному опыту. На наш взгляд, все это лишь подчеркивает ущербность правосознания таких лиц, его деформацию, характеризующуюся изменением состояния этого правосознания, при котором у носителей формируются определенные идеи, представления, взгляды, знания, чувства и настроения, переживания и эмоции, искаженно отображающие юридическую действительность и выражающие негативное отношение к действующему праву, законности и правопорядку². В некоторых случаях речь даже может идти о нигилизме как об одном из «тяжких» видов деформации правосознания, что выражается в негативном отношении социального субъекта к общепризнанным ценностям, идеалам, нормам, взглядам, отдельным сторонам человеческого бытия, а также в искаженных формах мировосприятия и социального поведения³. Неудивительно, что именно из этой группы

¹ Двойменный И. А. Социально-психологические особенности несовершеннолетних преступников / И. А. Двойменный // Социс. – 1994. – № 8–9. – С. 117.

² Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – С. 217–218.

³ Там само. – С. 218, 219.

подростков в будущем формируется костяк преступников-рецидивистов.

Рольовая составляющая. Ожидания социума от того либо иного его члена определенного поведения, подобающего возрасту, статусу последнего, традиционно обуславливает необходимость конкретной линии поведения, занятие человеком отведенной ему общественной ниши и т. д. У всех подростков-правонарушителей вследствие совершения противоправных действий обозначенная составляющая их личности является дефектной. Возрастной период несовершеннолетия связывается преимущественно с ученическим статусом и учебными ролями, временем приобретения знаний и получения образования¹. Таким образом, вместо исполнения роли ученика (студента), человека, находящегося в процессе интенсивного воспитательного воздействия со стороны разных общественных институций, подросток попадает и находится под воздействием иных негативных звеньев десоциализирующего влияния на личность – компаний, ближайшего бытового и даже семейного окружения – с асоциальными установками, взглядами, принципами.

Эмоционально-волевая составляющая. В эмоционально-волевой сфере подростков, совершивших насильственно-корыстные преступления, разными авторами констатируется эмоциональная неуравновешенность, неустойчивость, повышенная возбудимость, резкая смена настроений, обостренное отношение к окружающим, всему новому и незнакомому, невосприятие необдуманных нотаций и иных форм неграмотного воспитательного влияния, излишняя доверчивость, склонность к подражанию определенного поведения²; аффективность, ослабевание гуманистической основы и проявление жестокости, бездушия и равнодушия к другим, а временами и элементы садизма³.

¹ Головкин Б. М. Статусні й рольові особливості корисливих насильницьких злочинців / Б. М. Головкин // Держава та регіони : наук.-вироб. журн. – 2009. – № 3. – С. 32.

² Абакумова Ю. В. Кримінологія. Особлива частина : навч. посіб. / Ю. В. Абакумова, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова та ін. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – С. 477.

³ Тітова Н. А. Психологічні особливості неповнолітніх правопорушників / Н. А. Тітова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПрН України. – 2011. – Т. XIII. – Ч. 5. – С. 346.

Наше исследование личности несовершеннолетних корыстно-насильственных преступников в целом подтвердило обозначенные выше свойства и черты личности несовершеннолетних правонарушителей. Добавим лишь, что хотя нами неоднократно и замечалось в ходе изучения подростков, что у них, как правило, отсутствуют глубокие переживания по поводу нарушения закона и что им не свойственно состояние внутреннего противоречия, разлада при выборе преступного варианта поведения и необходимостью строго соблюдать правовые императивы, однако это не означает, что они не переживают по поводу своей дальнейшей судьбы, предстоящей кары, нового окружения, в которое им предстоит попасть в связи с совершенным преступлением. Неслучайно поэтому судами нередко констатировано деятельное раскаяние несовершеннолетних преступников, их активное содействие раскрытию преступления.

Как отметили многие из опрошенных подростков, их преступным действиям был присущ импульсивный характер: план совершения преступления особо не продумывался; также не выстраивалась и линия возможной защиты в случае их изобличения, действовали, так сказать, по ситуации. Это позволяет сделать вывод о том, что в поведенческой регуляции несовершеннолетних правонарушителей процессы возбуждения довлеют над тормозными процессами, также имеет место неумение контролировать свои поступки.

Как справедливо определяет Б. Н. Головкин, соединительным звеном между интеллектуальной, волевой и эмоциональной сферами личности выступает психологическая категория «мотивация». В мотивации действий несовершеннолетних корыстно-насильственных преступников преобладает, с одной стороны, корысть в негативном (криминогенном) ее аспекте как проявление побуждения антисоциального материально-вещного характера, направленного на извлечение экономической выгоды, обогащение, обращение определенных благ в свою пользу¹, а с другой стороны – доминанта насилия над личностью иного человека как наиболее «оптимальный» путь достижения поставленной цели и реализации потреб-

¹ Явчуновская Т. М. Особенности криминологической характеристики личности преступниц / Т. М. Явчуновская, И. Б. Степанова // Вестн. Иванов. гос. ун-та. – Серия «Право. Экономика. Социология». – 2001. – Вып. 4. – С. 24.

ности в самоутверждении. В свою очередь, криминогенная корысть может иметь различные оттенки проявления (паразитизм, нужда, подражание, престиж и др.). Причем корысть-нужда может обуславливаться и потребностью человека в жизненно необходимых вещах в прямом смысле слова (еда, одежда и др.), и потребностью в алкоголе, наркотиках, которая у некоторых лиц с зависимостью от таких веществ становится своего рода смыслообразующей потребностью. У большинства несовершеннолетних лиц, совершивших корыстно-насильственные преступления, их действия обуславливались именно корыстью-паразитизмом или корыстью-престижем. Практически ни один из опрошенных не сказал, что решился на такие действия из-за крайней степени нужды (хотя эти лица и могли пребывать долгое время в таком состоянии). Наши выводы подтверждаются и наблюдениями ученых, сделанными еще несколько десятилетий тому назад: «...корысть подростков, в отличие от корысти взрослых, не связана со стяжательством, рвачеством, закоренелым паразитизмом. Корысть несовершеннолетних легкомысленна и легковесна. Порыв, благоприятствующая ситуация, дурной пример, ложно понятые интересы товарищества и бескорыстия и тому подобные малолетние интересы оказываются решающими в этиологии несовершеннолетней преступности»¹.

Что касается *психических аномалий*, которые нередко отмечались у несовершеннолетних корыстно-насильственных преступников, следует отметить, что они играют достаточно заметную роль в этиологии преступного поведения. Однако напомним, что лишь в отношении 18% подростков (по материалам изучения уголовных дел и приговоров судов) были проведены соответствующие исследования. При этом результаты экспертных исследований констатируют наличие у них следующих аномалий: а) умственная отсталость (в т. ч. с расстройством поведения); б) несоциализированное расстройство поведения; в) социализированное расстройство поведения; г) психические расстройства и расстройства поведения, связанные (вызванные) с употреблением психоактивных вещества

¹ Сравнительное криминологическое исследование преступности в Москве в 1923 и 1968–1969 гг. / под ред., вступ. ст. и заключение Н. Ф. Кузнецовой. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – С. 138.

(алкоголь, наркотики); д) органические, включая симптоматические, психические расстройства; е) диссоциированное расстройство личности. Как правило, наличие данных аномалий учитывалось судом при назначении наказания.

Наукова стаття присвячена аналізу складників кримінологічної характеристики особи неповнолітнього корисливо-насильницького злочинця. Зокрема, розглянуті соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні ознаки особи злочинця даного виду.

The scientific article is devoted to the analysis of the components of the criminological characteristics of a personality of a juvenile selfish and violent criminal. In particular, the socio-demographic, legal and moral-psychological features of the personality of this type are described.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 8 від 12 березня 2014 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.*

УДК 343.26

К. А. Новікова, аспірантка Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

МІСЦЕ ОБМЕЖЕННЯ ВОЛІ В СИСТЕМІ ПОКАРАНЬ

У статті досліджуються два аспекти обмеження волі як виду покарання за КК України. Перш за все, розглядається специфічний комплекс правообмежень, що притаманний саме йому, і доводиться, що обмеження волі є самостійним, окремим видом покарання. Далі, на основі цього пропонується уточнити місце обмеження волі в системі покарань.

Ключові слова: вид покарання, система покарань, обмеження волі, зміст покарання, ступінь суворості покарання.

Обмеження волі є достатньо специфічним покаранням, з яким пов'язано чимало проблем у його застосуванні. Практика його застосування є достатньо неоднозначною. Так, якщо в період з 2002 по 2008 р. відсоток засуджених, яким призначалося це покарання, поступово зростав (з 1,61 % у 2002 р. до 2,60 % у 2008 р.), то у подальші роки спостерігається зменшення такого відсотку (з 2,46 % у 2009 р. до 2,17 % у 2013 р.). Із іншого боку, ані при прийнятті постанови «Про практику призначення судами кримінального покарання», ані при внесенні змін до неї Пленум Верховного Суду України не дав жодних роз'яснень щодо особливостей застосування обмеження волі. Це, вочевидь, мало б свідчити про безпроблемність цього виду покарання. Втім, вивчення вироків і ухвал судів, якими призначалось, замінювалося, використовувалося в якості замінюючого покарання обмеження волі, свідчить про зворотне. Такий стан практики застосування обмеження волі спонукає до поглиблення наукових досліджень з питань його правового регулювання.

При цьому слід відзначити, що у вітчизняній науці робіт, спеціально присвячених обмеженню волі, за кримінальним правом України ще не було. Не так давно Т. В. Кам'янець¹ була захищена

¹ Кам'янець Т. В. Теоретичні та практичні проблеми виконання покарання у виді обмеження волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Т. В. Кам'янець ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2012. – 211 с.

дисертація з питань виконання покарання у виді обмеження волі. Окремі аспекти цього виду покарання в тому чи іншому обсязі досліджували М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, І. Г. Богатирьов, Є. М. Бодюл, А. П. Гель, Б. О. Кириш, П. Г. Кушнір, Ю. А. Пономаренко, В. В. Сташис, В. І. Тютюгін, О. І. Шинальський, О. В. Юношев, І. С. Яковець та інші вчені. Разом із тим і дотепер у науці немає єдиного підходу принаймні щодо двох аспектів обмеження волі як виду покарання, які стосуються його місця у системі заходів кримінально-правового впливу. Перш за все немає однозначної думки стосовно того, чи є воно самостійним видом покарання або різновидом іншого. Далі, дискусії точаться стосовно вирішення питання про безпосереднє розташування обмеження волі в системі покарань. Отже, метою статті є вирішення питання про самостійність покарання у виді обмеження волі та визначення його місця на «сходинах» покарань. Вирішенню цих наукових завдань і присвячене наше дослідження.

Що стосується самостійності обмеження волі, то, з одного боку, його вважають окремим видом покарання, з іншого – різновидом інших видів покарань, таких як, наприклад, позбавлення волі. Судження про те, що обмеження волі є різновидом позбавлення волі, вперше висловив В. В. Сташис, який взагалі визначив три групи основних видів покарань, що можуть бути застосовані до осіб, які вчинили злочини: штраф, громадські роботи та позбавлення волі¹. Судження щодо звуження системи покарань за рахунок скорочення покарань, що повторюються, а також тих, які вже віджили своє, є цілком слушним. Проте це не повинно стосуватись обмеження волі в майбутньому, яке стане гідною альтернативою позбавленню волі як самостійний вид покарання. У зв'язку з неоднозначним підходом виникає необхідність з'ясувати правову природу обмеження волі шляхом аналізу елементів притаманних йому правообмежень.

Відповідно до ч. 1 ст. 61 КК України покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Із

¹ Сташис В. Основні новели нового Кримінального кодексу України / В. В. Сташис // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2–3 (33–34). – С. 614–615.

цього цілком очевидним стає зміст правообмежень обмеження волі, які визначають «обличчя» цього виду покарання: обмеження особистої свободи засудженого та обмеження його права на працю¹.

Перше правообмеження полягає в обмеженні свободи пересування, свободи вибору місця проживання чи перебування, особистої свободи та деяких інших особистих прав. Хоча КК України вказує на відсутність ізоляції від суспільства як сутнісну ознаку покарання у виді обмеження волі, фактично ізоляція все ж таки наявна, оскільки особа хоча і знаходиться у виправних центрах без охорони, але ж нагляд і контроль адміністрації за нею здійснюється. Ознаки ізоляції, характерні при позбавленні волі, певною мірою знаходять свій прояв і при обмеженні волі.

Проводячи межу між позбавленням та обмеженням волі, необхідно відмітити, що відмінність полягає лише у ступені ізоляції особи від суспільства, більшій чи меншій її інтенсивності. В осіб, засуджених до обмеження волі, є більше можливостей для спілкування з людьми на волі. Під час виконання покарання у виді обмеження волі у своїй сукупності обмеження особистих прав і свобод засудженого не створюють такої ізоляції, як при позбавленні волі. Це дає можливість стверджувати, що процес виконання цього виду покарання дійсно не пов'язаний із *повною* ізоляцією від суспільства². Окремі вчені вважають, що єдиним показником, за допомогою якого можна розмежувати обмеження волі та позбавлення волі за цим правообмеженням, є істотне або не істотне обмеження спілкування засудженого з вільними людьми³. Але за якими критеріями визначаються істотні обмеження спілкування від не істотного обмеження, наука відповіді ще не дала. Зрозуміло, що це поняття оціночне.

¹ Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монография / Ю. А. Пономаренко. – Харьков : ФИНН, 2009. – С. 165.

² Лисосед О. В. Питання виконання покарання у виді обмеження волі / О. В. Лисосед // Пробл. законності / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2007. – Вип. 88. – С. 162.

³ Кушнір П. Г. Ізоляція від суспільства як ознака розмежування обмеження та позбавлення волі / П. Г. Кушнір // Нове законодавство України та питання його застосування : тези доп. та наук. повідомл. сучасн. наук. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 26–27 груд. 2003 р.). – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 130.

Що ж стосується другого правообмеження, то воно полягає в обмеженні деяких трудових прав засуджених, які в сукупності перетворюються на обов'язок працювати. Особа, засуджена до обмеження волі, повинна, як правило, працювати на виробництві виправних центрів, а також може залучатися до праці на договірній основі на підприємствах різних форм власності. Крім того, на безоплатній основі особи, засуджені до обмеження волі, можуть бути залучені до роботи з упорядкування гуртожитків та прилеглої до них території¹.

Деякі вчені не погоджуються із тим, що це правообмеження відповідає нормам міжнародного права. Так, зазначається, що вимога ст. 61 КК України про обов'язкове залучення до праці осіб, засуджених до обмеження волі, суперечить ч. 2 ст. 4 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. А це, на їх думку, в свою чергу, свідчить про невідповідність національного законодавства загальновизнаним принципам та нормам міжнародного права, демократичній міжнародній практиці². Проте з цією позицією не можна погодитись. Конституція України має вищу юридичну силу порівняно з міжнародними договорами. У ч. 3 ст. 43 Конституції України дійсно імплементоване положення Конвенції про заборону примусової праці. Але далі є виняток: не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан. Таким чином, це правообмеження може бути визнане таким, що не суперечить законодавству України. Цікавим є те, що зазначене правообмеження характерне й для деяких інших покарань, не пов'язаних із позбавленням волі (наприклад, громадських робіт). Це дає підстави стверджувати, що обмеження волі за своєю природою все ж таки відрізняється від позбавлення волі, хоча в цілому наближається до останнього.

¹ Кушнір П. Г. Правовий статус осіб, засуджених до обмеження волі: соціально-економічний аспект / П. Г. Кушнір // Пробл. законності / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2004. – Вип. 69. – С. 150.

² Яковець І. С. Якість кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України як необхідна умова ефективності процесу виконання покарання у виді обмеження волі / І. С. Яковець, А. П. Гель // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Кроссруд, 2009. – Вип. 17. – С. 104.

Усі інші правообмеження, які виникають у зв'язку із призначенням покарання у виді обмеження волі, не визначають особливостей саме цього виду покарання і властиві усім покаранням¹. Так, наприклад, можливе обмеження пасивного виборчого права. Відповідно до ст. 76 Конституції України обмеження в указаному праві може виражатися в тому, що ці особи не можуть бути обраними народними депутатами в разі, якщо вони мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята в установленому порядку². Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 89 КК України особи, засуджені до обмеження волі, визнаються такими, що не мають судимості, якщо вони протягом двох років із дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину.

Отже, обмеження волі синтезує в собі правообмеження декількох інших покарань, що створює підставу виділяти його як окремий вид покарання. У більшості випадків обмеження волі є альтернативним більш суворому виду покарання – позбавленню волі на певний строк.

Другий блок питань стосується безпосереднього розташування обмеження волі у системі покарань. Не вдаючись наразі до поглибленого вивчення загальних питань системності, будемо виходити з того, що система становить собою дещо цілісне, що представляє єдність закономірно розташованих і таких, що знаходяться у взаємному зв'язку, частин³. Таке уявлення про систему загалом дає підстави підтримати розуміння системи покарань як визначеної кримінальним законом узгодженої і упорядкованої закритої множини видів покарань, що є підставою для пеналізації окремих злочинів⁴.

Для того щоб законодавець міг визначити місце будь-якого покарання в системі, в найбільш ідеальному варіанті наука криміналь-

¹ Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монография / Ю. А. Пономаренко. – Харьков : ФИНН, 2009. – С. 169.

² Кушнір П. Г. Деякі аспекти правового статусу осіб, засуджених до обмеження волі / П. Г. Кушнір // Актуальні проблеми правознавства : тези доп. та наук. повідомл. сучасн. наук. конф. молодих учених та здобувачів / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 167.

³ Ожегов С. И. Словарь русского языка : 70 000 сл. / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1991. – С. 717.

⁴ Пономаренко Ю. А. Перелік покарань чи система покарань? / Ю. А. Пономаренко // Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. «Право». – 2007. – Вип. 9. – С. 117–118.

ного права має виробити критерії, які будуть покладені в основу побудови цієї системи. Так, пропозиції стосовно таких критеріїв вже з'являлись в науці. У роботах В. І. Тютюгіна¹ та В. О. Попраса² таким критерієм є порівняльна суворість покарання, що видається нам влучним, але не повною мірою достатнім.

На нашу думку, критеріїв має бути принаймні два:

- порівняльна суворість покарання залежно від того права, яке обмежується;
- порівняльна суворість покарання залежно від обсягу обмеження такого права.

Стосовно місця обмеження волі у системі покарань у науці немає єдиної точки зору. Не виникає сумнівів, що воно є більш м'яким видом покарання, ніж позбавлення волі. Проте стосовно того, чи є обмеження волі більш суворим видом покарання, ніж арешт та інші покарання, які розташовані в «сходинах» вище, в літературі висловлюються зауваження. Так, наприклад, зазначається, що цей вид покарання є більш гуманним та демократичним, аніж арешт, хоча останній за критерієм порівняльної суворості, визначеної у ст. 51 КК України, розцінюється як менш суворий³.

З огляду на викладене вище уявляється, що обмеження волі у чинному КК України не зовсім обґрунтовано займає дев'яту позицію. У сьогоденній моделі обмеження волі за кримінальним правом України має знаходитись на сьомому місці перед конфіскацією майна. Порівнюючи обмеження волі і арешт відповідно до двох зазначених вище критеріїв, правом, яке обмежується, в обох випадках є особиста свобода. Проте обсяг обмеження особистої свободи при виконанні покарання у виді арешту значно вищий, порівняно з обмеженням волі, що переконує нас у тому, що обмеження волі є менш суворим. Що ж стосується конфіскації майна, то відповідно до першого критерію дійсно свобода є більш цінним

¹ Тютюгин В. И. О соотношении видов наказаний по степени их строгости / В. И. Тютюгин // Проблемы социалист. законности / отв. ред. В. Я. Таций. – Харьков : Основа, 1991. – Вып. 26. – С. 47–52.

² Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : монографія / В. О. Попрас. – Х. : Право, 2009. – С. 33.

³ Кулинич С. Обмеження волі як вид покарання, пов'язане з обмеженням особистої свободи без ізоляції від суспільства / С. Кулинич, О. Скорбач // Вісн. прокуратури. – 2007. – № 6. – С. 67.

благом, ніж власність. Проте обсяг обмеження права власності свідчить про більш суворий характер конфіскації майна, ніж у обмеження волі. З приводу конфіскації майна в літературі так само не все однозначно. Багато вчених визнають суворість цього додаткового покарання такою, що призводить до висновку про необхідність її виключення із системи покарань. Визнається, що застосування конфіскації погіршує умови виправлення засудженого, який відбуває покарання, не пов'язане з позбавленням волі, і обтяжує соціальну адаптацію особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі¹. Таким чином, вважаємо за необхідне уточнити місце обмеження волі у системі відповідно до викладених вище аргументів.

Беззаперечним є той факт, що зміна місця обмеження волі у системі покарань вплине на низку інших інститутів у кримінальному праві, зокрема, на інститут заміни покарання. Наприклад, розшириться перелік випадків, коли обмеження волі може виступати заміноючим покаранням. Зокрема, з'явиться можливість замінити, наприклад, не тільки невідбуту частину позбавлення волі більш м'яким обмеженням волі (ст. 82 КК України), а й можливість замінити арешт обмеженням волі. Але тут треба замислитись над співвідношенням суворості призначеного покарання не лише за характером правообмежень, а й за строком. Строк арешту не може перевищувати шести місяців, а обмеження волі не можна призначити менше ніж на строк, установлений у Загальній частині (один рік). При цьому відповідно до ч. 1 ст. 82 КК України строк замінюючого покарання не може перевищувати строк замінюваного покарання. Проте, якщо переглянути строки обмеження волі та арешту, така пропозиція зможе мати право на існування.

З приводу строків різновидів позбавлення волі (а арешт є за характером правообмежень різновидом позбавлення волі) в законодавстві давно вже має місце недолік, пов'язаний із відсутністю у суддів можливості призначити співрозмірне злочину покарання тоді, коли строк позбавлення волі є занадто великим (мінімальний – один рік),

¹ Гуторова Н. Конфіскація майна як вид кримінального покарання: проблеми захисту прав людини / Н. Гуторова // Пробл. державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали IX регіон. наук.-практ. конф. 13–14 лют. 2003 р. – Л. : Львів. нац. ун-т, 2003. – С. 391–393; Цветинович А. Л. Дополнительные наказания: функции, система, виды / А. Л. Цветинович. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, Куйбышев. фил., 1989. – С. 16.

а строк арешту є недостатнім для досягнення мети покарання (максимальний – шість місяців). Що ж стосується зниження строку обмеження волі, то такі пропозиції підтримані, наприклад, у Республіці Польща. Там існує можливість обчислення строку обмеження волі у місяцях. Обмеження волі продовжується не менше одного і не більше дванадцяти місяців, якщо інше не передбачене законом (§1 ст. 34 КК Республіки Польща).

Викладене дозволяє зробити висновок про те, що обмеження волі ані за своєю суттю, ані формально не може вважатися різновидом іншого покарання. Воно є самостійним окремим видом покарання зі специфічним набором правообмежувальних властивостей, відмінних від властивостей, зокрема, позбавлення волі. Ступінь суворості правообмежувальних заходів, що входять до змісту цього виду покарання, є загалом меншою, ніж у позбавлення волі та його різновидів (арешту), що дозволяє поставити питання про необхідність перенесення обмеження волі у системі покарань із дев'ятої на сьому позицію. Вочевидь, таке перенесення зумовлює необхідність подальшого реформування як окремих статей Загальної частини КК України, так і санкцій багатьох статей Особливої частини КК України. Втім, наукове обґрунтування таких змін є предметом подальших наукових досліджень.

В статье исследуются два аспекта ограничения свободы как вида наказания по УК Украины. Прежде всего, рассматривается специфический комплекс правоограничений, присущий именно ему, и доказывається, что ограничение свободы является самостоятельным, отдельным видом наказания. Далее, на основе этого предлагается уточнить место ограничения свободы в системе наказаний.

The article deals with two aspects of the restraint of liberty as a type of punishment by the Criminal Code of Ukraine. First of all, the author considers a specific complex of right restrictions which inheres to it, and proves that the restraint of liberty is a separate type of punishment. Further, on the basis of that it is proposed to clarify the place of the restraint of liberty in the system of punishments.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України (протокол №10 від 19 березня 2014 р.).

Рецензент – кандидат юридичних наук, доцент Ю. А. Пономаренко.

УДК 343.81

О. І. Опанасенков, здобувач Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ЗАСІБ ЇХ ВИПРАВЛЕННЯ: СУЧАСНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена дослідженню питання правового регулювання праці засуджених до позбавлення волі як засобу їх виправлення.

Ключові слова: *праця, засуджені, правове регулювання, Кримінально-виконавчий кодекс України, Кодекс законів про працю.*

Постановка проблеми. Сучасне реформування Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України) здійснюється згідно з державною політикою у сфері виконання кримінальних покарань, яка визначає основні напрями розвитку кримінально-виконавчого законодавства. З метою визначення пріоритетів та шляхів реформування ДКВС України Указом Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012 було схвалено Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, в якій зазначено, що критичний стан підприємств установ виконання покарань не дає можливості забезпечити залучення всіх засуджених до праці, що є одним із засобів виправлення та ресоціалізації. Принципи діяльності таких підприємств не відповідають сучасним умовам ринкової економіки, через що вони неспроможні ефективно функціонувати¹. Як бачимо, не всі засуджені мають можливість реалізувати своє право на працю, що закріплене у Конституції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню організації праці засуджених до позбавлення волі в різний час приділяли увагу вчені різних галузей знань: В. А. Бадира, О. М. Джужа, Т. В. Дую-

¹ Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 8 листоп. 2012 р. № 631/2012 // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 87. – Ст. 3531.

нова, І. А. Жук, О. І. Зубков, О. Г. Колб, В. О. Корчинський, Л. Г. Крахмальник, М. С. Рибак, В. М. Романов, Ф. Р. Сандуров, А. Х. Степанюк, С. О. Стефанов, М. О. Стручков, В. М. Трубніков, Г. Ф. Хохряков, М. П. Черненко, І. С. Яковець та ін. Разом із тим аналіз наукових публікацій показав, що дослідженню саме правового регулювання праці засуджених до позбавлення волі в Україні приділяється недостатньо уваги.

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз сучасних правових норм кримінально-виконавчого законодавства, які регулюють працю засуджених.

Виклад основного матеріалу. Економічні зміни, що відбулися в Україні за останні роки, потребують перегляду деяких поглядів, положень, рекомендацій та висновків щодо правового регулювання праці засуджених до позбавлення волі. Аналіз сучасних правових норм кримінально-виконавчого законодавства, які регулюють працю засуджених, показує, що деякі правові норми відносяться до галузі трудового права, а інші є нормами кримінально-виконавчого права, що зумовлено особливостями праці засуджених. Специфічна властивість праці засуджених – це те, чим ця праця відрізняється від праці вільних громадян, і ця різниця пов'язана з регулюванням відповідних правовідносин кримінально-виконавчим правом. Умови праці, які ні чим не відрізняються від умов праці вільних громадян, виступають як загальні, регулюючись трудовим законодавством.

Умови праці засуджених до позбавлення волі закріплені в ст. 119 КВК України, в якій зазначено, що робочий тиждень та звільнення від роботи у вихідні, святкові та неробочі дні, додержання правил охорони праці, технічної безпеки і виробничої санітарії визначаються законодавством про працю, а час початку і закінчення роботи (зміни) визначається адміністрацією колонії. Згідно з ч. 1 ст. 120 КВК України праця оплачується відповідно до її кількості та якості. В цій частині зазначеної статті законодавець не вказує хто, і на якій підставі визначає параметри кількості та якості праці (адміністрація УВП чи хтось інший) і керуючись якими критеріями – власними чи критеріями, встановленими законодавством про працю. Форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються наказом

Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» від 7 березня 2013 р. № 396/5¹, що суперечить ч. 6 ст. 92 Конституції України, згідно з якою виключно законами України визначаються основи соціального захисту, види пенсійного забезпечення, засади регулювання праці і зайнятості.

В. Я. Конопельський так само звертає увагу на те, що обмеження прав засуджених має встановлюватись тільки законом. Не можуть встановлюватись обмеження прав громадян підзаконними, а також відомчими нормативними актами. Тим більше, вони не можуть передбачатися вказівками службових осіб органів, що виконують покарання². На погляд Т. А. Денисової, розмір оплати праці повинен визначати тільки закон. Усі інші нормативні акти, які забезпечують реалізацію закону при виконанні кримінальних покарань, повинні прийматися на його базі відповідними державними органами, а відомчі акти не можуть розширяти вказані в законі обмеження; їх завдання – роз'яснювати й виконувати лише те, що передбачено законом³.

На наш погляд, на даний час даремно сподіватись на те, щоб нормативно-правові акти Державної пенітенціарної служби України (далі – ДПтС України) та Міністерства юстиції України захищали право засуджених на працю, справедливу і своєчасну виплату заробітної плати тощо.

Для працюючих засуджених саме заробітна плата виступає найважливішою категорією трудових відносин, тому що їй відведена стимулююча роль. Вона повинна бути достатньою для нормально-го відтворення робочої сили і вчасно виплаченою. Її розмір не повинен бути меншим за мінімальну заробітну плату. Мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений розмір заробітної

¹ Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі : наказ М-ва юстиції України від 7 берез. 2013 р. № 396/5 // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 23. – Ст. 798.

² Конопельський В. Я. Правовий статус засуджених: поняття та основні проблеми / В. Я. Конопельський // Південноукр. правн. часоп. – 2007. – № 3. – С. 49.

³ Денисова Т. А. Про доцільність та можливості реформування кримінально-виконавчої системи України / Т. А. Денисова // Держава та регіони : наук.-вироб. журн. / Гуманіт. ун-т «Запоріж. ін-т держ. та муніцип. упр.». – 2007. – № 1. – Серія: Право. – С. 150.

плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може проводитися оплата за виконану засудженими місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт). Ця заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств, установ, організацій усіх форм власності і господарств та фізичних осіб¹. Сучасна праця засуджених до позбавлення волі оплачується із застосуванням заниженого коефіцієнту, необхідного на утримання установ виконання покарань; не весь заробіток засуджених перераховується на їх рахунок, норми виробітку деяких категорій засуджених дуже великі, оплата праці засуджених менша, ніж в народному господарстві або в комерційних структурах, а показник продуктивності праці як критерій ефективності є вдвічі нижчим². Однією з причин низької продуктивності праці є відсутність матеріальної зацікавленості в результатах трудової діяльності у більшості засуджених. Не маючи перспективи заробити кошти для більш-менш гідного життя в УВП, засуджені до позбавлення волі не бажають займатися продуктивною працею і негативно ставляться до неї, а обмеження, що стосується оплати праці засуджених, є пережитком минулої системи, що в умовах ринкової економіки ускладнює та в деяких випадках унеможлиблює реалізацію права на працю.

Нормативно-правове регулювання праці засуджених до позбавлення волі включає також основні обов'язки як засуджених, так і адміністрації УВП, включаючи: обов'язок засуджених працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії, враховуючи наявні виробничі потужності, зважаючи при цьому на стать, вік, працездатність, стан здоров'я і спеціальність; право засуджених на сприятливі для продуктивної праці і безпечні для здоров'я умови; право засуджених на сприятливу і своєчасну оплату праці. А адміністрація УВП повинна позбутися фактів незабезпеченості працездатних осіб оплачуваною роботою, оскільки такі

¹ Законодавство України про працю : зб. норм.-прав. актів / упоряд. Г. І. Чанишева. – Х. : Одиссей, 2006. – 948 с. – Сер. Законодавство України.

² Неживець О. М. Правове регулювання оплати праці засуджених у пенітенціарних установах України / О. М. Неживець // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2002. – № 1. – С. 76.

факти не можуть розцінюватись інакше, як порушення права на працю кожного працездатного засудженого.

Сучасне кримінально-виконавче законодавство визначає засуджену особу як суб'єкта права, встановлює коло її прав і обов'язків, можливих і належних дій цієї особи. Суб'єктивні права та юридичні обов'язки засуджених до позбавлення волі, зокрема трудові права та обов'язки, реалізуються в рамках правовідносин і являють собою правовий зв'язок між засудженими до позбавлення волі та адміністрацією УВП, що врегульований нормами КВК України.

Трудові правовідносини – це двосторонній правовий зв'язок між засудженими і роботодавцем (УВП), зміст якого полягає у сукупності прав та обов'язків, пов'язаних, з одного боку, із виконанням засудженими роботи та винагороди за неї, а з боку адміністрації УВП, на створення належних умов для виконання праці та належної і своєчасної її оплати. Однією з передумов виникнення трудових правовідносин є правосуб'єктивність, яка виявляється у здатності (можливості) особи мати суб'єктивні трудові права і виконувати суб'єктивні трудові обов'язки, набувати та здійснювати їх своїми діями та нести юридичну відповідальність¹. Трудові правовідносини породжує низка юридичних фактів, серед яких, за визначенням К. Ю. Мельника, особливе місце посідає трудовий договір. Так, відповідно до ст. 21 КЗпП України та ст. 38 проекту Трудового кодексу України він є підставою для виникнення трудових відносин².

Вважається, що праця засуджених до позбавлення волі не входить у повному обсязі до сфери трудового права, оскільки вона не є найманою, договірною працею. Свобода трудового договору на засудженого не поширюється, але тривалість робочого дня, підсумковий облік робочого часу, охорона праці й надання щотижневих днів відпочинку у кримінально-виконавчих установах регулюються законодавством про працю.

Розглядаючи зміст правового регулювання праці засуджених до позбавлення волі, необхідно порівняти його з міжнародно-правовими актами, оскільки саме їх положення дозволяють зрозуміти

¹ Мельник К. Ю. Передумови виникнення трудових правовідносин / К. Ю. Мельник // Право і безпека. – 2010. – № 5 (37). – С. 234.

² Там само. – С. 235.

місце та роль праці як одного із засобів їх виправлення. Так, у п. 26.1 Європейських тюремних правил передбачено, що працю в місцях позбавлення волі необхідно розглядати як позитивний засіб впливу, адміністрація УВП повинна намагатися надати достатню кількість корисної роботи. Позитивна роль праці визначається й у Мінімальних стандартних правилах поводження з ув'язненими.

Однак в умовах формування ринкової економіки значна кількість осіб, які відбувають кримінальне покарання у виді позбавлення волі, до суспільно-корисної праці не залучаються. Для усунення цього негативного явища Законом України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» від 21 січня 2010 р. до ст. 118 КВК України внесено зміни, згідно з якими на адміністрацію колоній покладено обов'язок створювати умови, що дають можливість засудженим займатися суспільно-корисною оплачуваною працею.

На наш погляд, одним із заходів захисту прав засуджених, які не залучаються до суспільно-корисної праці з вини адміністрації УВП, є виплата допомоги по безробіттю. Відсутність коштів у засудженого до позбавлення волі сприяє фізичній і моральній деградації, тому обов'язок держави полягає не лише у визнанні природного права на працю засуджених до позбавлення волі, а й у закріпленні у кримінально-виконавчому законодавстві положення про виплату допомоги у випадку безробіття та його належному і реальному забезпеченні в УВП.

Важливим засобом впливу на трудову активність засуджених до позбавлення волі в УВП є залучення їх керівництвом до різних виробничих процесів. Унаслідок цього підвищується якість трудової діяльності як тих засуджених, які беруть участь у керівництві виробництвом, так і тих, які не беруть участі. Цей захід спрямований на самовиховання в колективі і через колектив. Він є більш ефективним, ніж самостійне керівництво персоналу УВП.

Вважаємо, що для якісного контролю за реалізацією права на працю засуджених необхідно залучати членів ради колективу засуджених, членів спостережних комісій, членів юридичної клініки, представників неурядових організацій, які співпрацюють із регіо-

нальними управліннями ДПтС України. Законодавець, поєднуючи кримінально-виконавче і трудове право стосовно засуджених, позбавлених волі, встановив різні розміри відрахувань із заробітної плати засуджених, чим у значній мірі обмежив їх право на достатній рівень коштів для нормального життя в колонії.

Право на працю – невідчужуване, невід’ємне, непорушне право, яке належить кожній людині від народження, в тому числі і засудженій особі. Право на працю – одне із фундаментальних прав людини, встановлених міжнародно-правовими актами і визнане усіма державами світу. Так, Загальна декларація прав людини, ч. 1 ст. 23 закріплює положення, згідно з яким кожна людина має право на працю, вільний вибір, справедливі умови праці та захист від безробіття¹.

Тому Законом України від 8 квітня 2014 р. «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» внесені зміни до ч. 1 ст. 118 КВК України надали засудженим право вибору – працювати або не працювати на підприємствах УВП. Також у частині 3 цієї статті зазначається, що «праця засуджених регламентується Кодексом законів про працю». Регламентація – спосіб організації правового регулювання суспільних відносин за допомогою наділення їх учасників суб’єктивними правами та обов’язками². Однак є невідповідність між цими правами та обов’язками між роботодавцем та вільними особами та роботодавцем і засудженими особами. Так, відповідно до ч. 2 ст. 120 КВК України «у виправних колоніях на особовий рахунок засуджених, які працюють на виробництві, на особовий рахунок зараховується незалежно від усіх (курсив мій. – О. О.) відрахувань не менш як двадцять п’ять відсотків нарахованого їм місячного заробітку». Згідно ж з ч. 3 ст. 128 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) при кожній виплаті заробітної плати загальний розмір усіх (курсив мій. – О. О.) відрахувань не може перевищувати 20 % (...) заробітної плати, яка

¹ Права людини: міжнародні договори Організації Об’єднаних Націй та Ради Європи / упоряд. В. Павлик, В. Тесленко. – К. : Факт, 2001. – С. 11.

² Словарь финансовых терминов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/17418. – Заголовок з екрана.

належить до виплати працівникові. Причому в цій самій статті КЗпП зазначено, що при відрахуванні із заробітної плати за кількома виконавчими листами за працівником у будь-якому разі повинно бути збережено 50 % заробітку. Обмеження, встановлені частинами першої і другої цієї статті, не поширюються на відрахування із заробітної плати при відбуванні покарання у виді виправних робіт і при стягненні аліментів на неповнолітніх дітей. У цих випадках розмір відрахувань із заробітної плати не може перевищувати 70 %. Як здається, є не зрозумілим, чому у випадку із засудженими законодавець встановлює обмеження 25 %, а у вільних громадян 30 %. Адже ніде у вироку суду ми не знаходимо вказівку про це обмеження.

Із цього випливає, що розмір відрахувань із місячного заробітку – це певний ступінь покарання, який трансформовано в обмеження права засудженого на справедливую оплату праці. Все це, в свою чергу, суперечить вимогам ч. 2 ст. 102 КВК України, де зазначено, що режим у колонії має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі. Із цього приводу справедливою є думка російського вченого В. О. Уткіна, який вважає, (...), що окремі засоби виправно-трудового впливу перетворюються в каральні засоби (зокрема, і розмір відрахування від заробітної плати на особовий рахунок засуджених (примітка моя. – О. О.)). Щоб запобігти цьому, заходи виправно-трудового впливу за своїм соціальним вмістом не повинні відрізнятися від аналогічних заходів виховання поза сферою виправлення і перевиховання (на даний час у кримінально-виконавчому законодавстві України вживаються терміни виправлення і ресоціалізація (примітка моя. – О. О.)) засуджених (праця, оплата праці та її розмір, професійно-технічне навчання тощо)¹.

І. В. Саленков також вважає, що доцільне розширення на засуджених до позбавлення волі під час відбування ними покарання в повному обсязі норм трудового права².

¹ Уткін В. А. Наказание и исправительно-трудовое воздействие : монография / В. А. Уткін. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1984. – С. 123.

² Саленков І. В. Режим виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. В. Саленков ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – С. 17.

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне на особовий рахунок засуджених, які виконують норми виробітку або встановлені завдання і не допускають порушень режиму, зараховувати незалежно від усіх відрахувань 30%.

Висновки. Чим меншою є різниця між принциповими підходами до регулювання права на працю засуджених до позбавлення волі та вільних громадян у національному законодавстві, тим більш надійним виявлятиметься захист, охорона і забезпечення прав та законних інтересів учасників трудових відносин в УВП.

Статья посвящена исследованию вопроса правового регулирования труда осужденных к лишению свободы как средства их исправления.

The article is devoted to the study of penal labor legal regulation issues as a correction method.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В.В. Сташиша НАПрН України (протокол № 10 від 16 травня 2014 р.).

Рецензент – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник І. С. Яковець.

УДК 343.9

С. В. Панова, аспірантка сектору дослідження проблем злочинності та її причин Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

КРАДІЖКА, ПОЄДНАНА ІЗ ПРОНИКНЕННЯМ У ЖИТЛО, ЯК ЯВИЩЕ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

На основі системного підходу проаналізовано явище крадіжок, поєднаних із проникненням у житло.

Ключові слова: крадіжки, житло, інституціоналізація, системність.

Постановка проблеми. Злочини проти власності становлять основний масив зареєстрованих в Україні злочинів. Їх частка перевищує 60%, а тому вони значною мірою визначають структуру та стан злочинності у державі в цілому. Серед злочинів проти власності найпоширенішими є крадіжки. Майже кожна четверта крадіжка поєднана із проникненням у житло. Даний різновид крадіжок має підвищений ступінь суспільної небезпечності, оскільки вони одночасно посягають на відносини власності і недоторканність житла. Крадіжки із житла давно стали масовим явищем соціальної дійсності, що загрожує майновій і житловій безпеці значної частини населення. Однак досі вони досліджувалися лише на рівні окремої групи злочинів, а не на рівні явища, що має ознаки системності.

Аналіз досліджень. У кримінальному праві дослідженням крадіжок як однієї із форм викрадань займалися такі вітчизняні і зарубіжні вчені як: М. І. Бажанов, Г. М. Борзенков, В. О. Володимиров, С. О. Єлисєєв, В. О. Ємельянов, Л. М. Кривоченко, В. І. Литвинов, Ю. І. Ляпунов, П. С. Матишевський, А. А. Пінаєв, Л. М. Прозументов, С. М. Кочої, С. О. Солодовніков та ін. Окремі питання запобігання крадіжкам, у тому числі поєднаними із проникненням до житла, висвітлювалися у роботах М. М. Баранова, Ю. І. Битко, Г. М. Борзенкова, Ю. В. Бишевського, В. І. Гладких, Б. М. Головкина, В. В. Губанова, О. І. Гурова, В. Д. Єрмакова, Т. Р. Сабітова, О. І. Пашина та ін.

Мета дослідження полягає в аналізі крадіжок, поєднаних із проникненням у житло як системного явища соціальної дійсності.

Визначення природи крадіжки, поєднаної із проникненням у житло, як явища соціальної дійсності, передбачає дослідження її ролі та місця у системі злочинності. Як справедливо зазначає В. Ф. Оболенцев, обґрунтування системного характеру злочинності має принципове значення, оскільки це відкриває можливість моделювання злочинності, що передбачає роботу з відбиття інформації про історію розвитку, мету існування, зовнішнє середовище, змістовний (елементний) склад, структуру, характер зв'язків між структурними елементами, ресурси досліджуваної системи тощо¹. Отже, не викликає сумнівів той факт, що системний підхід відкриває суттєві перспективи у дослідженні явища злочинності, надаючи можливість описувати статистичні закономірності його детермінації, структури та наслідків, здійснити функціональний аналіз та прогнозувати поведінку системи з метою запобігання посиленню дії криміналу та покращення функціонування суспільства².

Крадіжка як соціально-правове явище, образно кажучи, не визнає кордонів. У плані кримінологічної географії вона присутня всюди. До того ж, як зазначалося вище, крадіжка є наскрізним у часі явищем, вона відома, мабуть, із біблейських часів. Як основа корисливої злочинності, передавальна ланка кримінального досвіду одними поколіннями злодіїв наступним поколінням, що в цілому забезпечує живучість злочинних ідей та звичаїв, крадіжки виникли навіть не десятки, а сотні років тому³. Відмітимо, ще за законодавством періоду Середньовіччя (наприклад, за Руською Правдою), найнебезпечнішим різновидом крадіжки визнавалася крадіжка майна, вчинена у нічний час із *клеті*, тоб-

¹ Оболенцев В. Ф. Системні властивості злочинності: базові міркування / В. Ф. Оболенцев // Системний підхід у дослідженні злочинності : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 21 черв. 2013 р.) / за ред. В. В. Голіни, Ф. В. Ківви ; уклад. В. Ф. Оболенцев. – Х. : Вид. Кім Д. С., 2013. – С. 7.

² Ківва Ф. В. Використання системного методу у науці: історія та сучасна практика / Ф. В. Ківва // Системний підхід у дослідженні злочинності : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 21 черв. 2013 р.) / за ред. В. В. Голіни, Ф. В. Ківви ; уклад. В. Ф. Оболенцев. – Х. : Вид. Кім Д. С., 2013. – С. 15.

³ Докладніше див.: Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность / А. И. Гуров. – М. : Юрид. лит., 1990. – 304 с.

то із дерев'яної споруди (житлового будинку, амбару, комори при будинку)¹.

Аналіз і сьогоденішньої нормативно-правової бази будь-якої країни, й минулих часів свідчить про неодмінну увагу законодавця до протиправного заволодіння майном, що знаходиться у чужій власності. Ці спостереження можна поширити й на випадки вчинення крадіжки, поєднаної із проникненням у житло. У структурі крадіжок, які завжди залишалися масовим явищем, переважає саме останній їх різновид. При цьому усталеним залишається спосіб заволодіння майном при даному різновиді крадіжки – доступ до чужого майна, що знаходиться у конструктивно відокремленому від доступу сторонніх осіб просторі, з обов'язковим проникненням у цей простір, тобто у житло. Змінною складовою виявляється лише виникнення нових конструктивних споруд, в яких зберігається чуже майно (наприклад, квартири у багатоповерхових будинках, автофургони, що виконують роль стаціонарного житла, та ін.) і до яких злочинці здійснюють протиправне вторгнення з метою заволодіння певним майном. У незмінності ж самого способу реалізації «технічної» частини крадіжки, поєднаної із проникненням у житло, вбачається ознака системності зазначених крадіжок як явища кримінальної дійсності.

Поряд із грабежами, розбоями, шахрайством та вимаганням крадіжка, поєднана з проникненням у житло, традиційно входить до системи так званої загальнокримінальної корисливої злочинності, яка, маючи багатовікову історію, сприяє накопиченню досвіду вчинення характерних для неї діянь та появі нових форм їх вчинення, розробці, закріпленню й розвитку традицій, звичаїв та системи поглядів, що виправдовують крадіїв, формуванню кримінальної субкультури та ін. Як небезпечний слід визнати той факт, що сьогодні відбувається розширення соціальної бази корисливої злочинності. Так, низький рівень доходів переважної частини населення України змушує вдаватися до вчинення крадіжок із проникненням у житло все більшу кількість у минулому законослухняних громадян, серед яких значною є питома вага неповнолітніх злочинців та злочинців молодого віку. На сьогодні крадіжки – не лише відносно

¹ Судебники 15–16 вв. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1952. – С. 20.

масова злочинна діяльність, а їм притаманний і найбільший рівень рецидиву серед усіх інших видів злочинності.

Висловлене свідчить про те, що крадіжки, поєднані з проникненням у житло, у системі явища більш загального характеру, яким виступає злочинність у цілому, відіграють помітну роль, оскільки питома вага цих злочинів у структурі останньої є значною, вони поширені на всій території країни та вчиняються у будь-який час. Таким чином, ознаки системності в крадіжках, як явищі кримінальної дійсності, вбачається в тому, що вони: 1) впливають на структуру сучасної злочинності держави; 2) виділяють фрагмент соціальної структури суспільства (певна частина населення), якому властиві генетичні зв'язки з визначеним видом злочинності¹; 3) виявляються одним із системоутворюючих чинників формування й становлення злочинної «кар'єри» багатьох рецидивістів². До останньої ознаки системності крадіжок слід додати, що за даними авторів навчального посібника «Кримінологія. Особлива частина» (Запоріжжя, 2012), серед квартирних крадіг певну частину становлять «випадкові» злочинці, для яких крадіжка є нехарактерним епізодом, проте більшість із них – злодії-рецидивісти³.

У спеціальній літературі відмічається, що основною об'єднуючою ознакою крадіжок є їх корислива спрямованість, прагнення злочинця отримати незаконні матеріальні блага, вигоди від вчинюваного злочину⁴. Таким чином, корисливу мотивацію вчинення особою відповідних протиправних дій можна визначити як системоутворюючий чинник крадіжок як явища кримінальної діяльності. В основі цієї мотивації стоїть користолобство, що виступає внутрішнім змістом корисливості як феномену суспільного

¹ Рущенко І. П. Преступность: система или системный подход? / І. П. Рущенко // Системний підхід у дослідженні злочинності : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 21 черв. 2013 р.) / за ред. В. В. Голіни, Ф. В. Ківви ; уклад. В. Ф. Оболенцев. – Х. : Вид. Кім Д. С., 2013. – С. 46.

² Докладніше див.: Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / В. С. Батиргареева. – Х. : Право, 2009. – С. 56–57, 61.

³ Абакумова Ю. В. Кримінологія. Особлива частина : навч. посіб. / Ю. В. Абакумова, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова та ін. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – С. 42.

⁴ Кримінологічний довідник : довід. вид. / за наук. ред. О. М. Бандурки ; за заг. ред. О. М. Джузі і О. М. Литвинова. – Х. : Діса Плюс, 2013. – С. 207.

буття. За справедливим висловом Б. М. Головкина, корисливість є стереотипом суспільної свідомості, сформованим історичним досвідом привласнення додаткового продукту праці. Інтеріоризація корисливості у внутрішній план свідомості на індивідуальному рівні зумовлює виникнення користолюбства як соціально обумовленої стійкої особистісної риси, що виражає нав'язливе прагнення до безеквівалентного привласнення матеріальних благ та становить причинну основу цілепокладання, що знаходиться в основі логічної моделі злочинної активності¹. Наведена трансформація конкретного феномену суспільного буття у внутрішню якість певних вчинків особи, якою пояснюється природа мотивації її діянь, на наш погляд, точно відбиває сутність крадіжок, поєднаних із проникненням у житло. Щодо часу виникнення корисливості важливо підкреслити, що корисливість (як деформація суспільної свідомості і психології, змістом якої є протиріччя між прагненням людей отримувати матеріальну вигоду та необхідністю це робити законним шляхом) з'являється паралельно зі становленням інституту власності, закріпленням індивідуальної приналежності майна, визначенням його номінальної вартості та здатності бути товаром².

Значення крадіжок, поєднаних із проникненням у житло, у системі злочинних проявів полягає так само і в тому, що цей різновид злочинності міцно пов'язаний із професійною злочинністю. Квартирні крадіжки є традиційними для професійної злочинності діяннями, яка, у свою чергу, «своїм корінням сягає загальнокримінальної корисливої злочинності»³. Як справедливо підкреслював І. М. Даньшин, аналізуючи вікові особливості професійних злодіїв, згідно з даними вибіркового дослідження більшість нинішніх професійних злочинців – це люди молодого (іноді неповнолітнього) й середнього віку. Найбільшу частку серед них становлять осо-

¹ Головкин Б. М. Понятійна визначеність корисливої насильницької злочинності – теоретична складова підвищення ефективності запобіжного впливу / Б. М. Головкин // Правові засади ефективності боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф. (15 трав. 2008 р.) / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2008. – С. 267.

² Головкин Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія / Б. М. Головкин. – Х. : Право, 2011. – С. 16.

³ Даньшин І. М. Усталені форми злочинності (кримінологічний нарис) / І. М. Даньшин. – Х. : Акта, 2002. – С. 16–17.

би у віці 19–35 років (77%). Питома вага крадіжок із проникненням до помешкання в цій віковій групі становить 70%, викрадань антикваріату й культурних цінностей – 90%. Наведені дані насторожують, оскільки, здавалося б, злочинний промисел передбачає наявність широких та міцних злочинних знань, навичок та умінь, що досягається звичайно в зрілому віці. Так було принаймні в 1930–1960-х рр. Однак сучасні професіонали помолодшали, а це свідчить про зростання їхньої суспільної небезпечності¹.

Таким чином, для осіб, що вчиняють квартирні крадіжки, власним є кримінальний професіоналізм, усталена злочинна спрямованість, орієнтація на заволодіння значними матеріальними цінностями та розрахунок на злочинну кооперацію у вигляді мережі скупників викраденого та приховування їх злочинної діяльності з боку інших осіб, системність у учиненні злочинних діянь даного виду та ін.

Ознаки системності в явищі кримінальної дійсності, про яке йдеться, проявляються у здатності цієї злочинності забезпечувати існування у суспільстві організованої злочинності. Це відбувається, наприклад, шляхом: формування із грошей та інших матеріальних цінностей, викрадених квартирними крадіжками, «зłodійських общаків»; підтримання злочинної діяльності мережі скупників викраденого; створення умов для подальшої легалізації грошей, цінностей та іншого майна, що мають злочинне походження; установлення та укріплення корупційних зв'язків із представниками державних і правоохоронних органів; забезпечення матеріально-фінансового й організаційного утримання злочинних угруповань тощо. Як зворотна реакція – у даному зв'язку з'являється попит на такі злочини, без яких не може існувати корупція, «тіньова» економіка, різні злочинні спільноти². Тому марно у спеціальній літературі зазначається, що відбувається серйозна несприятлива якісна трансформація злочинності. Остання виражається у продукуванні її організованих форм і підвищенні рівня кримінального професіоналіз-

¹ Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Дальшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодед ; за ред. І. М. Даньшина. – Х. : Право, 2003. – С. 293.

² Богомолов А. А. Вымогательство в системе преступлений против собственности. Криминологический анализ и предупреждение / А. А. Богомолов. – М. : Моск. ун-т МВД России, 2007. – С. 141.

му: аналіз боротьби із крадіжками із житла показує, що найнебезпечнішою тенденцією у середовищі квартирних крадіїв є їх протидія органам внутрішніх справ шляхом об'єднання в організовані, добре законспіровані злочинні групи¹.

Сьогодні крадіжки визначають структуру всієї злочинності. Зростання чи зниження їх рівня обов'язково відобразиться на загальній структурі злочинності. Завдяки превалюванню в загальній масі всіх крадіжок тих із них, що поєднані з проникненням у житло, процеси будь-яких змін у структурі злочинності в цілому відбуваються за рахунок кількісних змін саме цієї частини крадіжок. Як відомо, подібні процеси є характерними для системних явищ. Таким чином, зазначені крадіжки здатні визначати тенденції розвитку злочинності в країні на майбутній час, оскільки, як показано вище, структура злочинності залежить від внутрішніх процесів на рівні окремих (у даному разі крадіжок) видів злочинності. Висловлене є ще одним свідченням прояву системності у природі даного різновиду злочинності.

Сьогодні велику масу засуджених у виправних установах складають крадії. Саме ці засуджені створюють психологічний клімат у місцях позбавлення волі, формують відповідний менталітет засуджених, виступають провідниками ідей та принципів кримінального світу, виявляються так званою «школою злочинності» та ін. Особливим авторитетом серед осіб, які відбувають покарання, користуються «зłodії у законі». Самою назвою цієї категорії злочинців підкреслюється їх значущість у злочинній ієрархії. Отже, це свідчить про вплив зазначеної маси засуджених на процес відбування-виконання покарань, пов'язаних із позбавленням або обмеженням волі, що потребує відповідного системного реагування з боку адміністрації виправних установ. У практичній площині знання й врахування системних властивостей даного виду злочинності дозволить відійти від уявлення про запобігання злочинності як сукупності непередбачуваних подій злочинних проявів до більш продуманої та раціональної нейтралізації системних зв'язків між ними.

¹ Бражников Д. А. Уголовно-правовое и криминологическое противодействие кражам, совершаемым с незаконным проникновением в жилища организованными преступными группами : монография / Д. А. Бражников, В. В. Бычков. – М. : Юрлитинформ, 2014. – С. 3.

Висновок. Дослідження крадіжок, поєднаних із проникненням у житло, як явища соціальної дійсності дозволяє зробити висновок про наявність у ньому ознак системності. Ці злочини поєднують однорідні форми викрадень чужого майна через злочинну діяльність корисливого спрямування, а також є початковим етапом «кар'єри» рецидивістів. Крадіжки із житла фактично стали інститутом незаконного збагачення для широкого загалу людей.

На основе системного подхода проанализировано явление краж, связанных с проникновением в жилище.

On the basis of systematic approach to the analyzed phenomenon of burglary combined with the entry into the dwelling.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 11 від 20 листопада 2013 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор
Б. М. Головкін.*

УДК 343.985

Г. І. Резнікова, аспірант лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ОБСТАНОВКА РОЗГОЛОШЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ТАЄМНИЦЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ

У статті аналізуються особливості обстановки розголошення професійних таємниць. Зосереджується увага на окремих недоліках, що сприяють розголошенню професійних таємниць. Досліджується час та місце вчинення злочинів щодо розголошення професійних таємниць.

Ключові слова: професійна таємниця, обстановка вчинення злочину, час вчинення злочину, місце вчинення злочину.

Вирішення завдання з розбудови криміналістичної характеристики злочинів щодо розголошення професійних таємниць потребує змістовного аналізу її окремих структурних елементів, зокрема, обстановки вчинення злочину. Дослідження обстановки розголошення професійних таємниць дозволяє проаналізувати умови, що сприяють вчиненню вказаної категорії злочинів, та, відповідно, надати методично обґрунтовані рекомендації з їх розкриття і розслідування. Хоча дотепер ученими-криміналістами не було приділено значної уваги вивченню проблем, що виникають у процесі розслідування розголошень професійних таємниць, статистика зареєстрованих правопорушень в Україні за січень – грудень 2013 р.¹

¹ Статистика кримінальних правопорушень, пов'язаних із розголошенням професійних таємниць, за січень – грудень 2013 р. свідчить, що зареєстровано таку кількість правопорушень: 1) розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 132 КК України) – 2; 2) незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145 КК України) – 4; 3) порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер (ст. 163 КК України) – 18; 4) розголошення таємниці

свідчить про актуальність цього питання. Сьогодні лише незначна кількість, а саме не більше 1–5% випадків від реально існуючих витоків інформації стають надбанням громадськості, зокрема, завдяки висвітленню цих фактів у ЗМІ¹. Дослідження названої категорії злочинів потребує вивчення обстановки їх вчинення, а також ретельного аналізу тих умов та обставин, що перешкоджають або, навпаки, сприяють реалізації злочинної мети. Отже, метою статті є виявлення та аналіз криміналістично значущих ознак «обстановки вчинення злочину».

Злочин вчиняється у певних умовах дійсності – у зовнішньому середовищі², яке у криміналістиці отримало назву «обстановка вчинення злочину». І. М. Якімов писав, що проникнення в обстановку та обставини злочину веде до виразного розуміння скоєного, до досягнення внутрішнього зв'язку між діями, що вчинені злочинною волею, та їх відображенням ззовні³. Проте й дотепер серед учених-криміналістів немає єдності з приводу визначення сутності поняття «обстановка вчинення злочину». М. П. Яблоков зазначає, що всі наявні у криміналістиці визначення обстановки вчинення злочину трактують її або занадто широко, або ж, навпа-

усиновлення (удочеріння) (ст. 168 КК України) – 9; 5) порушення недоторканності приватного життя (ст. 182 КК України) – 128; 6) умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму (ст. 209¹ КК України) – 3; 7) незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю (ст. 231 КК України) – 17; 8) розголошення комерційної або банківської таємниці (ст. 232 КК України) – 12; 9) незаконне використання інсайдерської інформації (ст. 232¹ КК України) – 0; 10) розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист (ст. 381 КК України) – 1; 11) розголошення даних досудового слідства або дізнання (ст. 387 КК України) – 14 (див.: Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. – Форма № 1 (місячна) : затв. наказом ГПУ від 23 жовт. 2012 р. № 100 за погодженням з Держстатом України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=110381&libid=100820&c=edit&_c=fo. – Заголовок з екрана).

¹ Исследование утечек информации и конфиденциальных данных из компаний и госучреждений России в 2012 г. [Электронный ресурс] : отчет об уровне защиты конфиденц. данных, 2013. – С. 16. – Режим доступа: <http://www.infowatch.ru/node/3013?sid=5358>. – Загл. с экрана.

² Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / В. Ф. Ермолович. – Минск : Амалфея, 2001. – С. 166.

³ Якимов И. Н. Криминалистика. Уголовная тактика / И. Н. Якимов. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : НКВД РСФСР, 1929. – С. 75.

ки, занадто вузько¹. Так, широкий підхід підтримує В. О. Образцов, який відносить до обстановки вчинення злочину територіальну, кліматичну, демографічну та іншу специфіку регіону, в якому вчинено злочин, а також обставини, що характеризують безпосереднє місце, час, умови та інші особливості вказаної життєвої ситуації². Таким чином, досліджуючи проблему визначення змісту поняття обстановки вчинення злочину, можливо віднайти різні позиції криміналістів – від вельми широких до вузьких трактувань цього поняття, лише як змісту матеріальної (речової) обстановки місця вчинення злочину.

Обстановка вчинення злочину є системою різного роду взаємодіючих між собою об'єктів, явищ та процесів, що характеризують умови місця та часу, речові, природно-кліматичні, виробничо-побутові та інші умови оточуючого середовища, особливості поведінки непрямих учасників протиправної події, психологічні зв'язки між ними та інші обставини об'єктивної дійсності, що склалися на момент учинення злочину, які впливають на спосіб його вчинення та механізм, що виявляється в різних слідах, які дозволяють зробити висновок про особливості цієї системи та зміст злочину³. Обстановка вчинення злочину включає інформацію, яка характеризує як зовнішній бік злочину (матеріальне середовище), так і внутрішню своєрідність умов та обставин, що сприяли вчиненню кримінально караного діяння. М. П. Яблоков зазначає, що більша частина структурних елементів обстановки вчинення злочину характеризує зовнішнє середовище, а менша – особливості (своєрідність) поведінки непрямих учасників злочину, особливості психологічних зв'язків між усіма учасниками розслідуваної події та інші фактори об'єктивної дійсності⁴.

¹ Яблоков Н. П. Обстановка совершения преступления как элемент его криминалистической характеристики / Н. П. Яблоков // Криминалистическая характеристика преступлений : сб. науч. тр. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1984. – С. 36.

² Образцов В. А. О криминалистической классификации преступлений / В. А. Образцов // Вопр. борьбы с преступностью. – М., 1980. – Вып. 33. – С. 94.

³ Яблоков Н. П. Обстановка совершения преступления как элемент его криминалистической характеристики / Н. П. Яблоков // Криминалистическая характеристика преступлений : сб. науч. тр. – М., 1984. – С. 38–39.

⁴ Там само. – С. 38–39.

Обстановка розголошення професійних таємниць має своєю фундаментальною особливістю порушення стану інформаційної безпеки окремих суспільних відносин, що утворились у зв'язку із здійсненням певної професійної діяльності окремою особою, установою або організацією. Відомості про якість забезпечення стану інформаційної безпеки на час учинення злочину мають важливе криміналістичне значення, тому що вони надають важливі дані про окремі обставини, що сприяли або ж, навпаки, перешкоджали вчиненню злочину, та про особливості забезпечення безпеки предмета злочинного посягання, про характер взаємодії осіб під час здійснення певної професійної діяльності.

Інформаційна безпека відносно визначеної галузі професійної діяльності передбачає такий рівень організації та захисту інформаційних ресурсів, а також ступінь професійної підготовки працівників, який би забезпечував захист інформаційних ресурсів та інформаційних потоків від несанкціонованого доступу до них та порушення їх конфіденційності. Отже, обстановку розголошення професійних таємниць внаслідок особливого предмета злочинного посягання необхідно досліджувати, аналізуючи стан забезпечення інформаційної безпеки, конкретного інформаційного простору, в якому було розголошено професійну таємницю. Зокрема, розголошення професійних таємниць учиняється внаслідок недоліків у забезпеченні інформаційної безпеки певної професійної діяльності, на рівні *інформаційних ресурсів, інформаційної інфраструктури та «інформаційного поля»*¹. Аналіз названих рівнів дозволить виявити обставини та недоліки інформаційної безпеки, які сприяли чи перешкоджали вчиненню злочину щодо розголошення таємниці.

¹ Розуміння інформаційної безпеки в аспекті забезпечення безпеки інформаційних ресурсів, безпеки інформаційної інфраструктури, а також безпеки «інформаційного поля» було запропоновано А. І. Марущаком у дослідженні проблем забезпечення інформаційної безпеки банків (див.: Марущак А. І. Інформаційна безпека банківської установи: структура та система забезпечення : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Севастополь, 1–2 жовт. 2010 р.) / А. І. Марущак ; Держ. вищ. навч. закл. «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – С. 21–24).

Розголошення професійних таємниць вчиняється через існування певних недоліків та негативних обставин у забезпеченні *безпеки інформаційних ресурсів*¹ і утворює перший рівень обстановки вчинення досліджуваної категорії злочинів. Указаний рівень включає недоліки та прорахунки в організації конфіденційності діловодства, кадрового, інформаційно-аналітичного та матеріально-технічного забезпечення безпеки інформаційних ресурсів у певній галузі професійної діяльності, що зумовили розголошення професійної таємниці. Сучасні дослідження свідчать, що організаційні заходи забезпечення інформаційної безпеки є найбільш вразливими у будь-якій системі забезпечення інформаційної безпеки². Розголошення професійних таємниць учиняється як за умов відсутності спеціального діловодства, так і за умов неналежного рівня його організації та контролю за виконанням. Зокрема, мова йде про відсутність визначення строків, порядку зберігання та утилізації інформації з обмеженим доступом, або ігнорування чи недбале ведення журналу реєстрації фактів доступу до інформації з обмеженим доступом³.

Цікавим є те, що у західних країнах, не дивлячись на серйозні досягнення у галузі програмного забезпечення запобігання витокам

¹ Під інформаційними ресурсами установи розуміють взаємопов'язану, упорядковану, систематизовану і закріплену на матеріальних носіях інформацію, яка або була надана до певної установи, організації у зв'язку зі здійсненням нею певної діяльності, або належить їй. Відповідно безпека інформаційних ресурсів полягає у збереженні такої інформації від несанкціонованого розповсюдження, використання і порушення її конфіденційності (таємності) (див.: Марущак А. І. Інформаційна безпека банківської установи: структура та система забезпечення : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Севастополь, 1–2 жовт. 2010 р.) / А. І. Марущак ; Держ. вищ. навч. закл. «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – С. 21).

² Исследование утечек информации и конфиденциальных данных из компаний и госучреждений России в 2012 г. [Электронный ресурс] : отчет об уровне защиты конфиденц. данных, 2013. – С. 13. – Режим доступа: <http://www.infowatch.ru/node/3013?sid=5358>. – Загл. с экрана.

³ Близнюк І. Л. Основні засади політики безпеки банку : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Севастополь, 1–2 жовтня 2010 р.) / І. Л. Близнюк ; Держ. вищ. навч. закл. «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – С. 47.

конфіденційної інформації, величезна кількість випадків «компрометування даних», тобто порушення їх конфіденційності, пов'язана саме з паперовими носіями та резервними копіями такої інформації. Отже, проблема полягає не стільки у відсутності певних програмних засобів захисту інформації, скільки у недостатньому рівні регламентації порядку роботи працівників з інформацією, а також їх низькій обізнаності у галузі забезпечення інформаційної безпеки, що, безумовно, становить суттєві недоліки організаційної складової захисту інформації¹. Така необізнаність працівників викликає небезпечне поведіння працівників із документами або машинними носіями, які містять певну професійну таємницю. Вказані дії можуть бути вчинені як з необережності, так й умисно, хоча, за оцінками фахівців, сьогодні близько $\frac{3}{4}$ від усіх витоків конфіденційних даних є ненавмисними – внаслідок помилок, недолугості, легковажності працівників. Проте варто пам'ятати, що оголошений факт «випадкового» витоку певної інформації може бути способом маскування вчиненого злочину, тобто спробою «легалізації» розголошеної інформації². Усе зазначене обумовлює необхідність ретельного добору майбутніх кадрів, функціональні обов'язки яких пов'язані зі збором та опрацюванням конфіденційної інформації. При цьому необхідно враховувати психологічні особливості інсайдера – працівника, який здійснює певний тип професійної діяльності. Зокре-

¹ Исследование утечек информации и конфиденциальных данных из компаний и госучреждений России в 2012 г. [Электронный ресурс] : отчет об уровне защиты конфиденц. данных, 2013. – С. 16. – Режим доступа: <http://www.infowatch.ru/node/3013?sid=5358>. – Загл. с экрана.

² Так, працівник однієї з медичних мереж клінік (США) продав конфіденційні дані щодо пацієнтів. Розуміючи, що факт витоку незабаром виявиться, коли ці дані почнуть використовувати конкуренти, він інсценував «випадковий витік». Звернувшись до поліції і заявив, що невідомі викрали ноутбук з інформацією з його автотранспорту. Заяву прийняли, провадження відкрили, факт витоку інформації отримав офіційний статус і вважався «неумисним», про що сповістили постраждалих осіб. Інсайдер мав усі шанси на успіх, він обмежився б дисциплінарним стягненням, якби на нього не вказав через півроку інший інсайдер – з конкурентної фірми, яка й придбала цю інформацію (див.: Федотов Н. Н. Расследование инцидентов ИБ: Как расследовать разглашение конфиденциальной информации в блогах и форумах? [Электронный ресурс] / Н. Н. Федотов. – Режим доступа: http://forensics.ru/investigation_blogs.html. – Загл. с экрана).

ма, майже всі різновиди професійних таємниць утворюються внаслідок активної професійної діяльності, яка передбачає взаємодію з іншими людьми (наприклад, лікарі, слідчі, банківські працівники тощо). Внаслідок такої взаємодії у працівників виникає особливий психологічний стан, який у психології отримав назву «емоційного згорання»¹, що необхідно враховувати. Окрім цього, науковці пропонують попередньо перевіряти надійність працівників (інсайдерів), які працюватимуть з інформацією обмеженого доступу, під час прийняття їх на роботу. Так, С. І. Журін зазначає, що перевірка має відбуватись за допомогою психологічних тестів, поліграфа, даних із попереднього місця роботи, співбесіди та ін.²

Вельми поширеною обставиною, яка сприяє розголошенню професійних таємниць, є відсутність диференційованого доступу³ працівників до інформації, що становить професійну таємницю. За оцінками спеціалістів з інформаційної безпеки банківських установ, сьогодні доступ до будь-яких інформаційних активів мають майже всі співробітники банку, у тому числі й ті, яким за родом діяльності вони не потрібні⁴, що, звісно, не забезпечує збереження певної інформації у таємниці. Розголошенню професійних таємниць сприяють й інші недоліки у забезпеченні стану безпеки інформаційних ресурсів певної професійної діяльності, зокрема, недостатній рівень обмеження доступу працівників або сторонніх осіб до приміщень, в яких обробляється (зберігається) інформація з обмеженим досту-

¹ Стан «емоційного згорання» виявляється у такому різновиді професійної деформації, як професійна індіферентність, що передбачає прояв байдужості, емоційної сухості, жорстокості, а також негативного сприйняття етичних норм і правил поведінки (див.: Зеер Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособие / Э. Ф. Зеер. – 2-е изд., перераб., доп. – М. : Академ. Проект ; Екатеринбург : Делов. кн., 2003. – С. 114–115).

² Журин С. И. Инсайдер: основная характеристика и комплексность противодействия [Электронный ресурс] : науч. журн. ВНИИПВТИ «Безопасность информационных технологий» / С. И. Журин. – 2011. – № 4. – С. 178. – Режим доступа: http://www.pvti.ru/articles_34.htm. – Загл. с экрана.

³ Під диференційованим доступом розуміємо той стан захисту інформації, за якого працівник може ознайомитись та опрацювати певні дані, виключно для виконання покладених на нього функціональних обов'язків.

⁴ Курило А. Инсайдер – портрет на фоне банка дело в Москве [Электронный ресурс] / А. Курило, В. Голованов. – Режим доступа: <http://www.abiss.ru/upload/iblock/b4a/insider.pdf>. – Загл. с экрана.

пом¹; відсутність заходів контролю за роботою працівників із носіями професійної таємниці; низький рівень дисципліни та професійні деформації працівників; відсутність ефективної системи виявлення та реагування на протиправні дії відносно інформації, яка становить професійну таємницю; ненадійна система охорони та зберігання носіїв інформації з обмеженим доступом (неналежний технічний стан сейфів, сховищ тощо), що не виключає можливість несанкціонованого ознайомлення з нею.

Другий рівень дослідження обстановки розголошення професійних таємниць становлять недоліки у забезпеченні *безпеки інформаційної інфраструктури*², які призвели до розголошення таємниці. Цей рівень включає недоліки та прорахунки у функціонуванні та забезпеченні безпеки використання «нових» інформаційних технологій, що включають комп'ютерні технології, зокрема, засоби обчислювальної техніки (комп'ютери) та програмне забезпечення, а також телекомунікаційні засоби зв'язку, які використовуються у певній галузі професійної діяльності. Серед недоліків інформаційної інфраструктури, які сприяють розголошенню професійних таємниць, можна назвати, зокрема, відсутність або незадовільний стан технічних засобів забезпечення безпеки інформаційної інфра-

¹ Наприклад, нормативно-правовими актами України передбачені вимоги щодо технічного захисту інформації для приміщень банків, у яких обробляються електронні банківські документи з грифом «Банківська таємниця», а також окремі вимоги до систем електроживлення та заземлення, мережевого обладнання, приміщень з обмеженим доступом, комутаційних кімнат (приміщень, у яких розміщене телекомунікаційне устаткування, що забезпечує функціонування локальних і корпоративних мереж банку, а також зв'язок з іншими установами та мережами загального користування), серверних приміщень та приміщень, у яких зберігаються електронні архіви (див.: Близнюк І. Л. Основні засади політики безпеки банку : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Севастополь, 1–2 жовт. 2010 р.) / І. Л. Близнюк ; Держ. вищ. навч. закл. «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – С. 47).

² Безпека інформаційної інфраструктури передбачає певний стан захищеності електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку певної установи, що забезпечують цілісність і доступність інформації, що в них обробляється (зберігається чи циркулює) (див.: Марущак А. І. Інформаційна безпека банківської установи: структура та система забезпечення : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Севастополь, 1–2 жовт. 2010 р.) / А. І. Марущак ; Держ. вищ. навч. закл. «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – С. 21).

структури; фрагментарність або несправність засобів захисту, технічного і програмного середовища; відсутність криптографічного захисту для найбільш цінної інформації при її обробці у комп'ютерах (ЕОМ), системах та комп'ютерних мережах і мережах електрозв'язку певного підприємства; відсутність ідентифікації користувача та здійснюваних ним операцій з використанням комп'ютерів (ЕОМ) та комп'ютерних мереж за допомогою спеціальних паролів, ключів, магнітних карт, цифрового підпису при доступі до інформаційно-телекомунікаційних систем; неналежний рівень реєстрації, зокрема, відсутність відображення дати та часу дій користувачів з інформаційними та програмними ресурсами у комп'ютерах (ЕОМ), системах та комп'ютерних мережах, у тому числі і протиправних спроб доступу до них; відсутність програмного забезпечення, що розпізнавало б передачу інформації з обмеженим доступом незахищеними лініями зв'язку¹. Так, у випадках надсилання конфіденційної інформації за допомогою комп'ютерної техніки (ЕОМ) та комп'ютерних мереж, окрім «людського» контролю, можливо здійснити й автоматизований контроль². Так, спроба опублікувати в глобальній комп'ютерній мережі конфіденційну інформацію або відправити її у незашифрованому вигляді виявляється за допомогою *DLP-систем*³.

¹ Марущак А. І. Інформаційна безпека банківської установи: структура та система забезпечення : тези доп. / А. І. Марущак ; «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – С. 23.

² Федотов Н. Н. Расследование инцидентов ИБ: Как расследовать разглашение конфиденциальной информации в блогах и форумах? [Электронный ресурс] / Н. Н. Федотов. – Режим доступа: http://forensics.ru/investigation_blogs.html. – Загл. с экрана.

³ DLP-системи (від англ. Data Leak Protection або Data Leak Prevention). Ці програмні засоби також іменуються ILP – Information Loss Protection, або ILDP – Information Leak Detection & Prevention. DLP-системи ефективно використовуються як для попередження, так і виявлення вже вчиненого розголошення. Так, розголошення професійних таємниць можливо виявити за допомогою вивчення існуючих публікацій у глобальній мережі. Виявляються такі публікації під час аналізу окремих матеріалів за допомогою пошукових систем, зокрема, шляхом формулювання до них кількох запитів, що містять потрібні ключові слова (див.: Федотов Н. Н. Расследование инцидентов ИБ: Как расследовать разглашение конфиденциальной информации в блогах и форумах? [Электронный ресурс] / Н. Н. Федотов. – Режим доступа: http://forensics.ru/investigation_blogs.html. – Загл. с экрана).

Третій рівень включає недоліки в безпеці «інформаційного поля» певної установи або організації, яке складається здебільшого з несистематизованих потоків інформації, які оприлюднюються різнорівнійними учасниками інформаційних відносин (телерадіоорганізаціями, друкованими ЗМІ, Інтернет-виданнями тощо)¹. Слушно зауважує М. М. Федоров, що приймати рішення про коректність інформації, що надається до ЗМІ, може лише уповноважена особа – піар-цензор, який не лише є відповідальним за попереднє ознайомлення працівників з існуючою внутрішньою цензурою й реально контролює будь-яке спілкування, зокрема із ЗМІ².

У криміналістичній характеристиці злочинів щодо розголошення професійних таємниць набувають певної специфіки такі структурні компоненти, як *місце* та *час* вчинення злочинів. По-перше, місце вчинення розголошення професійних таємниць безпосередньо залежить від предмета злочинного посягання – професійної таємниці, форм її відображення у дійсності. Так, названі таємниці можуть існувати у вигляді матеріально-фіксованої інформації (письмові документи, роздруковані фотографії, креслення тощо) чи бути ідеально відображені у пам'яті осіб, або ж взагалі мати електронно-цифрове відображення (в пам'яті ЕОМ, на машинному носії інформації тощо). Це справляє вплив на обрання інсайдером місця вчинення, готування та приховування досліджуваної групи злочинів. По-друге, місце вчинення злочину залежить від різновиду обраного інсайдером способу доведення таємниці до відома сторонньої особи. Так, система вчинюваних дій з незаконного обміну інформацією відбувається за допомогою різних способів та засобів (мовленнєвих, технічних тощо), що обумовлює обрання інсайдером місця вчинення злочину. Найчас-

¹ Марущак А. І. Інформаційна безпека банківської установи: структура та система забезпечення : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Севастополь, 1–2 жовт. 2010 р.) / А. І. Марущак ; Держ. вищ. навч. закл. «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – С. 23.

² Федотов Н. Н. Расследование инцидентов ИБ: Как расследовать разглашение конфиденциальной информации в блогах и форумах? [Электронный ресурс] / Н. Н. Федотов. – Режим доступа: http://forensics.ru/investigation_blogs.html. – Загл. с экрана.

тіше місцем розголошення професійних таємниць є певне *матеріальне середовище*. Для злочинів щодо розголошення професійних таємниць характерні два типи місця їх вчинення. Зокрема, перший тип включає місця, *пов'язані зі здійсненням інсайдером своїх професійних обов'язків*, а саме робоче місце особи, певний кабінет чи окрема робоча зона на підприємстві, установі або організації. Робоче місце інсайдера, як правило, є місцем зберігання або опрацювання інформації, що становить предмет злочинного посягання, у зв'язку з цим воно часто стає місцем вчинення злочину. На робочому місці особа вчиняє дії з готування, вчинення чи приховування злочину. Проте ситуація змінюється, коли розголошення таємниці відбувається у *віртуальному просторі* за допомогою використання комп'ютерної техніки (ЕОМ) та комп'ютерних мереж. У названих випадках місце вчинення злочину буде обумовлене або місцем знаходження самої комп'ютерної техніки (ЕОМ), або місцем зберігання та обробки комп'ютерної інформації. До другої групи місць розголошення професійних таємниць належать *місця, не пов'язані з місцем роботи професійного інсайдера*. За таких умов, як правило, інсайдер отримує (збирає, копіює тощо) інформацію з обмеженим доступом на підприємстві або установі, де він працює. Проте безпосереднє її розголошення вчиняються поза роботою, зокрема, у певній неформальній обстановці, в якій відбувається зустріч інсайдера зі сторонньою особою.

Час учинення злочинів щодо розголошення професійних таємниць можливо охарактеризувати в трьох аспектах. По-перше, як момент безпосереднього розголошення професійної таємниці, тобто певний конкретно встановлений час (аж до хвилин). Встановлення настільки точного часу розголошення на сьогодні можливе лише у небагатьох випадках, зокрема, якщо інсайдер розголосив професійну таємницю, використовуючи комп'ютерну техніку (ЕОМ) чи комп'ютерні мережі або за допомогою засобів телекомунікаційного зв'язку. Використання зазначених засобів супроводжується утворенням електронно-цифрових слідів, які можуть надати дані щодо точного часу цих дій. При цьому

О. В. Курман слушно зазначає, що часовий чинник у досліджуваних злочинах може характеризуватись як роками, так і кількома хвилинами¹. Так, розголошення професійних таємниць вчиняється як у робочі години з 9 до 18 год., так й у позаробочий час. Зокрема, М. О. Новікова зазначає, що основна маса розголошень таємниці слідства (90%) вчиняється у робочий час (з 9 до 18 год.)². По-друге, час розголошення професійних таємниць можна охарактеризувати як певний період часу, протягом якого вчиняються розголошення професійних таємниць, тобто йдеться про кілька окремих епізодів діяння, які мають місце протягом певного періоду часу.

Таким чином, обстановка розголошення професійних таємниць має специфічний характер через особливий предмет злочинного посягання – інформацію з обмеженим доступом, що становить професійну таємницю, і впливає як на час, так і на місце вчинення злочину. Обстановка розголошення професійних таємниць характеризується порушенням стану інформаційної безпеки певної професійної діяльності, що призводить до розголошення професійної таємниці. У зв'язку з цим обстановка зазначених злочинів включає недоліки у забезпеченні інформаційної безпеки певної професійної діяльності на трьох самостійних рівнях, зокрема, на рівнях безпеки інформаційних ресурсів, безпеки інформаційної інфраструктури, а також безпеки «інформаційного поля». Таке розуміння сутності обстановки вчинення злочинів, предметом яких виступає професійна таємниця, дозволяє комплексно проаналізувати різноманітні недоліки у забезпеченні інформаційної безпеки, а також попередити у майбутньому факти розголошення інформації з обмеженим доступом.

¹ Курман О. В. Про криміналістичну характеристику злочинів, пов'язаних із посяганням на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю / О. В. Курман // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / ХНДІ суд. експертиз ім. М. С. Бокаріуса ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2012. – Вип. 12. – С. 49–50.

² Новікова М. А. Расследование разглашения данных предварительного расследования и сведений о мерах безопасности, применяемых в отношении участников уголовного судопроизводства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. А. Новікова ; Акад. управления МВД России. – М., 2009. – С. 13–14.

В статье анализируются особенности обстановки разглашения профессиональных тайн. Сосредотачивается внимание на отдельных недостатках, которые способствуют разглашению профессиональных тайн. Исследуется время и место совершения преступлений, связанных с разглашением профессиональных тайн.

This article is analyzed the specific environment of the disclosure of the professional secrets. The attention is paid on specific the shortcomings that contribute to disclosure of the professional secrets. The time and place of crimes against disclosure of professional secrets are researched

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 3 від 12 грудня 2013 р.).

*Рецензент – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **В. Ю. Шепітько**.*

УДК 343.985

О. І. Резнікова, аспірант лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ВІКТИМОЛОГІЧНИХ ДАНИХ У КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ ХАРАКТЕРИСТИЦІ ЗЛОЧИНІВ

У статті аналізуються сучасні підходи до визначення та розуміння категорій «віктимологічні дані» та «криміналістична характеристика злочинів», основні проблеми формування елемента «особа потерпілого» у структурі криміналістичної характеристики злочинів.

Ключові слова: віктимологічні дані, віктимологічний аналіз, жертва злочину (потерпілий від злочину), криміналістична характеристика злочинів.

Дослідження практики розкриття та розслідування тяжких й особливо тяжких злочинів свідчить, що кримінальні провадження у зв'язку з учиненням вбивств, зґвалтувань, нанесенням тяжких тілесних ушкоджень, а також розкриття та розслідування крадіжок, грабежів і розбоїв завжди викликають значні труднощі у працівників правоохоронних органів. Окрім того, що ці категорії злочинів завдають істотну шкоду¹, що вказує на їх підвищену суспільну небезпечність, розслідування зазначених злочинів, як правило, відбувається в умовах значного дефіциту інформації. Тому вчені-криміналісти постійно намагаються віднайти засоби, прийоми і методи ефективного розкриття та розслідування злочинів. Одним із дієвих і науково обґрунтованих інструментів установлення істини у кри-

¹ Згідно зі статистичними даними про зареєстровані правопорушення та результати їх досудового розслідування, що надані Генеральною прокуратурою України за січень – грудень 2013 р., кількість потерпілих від злочинів складає 426 651 особу, зокрема, з них від тяжких та особливо тяжких злочинів потерпіла 130 781 особа (див.: Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – грудень 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=110381&libid=1-00820-&c=edit&_c=fo. – Заголовок з екрана).

мінальному провадженні є концепція криміналістичної характеристики злочинів.

З огляду на сучасні тенденції криміналістичної науки, практики розкриття та розслідування злочинів одним із головних напрямів використання віктимологічних даних є їх залучення до роботи криміналістичної характеристики злочинів. Так, В. Ю. Шепітько зауважує, що одним із напрямів криміналістичного вивчення особи потерпілого (жертви злочину) є побудова та використання криміналістичних характеристик різних видів (категорій) злочинів¹. Дійсно, прагматичне значення криміналістичної характеристики злочинів, її інформаційно-пізнавальна природа обумовлює залучення віктимологічних даних до її структури. Активно досліджуючи криміналістичну характеристику злочинів², учені-криміналісти, на жаль, оминули своєю увагою самостійне дослідження такого її окремого елемента, як «особа потерпілого»³. Тому актуальним вбачається з'ясування особливостей використання віктимологічних даних у структурі криміналістичної характеристики злочинів. У такому разі першочерговим завданням є встановлення сутності досліджуваних криміналістичних категорій. Вказане вище є метою нашого дослідження.

Складність криміналістичного дослідження жертви злочину полягає в тому, що потерпілий виступає об'єктом злочинного впливу та

¹ Шепітько В. Ю. Вивчення особи потерпілого в криміналістичних цілях: напрями та межі / В. Ю. Шепітько // Державна політика у сфері захисту прав потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні : матеріали «круглого столу», 25 квіт. 2013 р. / редкол.: В. І. Борисов (голов. ред.), Б. М. Головкін (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2013. – С. 19.

² Див.: Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності. – Х. : Апостіль, 2012. – 304 с.; Колесниченко А. Н. Криміналістическая характеристика преступлений : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова ; М-во высш. и сред. спец. образования УССР, Харьк. юрид. ин-т. – Харьков : Юрид. ин-т, 1985. – 93 с.; Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія / Б. В. Щур ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Харків юрид., 2010. – 320 с.; та ін.

³ Див.: Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) : монографія / за заг. ред.: Ю. В. Баулін, В. І. Борисов ; Акад. прав. наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності. – Х. : Кроссроуд, 2008. – С. 307–316; Сорокотягина Д. А. Личность потерпевшего – элемент криминалистической характеристики преступления / Д. А. Сорокотягина // Социальное управление и право : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1977. – Вып. 61. – С. 103–106; та ін.

сам, поруч із цим, може здійснювати вплив на хід і результати кримінального провадження. У криміналістичному відношенні потерпілий від злочину має двоєдину природу: є самостійним суб'єктом (учасником злочинної події та кримінального провадження) та самостійним об'єктом (злочинного посягання та криміналістичного дослідження). Тому, на нашу думку, криміналістичне дослідження потерпілого відбувається на двох рівнях: ретроспективному¹ та перспективному². Викладені факти обумовлюють значну складність та багатогранність криміналістичного дослідження жертви злочину (потерпілого), що вимагає з'ясування комплексної системи віктимологічних даних.

Криміналістичне дослідження потерпілого виступає частиною процесу розкриття та розслідування як пізнавальної діяльності, під час якої збирається інформація про жертву злочину, що є необхідною для успішного розкриття злочину та встановлення його дійсної «картини». З огляду на це специфічного та важливого значення для криміналістики набувають такі взаємопов'язані категорії, як, зокрема, «віктимологічний аналіз» і «віктимологічні дані». Сьогодні віктимологічний аналіз³ є обов'язковою частиною процесу розслі-

¹ Наприклад, про ретроспективне дослідження жертв злочинів (потерпілих) мова йде, коли остання досліджується як один із учасників конфлікту та взаємодії у генезі злочинної події. Першочергового значення у такому випадку набуває аналіз механізму вчинення злочину, слідової картини, де значну частину утворюють саме сліди потерпілого, оскільки останній виступає як слідоутворюючий, так і слідоприймаючий об'єкт.

² Про перспективний рівень дослідження мова йде, коли криміналістичне дослідження потерпілих відбувається з метою оптимізації самого процесу розкриття та розслідування злочинів (наприклад, з метою обрання тактики проведення слідчих (розшукових) дій, прогнозування поведінки та позиції потерпілого тощо).

³ Віктимологічний аналіз є спеціальним криміналістичним методом дослідження злочину та діяльності щодо його розкриття й розслідування, який реалізується через призму всебічного вивчення особи потерпілого, маючи своїм результатом установлення відомостей віктимологічного характеру. Цей висновок можна зробити, якщо враховувати такі факти: 1) злочин у кінцевому результаті являє собою цілісну систему, що складається з низки елементів, тому дослідити його стає можливим лише за умови окремого дослідження його складових елементів; 2) потерпілий (жертва злочину) є одним із важливих елементів злочинної події; 3) криміналістичний аналіз можливо класифікувати на основі змісту та повноти досліджуваних ним питань. Виходячи з вищезазначеного, існування віктимологічного аналізу як одного із видів криміналістичного аналізу вбачається науково обґрунтованим та практично необхідним, його застосування є запорукою успішного та ефективного розкриття й розслідування злочинів.

дування злочинів, своєсереднім інструментом, за допомогою якого досліджується злочин, особа, яка його вчинила, та мотиви, що нею керували. Особливе значення віктимологічного аналізу полягає у тому, що він дозволяє слідству та суду встановити віктимологічні дані, які, у загальному вигляді, слугують основою об'єктивного, повного та ефективного розкриття і розслідування злочинів, їх судового розгляду.

З'ясовуючи сутність *віктимологічних даних*, особливості їх змістовного наповнення, необхідно звернути увагу, що застосування вказаної категорії у криміналістичних цілях зумовлено інтегративними процесами, які відбуваються між віктимологією та криміналістикою¹. Відповідно категорія «віктимологічні дані» має синтетичну природу. На нашу думку, саме цей факт викликає неоднозначне розуміння вченими-криміналістами досліджуваної категорії.

У сучасній криміналістиці існують два підходи до визначення сутності віктимологічних даних. Зокрема, у вузькому розумінні віктимологічні дані – це відомості про віктимність жертв злочинів (потерпілих)². Натомість, у широкому розумінні цю категорію запропоновано розуміти як сукупність обставин, які характеризують потерпілого як фізичний об'єкт, організм, особистість, його поведінку до, під час та після вчинення злочину, його взаємовідносини

¹ Розвиток і вдосконалення криміналістичних положень про жертву злочину (потерпілого) відбувається за рахунок як, власне, криміналістичних досліджень, так і за допомогою застосування результатів досліджень інших галузей знань. Так, за допомогою інтеграції віктимологічних знань до системи криміналістики положення останньої значно збагатились. Віктимологія надала новий методологічний підхід до процесу розкриття та розслідування злочинів – від установлення та системного аналізу відомостей про особу жертви злочину (потерпілого від злочину) до встановлення особи злочинця, об'єктивних обставин справи і, як результат, повного та об'єктивного розкриття й розслідування кримінальних проваджень. Із розвитком віктимології та застосуванням її здобутків у криміналістичних цілях у теорії останньої все частіше почали застосовувати такі категорії, як: «криміналістична віктимологія», «віктимологічний підхід у криміналістиці», «віктимологічний аспект криміналістики», «віктимологічний напрям криміналістичного дослідження жертв злочинів», «віктимологічний аналіз», «віктимологічні дані», «віктимологічний метод» та ін.

² Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) : монографія / за заг. ред.: Ю. В. Баулін, В. І. Борисов ; Акад. прав. наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності. – Х. : Кроссрод, 2008. – С. 310.

із злочинцем та їх характер, а також характер і розмір збитків, завданих злочином¹. Існуючі підходи різняться тим, що один із них враховує особливості криміналістичного дослідження потерпілих (жертв злочинів) та своєрідність інформації, яка отримується у результаті такого дослідження, а інший наголошує на своєрідності віктимологічних знань.

Сучасні віктимологічні дослідження не можуть зводитись лише до вивчення віктимності жертв злочинів, хоча вони, звісно, становлять «левову частку» у предметі віктимології. Віктимність² – це комплексна категорія, сутність якої полягає в оцінці різних якостей та поведінки особи як провокуючого фактору³. Саме тому, на нашу думку, віктимність не може розглядатись у відриві від інших відомостей про особу жертви злочину (загальних демографічних, соціально-психологічних даних, особливостей поведінки, відомостей про соціальні зв'язки та матеріальне становище, дані про виконувану роботу тощо). В основі ж самої віктимології закладена ідея про те, що, поруч із вивченням злочинності та особи злочинця, мають бути досліджені: 1) жертва не залежно від її ролі, а в силу

¹ Горбачева Е. В. Виктимологические аспекты в уголовном судопроизводстве по делам несовершеннолетних : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Е. В. Горбачева. – Л. : [б. и.], 1981. – С. 14; Шличите З. Л. Использование виктимологических данных адвокатом в советском уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / З. Л. Шличите. – Минск : [б. и.], 1979. – С. 6.

² Сучасне визначення віктимності запропоноване Б. М. Головкіним. Так, на думку вченого, особиста (індивідуальна) віктимність має місце у разі, коли особа переважно з власної ініціативи, рідше внаслідок вимушених причин (професії, стану здоров'я) ставить себе в уразливе становище, розуміючи цілком реальну можливість уникнути небезпеки, вдавшись до заходів перестороги. Такі дії мають привертати увагу зловмисника, сприяти утвердженню наміру і сприйняттю остаточного рішення про напад (див.: Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія / Б. М. Головкін. – Х. : Право, 2011. – С. 277).

³ У цьому зв'язку віктимність як здатність суб'єкта ставати жертвою соціально небезпечного прояву і виступає в загальнотеоретичному розумінні як явище соціальне (статусні характеристики рольових жертв і поведінкові відхилення від норм безпеки), психічне (патологічна віктимність, страх перед злочинністю й іншими аномаліями) і моральне (інтеріоризація віктимогенних норм, правил поведінки віктимної і злочинної субкультури, самовизначення себе як жертви) (див.: Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. О. Туляков. – О. : [б. в.], 2001. – С. 13).

самого факту завдання їй шкоди злочином; 2) жертва як можливий фактор, що впливає на хід злочинної події¹. Остання теза, на нашу думку, лаконічно пояснює основні напрями дослідження сучасної віктимології, тим більше, що криміналістичне дослідження жертв злочинів ширше за аналогічні дослідження, які проводяться кримінологами, представниками кримінально-правової науки та кримінального процесу, що пов'язано зі специфікою предмета науки криміналістики. Саме про криміналістичну віктимологію йде мова, коли експерти в галузі побудови психологічного портрета (профілю) формулюють визначення віктимології як «вивчення жертви або жертв конкретного злочинця». Так, остання визначається як «ретельне вивчення та аналіз характеристик жертви» Б. Турвея (Brent Turvey), а також може бути названа «профілюванням жертви» Холмса (Holmes)². Такий підхід є максимально наближеним до сучасних потреб криміналістики. Категорія «віктимологічні дані» як результат інтеграційних процесів знань віктимології до структури криміналістики повинна набувати специфічного криміналістичного забарвлення.

Віктимологічні дані у криміналістиці мають інтерпретуватись у широкому значенні, тим паче, що таке розуміння передбачає врахування відомостей про віктимність. Водночас існуюче визначення віктимологічних даних позбавлено системності в описі тих відомостей, що мають входити до складу досліджуваного явища, потребуючи відповідного вдосконалення³. Тому, на нашу думку,

¹ Віктимология : учеб. пособие / Т. В. Варчук, К. В. Вишневецкий ; под ред. С. Я. Лебедева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2008. – С. 39.

² Victimology in its most simple form is the study of the victim or victims of a particular offender. It is defined as «the thorough study and analysis of victim characteristics» (Turvey), and may also be called «victim profiling» (Holmes) (see: Turvey B. E. Criminal Profiling: An Introduction to Behavioral Evidence Analysis / B. E. Turvey. – London : Academic Press, 1999; Holmes R. Profiling Violent Crimes: An Investigative Tool / R. Holmes, S. Holmes (2nd ed.). – Thousand Oaks : Sage Publications, 1996).

³ Із цього приводу необхідно погодитись із М. П. Яблоковим про те, що створити універсальний та вичерпний перелік криміналістично значущих даних про особу складно, зважаючи на їх різноманітну кількість. Тому більш доцільно виділити групи даних, які несуть найбільш істотне «криміналістичне навантаження» стосовно певних завдань криміналістичного вивчення особи (див.: Криминалистика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2005. – С. 176).

віктимологічні дані – це система криміналістично значущої інформації про особу жертви злочину (потерпілого), що включає відомості про її анатомічні, біологічні, психологічні, соціальні властивості та якості, її поведінку до, під час і після злочинного посягання, зв'язки та відносини з оточуючими, розмір та характер шкоди, заподіяної злочинцем, та інші відомості, які є важливими для встановлення особи (самої жертви чи злочинця), фактичної картини події злочину, вирішення тактичних завдань і проведення слідчих (розшукових) дій у процесі його розкриття та розслідування, а також використання в цілях здійснення криміналістичної профілактики.

Віктимологічні дані широко використовуються у криміналістичних цілях¹. Одним із прикладів застосування останніх є їх залучення до роботи криміналістичної характеристики злочинів, яка, з одного боку, виступає науковою концепцією, а з другого – практичним інструментом у роботі слідчих. Так, «особа потерпілого» – це умовна назва окремого структурного елемента криміналістичної характеристики злочинів, який містить систему узагальнених відомостей про потерпілих, дані про внутрішні та зовнішні зв'язки такої підсистеми². Така система інформації про потерпілих від певного виду (групи) злочинів отримується у результаті дослі-

¹ Результати анкетування слідчих та оперативно-розшукових працівників органів МВС України, СБУ, прокуратури України свідчать, що, на думку практичних працівників, детальне вивчення особи жертви злочину (потерпілого) допомагає: 1) висунути версії щодо особи злочинця та мотивів вчинення злочину – 76,27%; 2) експерту побудувати психологічний портрет (профіль) злочинця – 18,64%; 3) ефективно планувати та обирати тактику проведення системи слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, судових дій – 30,5%; 4) з'ясувати причини та умови вчинення злочину – 47,45%; 5) прогнозувати поведінку потерпілого під час досудового слідства та судового розгляду справи – 15,25%; 6) обирати та здійснювати оптимальні заходи, спрямовані на забезпечення безпеки потерпілого, – 3,4%; 7) усі перераховані вище варіанти (тобто пп. 1–6) вказали 1,7% респондентів. Треба також зазначити, що серед опитаних 57,63% відмічали кілька запропонованих варіантів відповідей, а 42,37% обирали лише один із названих варіантів.

² Правильно зауважує Б. В. Щур про те, що елементи криміналістичної характеристики злочинів мають умовне позначення і фактично відображають певну систему відомостей про криміналістично значущі ознаки (див.: Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія / Б. В. Щур. – Х. : Харків юрид., 2010. – С. 178).

дження та узагальнення емпіричних матеріалів. Це свого роду типовий портрет жертв певних видів злочинів. Указаний елемент криміналістичної характеристики злочинів несе у собі істотне змістовне навантаження під час роботи всієї системи, виконує прагматичну функцію у процесі розкриття та розслідування злочинів. Відомості про потерпілого від злочину в структурі криміналістичної характеристики злочинів набувають особливого значення, оскільки остання «враховує криміналістично значущі ознаки, які в межах певного виду (групи) можуть допомогти розкриттю та розслідуванню злочину. Такі відомості набувають значення не самі по собі, а через виявлені між ними закономірні зв'язки: що з чим пов'язане, яким чином, що за чим йде, що і за допомогою чого може бути виявлено та встановлено»¹. Так, установлення інформації про жертву злочину в процесі розкриття та розслідування злочинних діянь дозволяє: по-перше, зрозуміти, чому злочин було вчинено саме у певній обстановці, чому злочинцем було обрано саме такі знаряддя та засоби, спосіб, місце та час його вчинення, правильно інтерпретувати слідову картину злочину; по-друге, висунути версії про особу невідомого злочинця, про властиві йому певні риси та характеристики, мотиви вчинення злочину, його зв'язок із жертвою злочину. Це допомагає визначити коло осіб, серед яких необхідно шукати злочинця, планувати заходи із розшуку доказів у справі. У злочинах, де є потерпіла особа, як правило, виявлення злочинця відбувається за ланцюгом: потерпілий – підозрюваний – обвинувачений².

Проаналізувавши зміст елемента «особа потерпілого», констатуємо існування певних розбіжностей у формуванні структури останнього, тобто тих відомостей, які, на переконання вчених-криміналістів, мають входити до його складу. Змістовне наповнення елемента «особа потерпілого» у системі криміналістичної характеристики злочинів потребує з'ясування цілої низки «проблемних» питань. Так, насамперед необхідно визначитись із *рівнем чи видом криміналістичної характеристики злочинів*, тобто необ-

¹ Бахін В. Склад і призначення криміналістичної характеристики злочинів / В. Бахін, Б. Лук'янчиков // Правн. часоп. Дон. ун-ту. – 2000. – № 1 (4). – С. 39.

² Криміналістика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2005. – С. 72.

хідно з'ясувати *мету її створення*: наукова, практична, навчальна. Важливим також є обрання *критерію формування елемента «особа потерпілого»*, тобто принципу віднесення тих чи інших віктимологічних даних до структури криміналістичної характеристики злочинів. На жаль, сьогодні утворення такої системи відомостей відбувається довільно. Ще одним суттєвим моментом є вибір *методу формування криміналістичної характеристики злочинів*. У теперішній час учені обирають такі шляхи у розбудові останньої: описовий, статистичний чи їх комбінацію. Від з'ясування вказаних питань залежатиме зміст елемента «особа потерпілого».

Криміналістичну характеристику злочинів слід чітко розмежовувати як: 1) теоретичну концепцію, основу формування окремих методик розслідування злочинів¹; 2) робочий інструмент розслідування², тобто систему зібраних та узагальнених відомостей про криміналістично значущі ознаки певного виду (групи) злочинів. Відповідно до цього визначаються її дефініція, внутрішня архітектоніка, місце у системі криміналістики та функціональне призначення³. Важливість розуміння різних рівнів існування та реалізації криміналістичної характеристики злочинів пояснюється тим, що залежно від указаних рівнів реалізації змістовне наповнення криміналістичної характеристики злочинів і шляхи її розбудови варіюються, оскільки різняться цілі та завдання її існування. Так, наприклад, на рівні окремої криміналістичної теорії елемент «особа потерпілого» буде максимально наповненим з інформаційної сторони. Це «ідеальна» модель такого елемента, при побудові якого застосовується переважно описовий підхід. У такому випадку елемент «особа потерпілого» може включати:

¹ У такому випадку маємо справу з криміналістичною характеристикою злочинів як окремою криміналістичною теорією, що являє собою систему наукових положень та теоретичних основ формування криміналістичних характеристик, визначення її поняття, видів, шляхів формування, «ідеальної» структури, зв'язків між її елементами та видами таких зв'язків, окреслення функцій та практики реалізації.

² У другому випадку йдеться про криміналістичні характеристики окремих підвидів, видів чи груп злочинів, що є невід'ємними елементами відповідних методик розслідування.

³ Синчук Л. В. Розслідування вбивств : шляхи вдосконалення : монографія / Л. В. Синчук ; за ред. В. А. Журавля. – Х. : Харків юрид., 2005. – С. 37–38.

«загальні демографічні відомості (стать, вік, місце проживання, навчання, роботи та ін.), відомості про спосіб життя, риси характеру, звички та схильності, зв'язки (особисті, родинні, службові, побутові та ін.), інформацію про віктимність, яка може мати кілька рівнів»¹. На думку Д. О. Сорокотягіної, система відомостей досліджуваного елемента, окрім указаних, має також включати: психологічні, біологічні, кримінально-правові та кримінально-процесуальні характеристики². Проте маємо певні застереження з приводу виокремлення кримінально-правових, криміналістичних чи кримінологічних ознак потерпілого. Так, за загальною природою та сутністю запропонованих груп відомостей це інформація про людину та особу такої людини³. Тому у структурі елемента «особа потерпілого» криміналістичної характеристики злочинів як окремої наукової теорії може міститись повний, хоча й орієнтовний перелік віктимологічних даних, які апіорі можуть увійти до структури криміналістичної характеристики окремих видів злочинів.

Натомість, криміналістичні характеристики певних видів злочинів охоплюють відомості, які безпосередньо стосуються окремого масиву злочинів⁴. Саме на рівні криміналістичних характеристик підвидів, видів та окремих груп злочинів відбувається практична реалізація вказаної концепції. У такому випадку встановлюються кореляційні залежності між елементами, які мають закономірний характер та виражаються у кількісних показниках. Такі дані слугують побудові версій під час розсліду-

¹ Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) : монографія / за заг. ред.: Ю. В. Баулін, В. І. Борисов ; Акад. прав. наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності. – Х. : Кроссруд, 2008. – С. 308.

² Сорокотягина Д. А. Личность потерпевшего – элемент криминалистической характеристики преступления / Д. А. Сорокотягина // Социальное управление и право : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1977. – Вып. 61. – С. 104.

³ Кримінально-правового, кримінологічного чи криміналістичного забарвлення їм надає не їх природа чи сутність, а науки, у межах яких здійснюється відповідне дослідження особи, а отже, предмети, завдання та функції указаних наук.

⁴ Радаев В. В. Криминалистическая характеристика преступлений и ее использование в следственной практике : лекция / В. В. Радаев. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1987. – С. 11.

вання конкретних злочинів¹. Криміналістична характеристика злочинів у розслідуванні відіграє роль своєрідної матриці, яка накладається на конкретний випадок учинення злочину та сприяє отриманню вірогідного знання про відсутні, невідомі на цьому етапі дані про елементи механізму злочину, в першу чергу, причетних до його вчинення осіб². Практичний рівень існування криміналістичної характеристики злочинів передбачає варіабельність обсягу тих віктимологічних даних, що можуть входити до її структури. Останнє визначається особливостями конкретного виду (групи) злочинів та залежить від методів, обраних для розбудови досліджуваної категорії. Наведемо кілька прикладів. Так, у криміналістичній методиці розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків, на думку О. В. Молярової, до типових характеристик потерпілих від злочинів, які мають криміналістичне значення, належать: вік і пов'язані з ним особливості психіки; сімейний стан, рід занять; інтелектуальний та фізичний розвиток; наявність окремих психічних і фізичних вад³. Досліджуючи проблеми криміналістичної характеристики доведення до самогубства, Л. І. Керик дійшла висновку, що особа потерпілого включає «загальні демографічні ознаки: стать, вік, місце проживання, роботи чи навчання, професію, освіту, дані про спосіб життя й виховання в сім'ї, риси характеру, звички й схильності, зв'язки і відносини, віктимність»⁴. Запропоновані

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – Т. 3 : Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – С. 229.

² Литвинов О. М. Про наукову парадигму криміналістичної характеристики злочинів / О. М. Литвинов // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. / Держ. наук.-дослід. експерт.-криміналіст. центр МВС України, Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К. : Ін Юре, 2006. – № 1 (5). – С. 28.

³ Малярова В. О. Деякі аспекти вивчення особи потерпілого при розслідуванні злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків / В. О. Малярова // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення Харк. НДІ суд. експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.). – Х. : Право, 2013. – С. 85.

⁴ Керик Л. І. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики доведення до самогубства / Л. І. Керик // Проблеми законності : акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій ; редкол.: В. Я. Тацій та ін. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 111. – С. 259–260.

варіанти змістовного наповнення елемента «особа потерпілого» у структурі двох різних криміналістичних характеристик злочинів визначаються особливостями злочинів та застосованим описовим підходом їх утворення. Проте зовсім інший обсяг віктимологічних даних знаходимо у структурі елемента «особа потерпілого» за умов застосування статистичного підходу до його формування. Так, розробляючи криміналістичну характеристику вбивств, В. Л. Сінчук звернувся так само до структури елемента «особа потерпілого». Вчений провів узагальнення матеріалів кримінальних справ на основі розробленої ним анкети, до якої увійшли такі відомості про потерпілого: стать, вік, наявність судимості, наявність елементів віктимної поведінки¹. Ще меншу кількість відомостей використав у криміналістичній характеристиці вбивств Л. Г. Відонов. Учений при побудові типових версій у справах про вбивства спирався лише на вік та стать жертв злочинів (потерпілих)². Залучення вузького спектру відомостей про особу потерпілого до структури криміналістичної характеристики злочинів обумовлено, з одного боку, статистичним методом її утворення, а з другого – програмами дослідження емпіричної бази, які розроблені вченими-криміналістами самостійно.

Отже, важливим напрямом використання віктимологічних даних у криміналістичних цілях виступає залучення останніх до роботи криміналістичної характеристики злочинів. Обсяг віктимологічних даних у структурі криміналістичної характеристики злочинів, на нашу думку, залежить від виду (рівня) такої характеристики, обраного науковцями підходу до її формування (описовий, статистичний чи комбінований) та видових (групових) особливостей певних злочинів.

В статье анализируются современные подходы к определению и пониманию категорий «виктимологические данные» и «криминалистическая характеристи-

¹ Сінчук В. Л. Розслідування вбивств: шляхи вдосконалення : монографія / В. Л. Сінчук. – Х. : Харків юрид., 2005. – С. 111.

² Типовые версии по делам об убийствах : справ. пособие / Прокуратура СССР, Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности. – 2-е изд., доп. – М. : Всесоюз. Ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1989. – С. 3.

ка преступлений», основные проблемы формирования элемента «личность потерпевшего» в структуре криминалистической характеристики преступлений

This article analyzes the modern approaches to definition and understanding of categories «victimological data» and «criminalistic characteristics of crimes», the main problem of the forming element «personality of the victim» in the structure of the criminalistic characteristics of crimes.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 3 від 12 грудня 2013 р.).

*Рецензент – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **В. Ю. Шепітько**.*

УДК 343.22

О. О. Шуміло, співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ВИДІВ НАСИЛЬСТВА СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті з кримінологічної точки зору розглядається проблема шкільного насильства, його види та їхня суспільна небезпека. Робиться висновок щодо значущості своєчасного виявлення та упередження шкільного насильства (булінгу) в межах загального запобігання злочинності неповнолітніх.

Ключові слова: шкільне насильство, булінг, види насильства.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Проблемі жорстокості в учнівському середовищі завжди приділялася пильна увага в засобах масової інформації, художніх творах і спеціальній літературі. Гуманізація пострадянської системи освіти, лібералізація інститутів сім'ї та школи, плекання толерантності й мультикультурного вектору розвитку суспільства передбачає зменшення соціальних негативів і насамперед сприяння побудові демократичних міжособистісних відносин на усіх рівнях соціальної ієрархії. Разом із тим сьогодні навіть у найрозвиненіших країнах світу спостерігаються спалахи дитячої та підліткової агресії, які й досі не мають єдиного наукового пояснення. Так, деякі науковці дотримуються позиції, що шкільна агресія є неминучим складником соціалізації, особливо важливої для хлопчиків як спосіб «загартування характеру» та підвищення конкурентоспроможності¹. Однак, на жаль, вияви такої жорстокості варіюються від безневинних жартів до систематичного цькування та умисних злочинних дій, зокрема, катувань, доведення до само-

¹ Бердышев И. С. Жестокое обращение в детской среде / И. С. Бердышев // Современные подходы к профилактике, диагностике и реабилитации детей, подвергшихся разным видам насилия в семье и обществе : науч. тр. Заоч. дистанцион. интернет-конф. (24–28 окт., 2011 г., Санкт-Петербург) / отв. ред. Регион. центр Семья. – СПб. : Homekid.ru, 2011. – С. 2.

губства й навіть убивств. Тому означена проблематика сьогодні є об'єктом надзвичайно актуального дослідження для широкого спектру наук.

Шкільне насильство становить предмет дослідження правників, оскільки держава зобов'язана гарантувати кожній дитині право на здорове дитинство і безперешкодне здобуття початкової та загальної освіти й карати винних у порушенні такого права. Водночас і психологи, педагоги та соціальні працівники, разом із кримінологами, на підставі аналізу теоретичних даних та емпіричного матеріалу надають правоохоронцям і батькам школярів практичні рекомендації щодо виявлення перших ознак та запобігання жорстокості й насильства серед неповнолітніх.

Стан розробки проблеми. Історичний дискурс проблеми свідчить, що цькування в освітніх, казенних та інших дитячих закладах було відомо з давніх давен у багатьох країнах світу, у тому числі й на українських теренах у складі Російської імперії. Достатньо, наприклад, згадати нариси дитячої та підліткової агресії в «Очерках бурси» М. Г. Помяловського або класичній трилогії М. Горького «Детство», «В людях», «Мои университеты». Тим не менш, фундаментальні наукові дослідження феномену шкільного насильства було розпочато лише наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. норвезькими спеціалістами у галузі практичної психології Д. Олвеусом, А. Пікасом, Е. Роландом та іншими фахівцями, які зініціювали моделювання цієї проблеми й розробку стратегій профілактики. Американська школа вивчення проблем дитячої та підліткової шкільної агресії представлена психологами й психотерапевтами А. М. Хорном, Б. Глейзером, Т. В. Сейджером. Щодо України, то реальне усвідомлення цієї проблеми прийшло значно пізніше, а саме – після розпаду СРСР.

Теоретичні засади пострадянського дослідження протиправної поведінки неповнолітніх закладено в роботах Ю. М. Антоняна, Ю. Д. Блувштейна, Т. С. Барило, М. І. Ветрова, А. І. Долгової, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, К. Є. Ігошева, І. П. Лановенка, Ф. А. Лопушанського, С. Я. Лихової, А. Й. Міллера, Г. М. Міньковського, П. П. Михайленка, О. Я. Светлова, А. П. Тузова, Я. М. Шевченко та ін. Ними визначені окремі причини та умови формування

девіантної поведінки неповнолітніх у контексті дисфункції соціалізації останніх.

Кримінологічні дослідження шкільного дитячого насильства в Україні малочисельні, а ті, що виходять друком, є складовими загально-кримінологічних характеристик делінквентності неповнолітніх, де прояви агресії в юному віці висвітлені лише як один із різновидів маргінальної поведінки.

Метою статті є з'ясування сутності й видів насильства, вчинюваного неповнолітніми в загальноосвітніх закладах, окреслення його характерних рис і мотивацій в розрізі детермінації суспільно небезпечних перетворень особи неповнолітнього та його поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи міжособистісні відносини в дитячому та підлітковому середовищі, важливо відокремити фізіологічно та психологічно пояснювані сплески агресії від небезпечних проявів жорстокості. Як зауважує І. С. Бердышев, гіперактивні діти полюбують штовхнути своїх однолітків у коридорах, з усіх сил штурхати інших гравців під час занять спортом, що нерідко викликає занепокоєння батьків та педагогів, проте відбувається через незалежні від цих учнів внутрішні біопсихологічні чинники. Відомо, що підлітковий період у хлопчиків здебільшого характеризується тимчасовим озлобленням, яке оточуючі сприймають як черствість та жорстокість, однак описане явище є більшою мірою тимчасовим, минулим і за мінімальною допомогою дорослих ніколи не трансформується у відверто насильницькі дії, спрямовані на умисне спричинення страждань іншим¹.

На противагу ж зовнішній, умовно нормативній жорстокості, справжня умисна жорстокість являє собою вкрай небезпечний симптом; стабільно стійкий та здатний до подальшого негативного розвитку феномен і серйозний привід замислитися для сім'ї, педагогів та інших дорослих осіб, які оточують агресивного підлітка. Жорстоке ставлення до іншого, на думку психологів, зрозуміле для дитини з дошкільного віку, і, якщо на тлі такого розуміння школяр

¹ Бердышев И. С. Жестокое обращение в детской среде / И. С. Бердышев // Современные подходы к профилактике, диагностике и реабилитации детей, подвергшихся разным видам насилия в семье и обществе : науч. тр. Заоч. дистанцион. интернет-конф. (24–28 окт., 2011 г., Санкт-Петербург) / отв. ред. Регион. центр Семья. – СПб. : Homekid.ru, 2011. – С. 6.

продовжує чинити неадекватні насильницькі дії, він внутрішньо переживає комплекс руйнівних відчуттів задоволення від такої форми поведінки¹. Таким чином, агресивні дії в шкільному дитячому й підлітковому середовищі можна умовно поділити на дві форми:

1) жорсткість, за якої власна вербальна й фізична агресія не сприймається школярем як насильство, тобто дитина здогадується, що чинить погано на словах або на ділі, але не вважає це чимось надзвичайним і не припускає, що іншій особі через таку поведінку може бути дійсно погано (виправдовується висловлюваннями на кшталт «то звичайні пустощі», «ніяке це не насильство»);

2) жорстокість, за якої кривдник усвідомлює, що від його слів та дій постраждалим дійсно погано, і нерідко зізнається, що домагався саме такого ефекту з метою «покарати», «помститися», «поставити на місце» і т. ін.

Сьогодні одним із найуживаніших в науковій літературі для позначення дитячої й підліткової жорстокості в школі є термін «буллінг», який ми використовуватимемо надалі як узагальнене визначення насильства серед учнівської молоді. Термін «буллінг» (від англ. *bullying* – бойові ігри молодих бичків) уперше з'явився в британській журналістиці, а згодом – у психологічній та педагогічній літературі 90-х рр. XX ст. для позначення агресивної поведінки однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу². Безперечно, явище буллингу досить часто зустрічається і в дорослих трудових колективах, проте ця поведінка бере свій початок у дитячому та молодшому підлітковому віці³. Як зазначає відомий російський науковець І. С. Кон, за останні 20 років буллінг став міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, який означає складну сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем.

¹ Гензур Г.М. Вплив мультфільмів на формування моральних якостей старших дошкільників / Г.М. Гензур // Вісн. ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2013. – № 13 (272). – С. 69.

² Докукина Т.В. Буллинг – травля в школе [Електронний ресурс] / Т.В. Докукина // Офиц. сайт ОО «Беларуская организация врачей». – Режим доступа: http://belasma.gippokrat.by/bottom_news_block/children/bulling-v-shkolah/index.htm. – Загл. с экрана.

³ Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? / И. С. Кон // Семья и школа. – 2006. – № 11. – С. 15–18.

Що ж уявляє собою буллінг? На думку англійського вченого Л. Кішлі, основна характеристика буллингу – це емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи. За сукупністю ж існуючих дефініцій, що надаються у психологічній та педагогічній літературі, буллінг можна визначити як повторно здійснювану агресивну поведінку, тривалий процес усвідомленого жорсткого ставлення, фізичного і (чи) психічного, з боку однієї особи чи групи осіб до іншої особи (осіб)¹. Мотивація до буллингу може бути різною: помста, відновлення справедливості, інструмент підкорення лідерові, повалення конкурентів, глибинне почуття антипатії та ін. Особливо небезпечною є мотивація, пов'язана із задоволенням садистських потреб у категорії акцентуованих особистостей, які розвиваються дисгармонійно². Загальновідомо, що крайні форми таких міжособистісних відносин подекуди набувають кримінального характеру, як, наприклад, залякування з метою вимагання, побої та катування, розбій, зґвалтування, замах на вбивство, убивство або доведення до самогубства.

На основі численних емпіричних досліджень психологи і педагоги розрізняють чимало відтінків буллингу. Однак перш ніж перейти до розмежування його видів, зауважимо, що протягом певного відрізка часу може відбуватися перетворення одного виду на інший, оскільки між останніми немає жорсткої межі. Іноді комплекс насильницьких дій може носити два або більше забарвлень, особливо це виявляється під час згаданого вже перетворення одного виду на інший. Наприклад, нерідко школярі звряче знущаються з об'єкта переслідування через особисті мотиви (заздрощі, помсту тощо), знімаючи це на відео, аби продати запис в мережі Інтернет і, задовольнивши жагу до приниження слабшого, водночас заробити грошей у такий відверто нелюдський спосіб³. У цілому ж умовна

¹ Hyojin Koo. A Time Line of the Evolution of School Bullying in Differing Social Contexts / Koo Hyojin // Asia Pacific Education Review. – 2007. – Vol. 8, № 1. – P. 107–116; Stopping school violence // Journal of Applied Psychoanalytic Studies. – 2003. – Vol. 5, № 2. – P. 117–124.

² Лейн Дэвид А. Школьная травля (буллинг) / Дэвид А. Лейн // Детская и подростковая психотерапия / под ред. Д. Лейна и Э. Миллера. – СПб. : Питер, 2001. – С. 26.

³ В российских школах модная забава: снимать пытки на видео и продавать их в Интернете [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsru.com/russia/22mar2007/nasilie.html>. – Загл. с экрана.

класифікаційна система розрізнення видів шкільного насильства являє собою результат скрупульозного вивчення практичними психологами та педагогами матеріалів опитувань та глибинних інтерв'ю з багатьма суб'єктами системи загальної середньої освіти.

1. *За суб'єктом складом буллінг поділяється на одноосібний та колективний (моббінг).* Згідно з матеріалами масштабного соціологічного дослідження, проведеного у школах чотирьох областей України протягом 2011 р., опитані учні, зокрема, відмітили доволі загрозливий рівень частоти проявів організованого насильства з боку груп дітей. Так, 48% респондентів підтвердили скоєння щодо них психічного або фізичного насильства з боку груп однолітків, а 42% зізналися, що аналогічних дій завдають компанії старших дітей. Такі результати сьогодні свідчать про недостатню організованість дітей, відсутність позитивного наставництва в школі, що призводить до формування підлітками власних мікросоціумів за принципом «зграї»¹.

2. *За способом вчинення буллінг поділяють на прямий та непрямий.* Як зазначає швейцарський дослідник А. Гуггенбюль, пряме (контактне, безпосередньо застосоване до жертви) фізичне й вербальне насильство набагато частіше використовують хлопці, у той час як непрямий буллінг, а саме – соціальна депривація, плітки та змови є улюбленими методами дівчат².

3. *За критерієм мети й змісту шкільне насильство умовно поділяється на простий буллінг та хейзинг – сучасний еквівалент ритуалу ініціації, який існує переважно в закритих воєнізованих та інтернатських закладах освіти.* Ці так звані перевірки на витривалість, пов'язані з перенесенням болю та страждань, на переконання психологів, сприймаються хлопцями як акти подолання власного боягузтва й пихи, демонстрація справжньої чоловічої витримки³.

¹ Дубровська Є. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні / Є. Дубровська, М. Ясенівська, М. Алексєнко // Відновне правосуддя в Україні. – 2011. – № 1. – С. 79–103.

² Гуггенбюль А. Зловещее очарование насилия. Профилактика детской агрессивности и жестокости и борьба с ними / А. Гуггенбюль. – СПб. : Акад. проект, 2000. – С. 18.

³ Бердышев И. С. Школьный кризис и права ребенка. Психотерапевтические рекомендации учителям и родителям в отношении «проблемных» учеников / И. С. Бердышев. – СПб. : Анима, 2011. – С. 14.

Однак превалюючим змістом та метою хейзингу є приниження й знущання з ініційованих. Ритуали, до яких примушують нових членів спільноти, варіюються від нелюдських моральних публічних принижень – наприклад, з'їсти крисячі екскременти, дозволити групі помочитися на себе, публічно пройти оголеним – до грубого фізичного й сексуального насильства. Нерідко такі обряди закінчуються тяжкими травмами, а іноді й летальними випадками. Одна з найбільших проблем запобігання хейзингу – утаємниченість ритуальної діяльності, адже інформування дорослих про такі події щиро вважається негідним «справжнього чоловіка». Відмітимо також, що горезвісна кривава пострадянська дідівщина в лавах армії є прямою спадкоємицею шкільного хейзингу¹.

5. Нарешті, *за характером вчинюваних дій булінг поділяється на фізичний, психічний, сексуальний та економічний*. Ця класифікація не передбачає вичерпного переліку, а лише наводить найхарактерніші види насильства, виявлені шкільними психологами та педагогами, а також батьками жертв і дослідниками проблем системи освіти. Так, до фізичного насильства найчастіше відносять штовхання, запотиличники, копняки, нанесення побоїв, примусове закриття у приміщенні, а також катування шляхом умисного завдання болю, страждань, позбавлення жертви їжі, води тощо. Психічне насильство, на жаль, теж не є винятком в учнівському середовищі в усьому світі. Його прояви варіюються від глузування, образ, пліток, наклепів до жорстокого приниження людської гідності, злісного висміювання та колективної ізоляції або бойкоту, що унеможливує стабільний духовний розвиток дитини, робить її вразливою та може призвести до широкого діапазону соціальних і психічних девіацій. Рідшим, але не винятковим, за даними соціологів, є сексуальний вид насильства, зокрема, вульгарна поведінка або жести непристойного характеру, мацання статевих органів, примушення до публічного оголення та відверті сексуальні домагання. І нарешті, таким, що зрідка виокремлюється вченими, але достатньо специфічним, на нашу думку, є економічний булінг, проблема якого

¹ Бердышев И. С. Школьный кризис и права ребенка. Психотерапевтические рекомендации учителям и родителям в отношении «проблемных» учеников / И. С. Бердышев. – СПб. : Аним, 2011. – С. 19.

сьогодні, в умовах розквіту корисливої злочинності неповнолітніх, як ніколи актуальна. Його причина здебільшого – банальна заздрість до багатших учнів, бажання легко підживитися та за допомогою залякування здобути грошей для розваг; зрідка – мета зайвий раз познущатися з уже підкореної жертви. Найтиповішими проявами такої поведінки називають вимагання у слабшого грошей, цінних речей, їжі під загрозою застосування фізичного насильства, шантажу, псування або знищення речей (іноді – найцінніших, улюблених) об'єкта цькування.

Підкреслимо, що потенційною жертвою або кривдником може стати будь-яка дитина за збігом певних життєвих обставин. Як зазначає П. Рандолл, людина, яка поводить себе у подібний спосіб, не народжується з якимось особливим геном буллінгу, а є продуктом складних соціальних процесів, які через недосконале навчання і виховання створюють антисоціальну особистість, схильну до агресивного маніпулювання слабшими людьми¹. Тим не менш, юні насильники – це зазвичай впевнені в собі, схильні до домінування та підкорення інших, морально й фізично міцні діти та підлітки. На противагу їм, жертвами переважно виступають діти, яким притаманна невпевненість у собі, особлива вразливість до життєвих стресів, нездатність чинити опір насильству і схильність до підкорення.

Один із найнебезпечніших наслідків шкільного цькування – неоправдані внутрішні психологічні зміни, які відбуваються як у свідомості жертви та її кривдника, так і у свідків цих подій. Так, у жертви цькування накопичуються відчуття незахищеності, відчаю, безсильної злості та сорому; стрімко падає самооцінка. У результаті запуску складних механізмів психологічного захисту низка дітей починають виправдовувати таке негативне ставлення і вірити в те, що вони дійсно цього заслуговують. У ще гірших випадках жертви захоплюються своїми мучителями, перетворюючись на безвільних зламаних підлітків. Особистість же тих, хто на шкільній лаві не відчуває блокування своєї агресії, зазнає суттєвих структурних

¹ Randall P. Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims [Електронний ресурс] / P. Randall. – Florence, KY, USA: Brunner-Routledge, 2001. – Режим доступу: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>. – Заголовок з екрана.

деформацій і згодом набуває садистських рис. Також, у той чи інший спосіб, змінюються й свідки знущань, які намагаються ігнорувати побачене, аби воно не зачепило їхню зону комфорту, і надалі банально боятися або навіть зловтішаються з чужої біди. Таким чином, шкільне цькування призводить до продовжуваних непоправних наслідків, що вражають практично всі життєво важливі сфери людського буття, а саме:

- формування негативних психологічних властивостей особистості;
- загальне погіршення психічного й фізичного здоров'я;
- комунікативні проблеми або їхнє подальше поглиблення;
- криміналізацію поведінки.

Останній з перелічених наслідків виступає безпосереднім об'єктом вивчення кримінологічної науки, адже однією з жахливих реалій сьогодення залишається хвиля небаченої жорстокості в учнівському середовищі, прояви якої – анонімні відеозаписи знущань з безпорадних одноліток, а іноді навіть і з літніх учителів, – вже заповнили простір мережі Інтернет. Іншим неконтрольованим наслідком трансформації особи, яка зазнала шкільного насильства, що віднедавна перестав бути винятково американським феноменом, є «шкільні розстріли» психопатів-одинаків¹. Однак соціально неблагополучні та агресивні неповнолітні, зазвичай, не отримують належної уваги педагогів, слабо залучаються до позаучбової шкільної діяльності, форми якої, втім, не відповідають віковим особливостям неповнолітніх і позитивний вплив на останніх з боку школи як інституту соціалізації виявляється незначним. В умовах невинного зростання хворобливих соціальних та психологічних процесів серед учнівської молоді, школи, на жаль, не інформують про це інших суб'єктів профілактики та не вживають заходів щодо надання таким неповнолітнім потрібної допомоги та психологічно-педагогічного супроводу. Подібне ставлення призводить до запізненого надання допомоги як учням-правопорушникам, так і жертвам насильства і вкрай негативно відбивається на поведінці дітей і підлітків як у школі, так і поза її межами.

¹ Расстрел в московской школе: все подробности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/world/rasstr-el-v-moskovskoy-shkole-vse-podrobnosti-493446.html>. – Загл. с экрана.

Висновки. Таким чином, кожного разу, згадуючи про явище шкільного насильства, необхідно пам'ятати, що зазвичай йдеться не про поодиноких дітей, які зазнали насильства в учнівському середовищі. Булінг – це системне соціально-психологічне явище загальноосвітнього середовища, що детермінує комплексні психологічні трансформації в особі як агресора і об'єкта цькування, так і свідків цього процесу. На місце переведеної до іншої школи жертви обов'язково, рано чи пізно, прийде наступна, і цькування продовжуватиметься, доки не буде вжито реальних профілактичних заходів з боку учасників освітнього процесу.

В статье с криминологической точки зрения рассматривается проблема школьного насилия, его виды и их общественная опасность. Делается вывод о значимости своевременного выявления и предупреждения школьного насилия (буллинга) в рамках общего предупреждения преступности несовершеннолетних.

The problem of school violence, its species and their public danger is considered in the article from criminological point of view. The conclusion on the importance of timeous detection and prevention of school violence (bullying) in the framework of the prevention of juvenile delinquency has been made.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 4 від 12 березня 2014 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.*

РЕЦЕНЗІЇ

В. Ю. Шепитько, доктор юридических наук, профессор, академик НАПрН Украины, заведующий кафедрой криминалистики Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, заведующий отделом криминалистики Научно-исследовательского института изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса НАПрН Украины, г. Харьков;

Л. И. Керик, кандидат юридических наук, старший научный сотрудник Научно-исследовательского института изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса НАПрН Украины, г. Харьков

ВАЖНОЕ МОНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ – ВКЛАД В ТЕОРИЮ И ПРАКТИКУ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ¹

В монографии анализируется малоизученная группа преступлений – убийств, сопряженных с посткриминальным суицидом правонарушителя. При этом необходимо отметить, что в настоящее время не издано ни одной работы, посвященной данной проблематике. В мире ежегодно от 1000 до 1500 человек, совершивших убийство, прибегают к суициду. Актуальность и своевременность этой работы определяется тем, что в странах СНГ статистика таких деяний не ведется, а по-

¹ Ардашев Р. Г. Вопросы теории и практики расследования убийств, сопряженных с посткриминальным суицидом правонарушителя : монография / Р. Г. Ардашев. – Иркутск : Изд-во ИрГТУ, 2013. – 188 с.

ставленные проблемы не исследовались должным образом в отечественной науке. Кроме того, по данной категории преступлений отсутствуют разработанные частные криминалистические методики.

По своему содержанию монография состоит из трех глав, в которых размещена информация о научном и прагматическом аспекте посткриминального суицида убийц, особенностях процесса раскрытия и расследования убийств, осложненных суицидом правонарушителя, а также использовании специальных знаний при раскрытии и расследовании указанных убийств.

В работе впервые на базе теоретических положений криминалистики и обобщения следственной, судебной и экспертной практики рассматриваются вопросы расследования убийств, сопряженных с суицидом виновного лица: предложено понятие посткриминального суицида (с. 23), механизм его совершения (с. 37); проводится исторический анализ проблем расследования убийств, осложненных суицидом виновных лиц (с. 57–72). В написании данной работы автор использовал материалы социологического опроса руководителей бюро судебно-медицинских экспертиз в 30 субъектах РФ, сотрудников МВД РФ (56 человек) и Следственного комитета РФ (63 человека), а также эмпирические материалы (134 уголовных дела в 24 субъектах РФ).

К новому знанию можно отнести развитие отдельных положений криминалистики. В частности, автором монографии рассмотрены особенности осмотра трупа и места происшествия при убийствах, сопряженных с посткриминальным суицидом правонарушителя (с. 85–103), допроса при расследовании этой категории убийств (с. 104–115), анализируется взаимодействие следователя и органа, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность при выявлении и расследовании убийств, сопряженных с суицидом виновного лица (с. 115–131). В монографии сформулированы рекомендации, касающиеся направлений использования специальных знаний при раскрытии и расследовании убийств, сопряженных с посткриминальным суицидом правонарушителя (с. 185).

Необходимо особо подчеркнуть, что автор предлагает определение понятия посткриминального суицида как добровольного, умышленного лишения себя жизни по различным мотивам лицом

непосредственно после совершения им преступления (с. 184). К проблемным вопросам естественных диагностических признаков самоубийц отнесены, в частности, такие: имеет ли место убийство, самоубийство или несчастный случай при обнаружении трупа со следами насильственной смерти; как судебные медики определяют категорию смерти и ее причины (с. 24)? Посткриминальный суицид как способ противодействия расследованию реализуется после совершения убийства – как до, так и после обнаружения признаков преступления (с. 37).

На основании проведенного исследования предлагается при планировании проведения допросов и иных следственных действий в процессе расследования убийств учитывать возможность попытки посткриминального суицида обвиняемого (подозреваемого) с тем, чтобы заранее предусматривать мероприятия по предотвращению названного вида противодействия расследованию (с. 115).

Результаты исследования Р.Г. Ардашева представляют собой основу для дальнейшего развития теории и практики расследования отдельных видов убийств. При подготовке этого научного труда использовано значительное количество литературных источников по уголовному праву и процессу, криминалистике, судебной экспертизе, криминологии, юридической психологии. Обоснованность научных положений, выводов и рекомендаций, сформулированных в монографии, определяется тем, что они подтверждены достаточно широким и уникальным эмпирическим материалом. Автор для рассмотрения вопросов естественных диагностических признаков самоубийц, полученных в результате исследования индивидуальных социально-психологических характеристик суицидента, использовал результаты исследования не только юристов, но и судебных медиков, психологов, психиатров, а также представителей других специальностей.

Монография «Вопросы теории и практики расследования убийств, сопряженных с посткриминальным суицидом правонарушителя», подготовленная Р.Г. Ардашевым, выполнена на высоком научном и методическом уровнях. Надеемся, что данная работа будет полезна не только преподавателям, аспирантам и студентам высших юридических учебных заведений образования, но и следователям, прокурорам, судьям, судебным экспертам и другим практическим сотрудникам.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР «ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ І ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗАПОБІГАННІ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ»

24 квітня 2014 р. у Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків спільно з Харківським національним університетом внутрішніх справ та Місцевим осередком Всеукраїнської громадської організації «Асоціація кримінального права» в Харківській області був проведений науково-практичний семінар у рамках VIII Всеукраїнського фестивалю науки «Взаємодія державних органів і громадськості у запобіганні та протидії корупції».

У світлі останніх подій, пов'язаних із викриттям корупційних схем у вищих ешелонах влади, питання взаємодії державних органів і громадськості у запобіганні та протидії корупції набувають особливого значення. Відвертість та цинізм попередньої влади у використанні державного бюджету в особистих цілях вразило українське суспільство. Незважаючи на низку прийнятих законодавчих і підзаконних актів у сфері запобігання та протидії корупції, позитивних результатів й досі не отримано. Основна причина – відсутність політичної волі, а відтак, процвітання свавілля чиновницького апарату. Розуміючи це, нова влада вживає рішучих заходів щодо суттєвого скорочення корупційних проявів. При цьому звертається увага на те, що успішність боротьби з корупцією пов'язана з актуалізацією політичної волі, координацією і взаємодією державних органів усіх гілок влади, а також широким залученням громадськості до протидії корупції.

В обговоренні актуальних проблем, що стосуються теми науково-практичного семінару, взяли участь понад 30 учасників. Серед них провідні вчені Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України та Харківського національного університету внутрішніх справ.

Із вітальним словом до учасників семінару звернувся директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, академік НАПрН України **В. І. Борисов**. Він відзначив, що проблема запобігання та протидії корупції є традиційно гострою для українського суспільства. Саме це й обумовило спрямованість цього наукового семінару, оскільки від успішної взаємодії різних інститутів громадянського суспільства залежить майбутнє нашого суспільства. Також В. І. Борисов зауважив, що від цього так само залежить вдосконалення чинного та розробка нового антикорупційного законодавства, знаходження шляхів нейтралізації своєрідного соціального імунітету на численні прояви корупції. Звичайно, до цього арсеналу дій відноситься й дотримання прозорості процедур надання державних послуг, що знайшло відображення у Стратегії та відповідній Державній програмі запобігання і протидії корупції, розрахованій до 2015 р.

Зокрема, він звернув увагу на те, що НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого та Харківський національний університет внутрішніх справ разом з обласною державною адміністрацією та правоохоронними органами є співвиконавцями Регіональної програми запобігання і протидії корупції в Харківській області на 2013–2015 роки. На переконання В. І. Борисова, саме від учених залежить теоретичний та методологічний фундамент, на якому базуватиметься реалізація різних за характером і спрямованістю заходів згаданої Програми.

Зі змістовною доповіддю «Нові підходи до запобігання корупції в Україні» виступив завідувач відділу кримінологічних досліджень НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, член-кореспондент НАПрН України **В. В. Голіна**. Доповідач зазначив, що з точки зору кримінології корупція – це соціальне явище, різновид правового цинізму, змістом якого є система негативних поглядів, настанов і діянь, спрямованих на задоволення особистих, групових або корпоративних інтересів шляхом використання владних повноважень або службового становища, особами всупереч інтересам держави і суспільства. Підкреслено, що корупційні прояви мають

конкретний галузевий характер із певним набором детермінуючих обставин і мотивацій. Тому протидія корупції бачиться не у нескінченному пошуку міфічних причин корупції, а у скороченні галузевих умов, які використовуються корупціонерами. На сучасному етапі протидії корупції зусилля держави і суспільства повинні зосередитись саме на скороченні корупційних проявів у головних сферах державної влади, що найбільш уражені корупцією та добре відомі загалу. До стратегій, які спрямовані саме на скорочення корупції, належать, на погляд В. В. Голіни, такі: скорочення практичних можливостей вчинення корупційних правопорушень; утручання у кризові ситуації; зміна структури стимулів щодо корупційних діянь; залучення бізнесу до антикорупційних процесів; участь громадськості у протидії корупції. Провідною ідеєю всіх цих стратегій та відповідних їм заходів є створення більш ефективних бар'єрів, перепон, ризиків для вчинення корупційних діянь або використання їх вигод. Особливу увагу доповідач приділив участі громадськості у протидії корупції. Її участь бачиться, по-перше, у підтримці зусиль нової влади у протидії корупції; по-друге, ефективність участі громадськості у протидії корупції можлива тільки у взаємодії із державними органами влади слід підтримати пропозицію щодо прийняття на законодавчому рівні законів України «Про громадський контроль в Україні», «Про контроль за доходами й витратами фізичних осіб», «Про основи громадського контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування», що суттєво призупинили б надмірне збагачення представників державної влади.

Про результати пілотажного опитування харківської громадськості у плані сприйняття останньої корупції доповіла заступник директора з наукової роботи НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник **В. С. Батиргарєєва** спільно з співробітником НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України **О. О. Шуміло**. Вона аргументувала необхідність цього дослідження, зокрема, активною розробкою та подальшим втіленням реформ у галузі кримінальної юстиції і адміністративного управління, спрямованих на подолання корупції в Україні. Опитування продемонстрували, що корупцією

пронизані майже всі гілки суспільного життя. Приблизно половина опитуваних особисто пересвідчилася в корисливих діях представників медичної сфери. Також найбільш корумпованими визнані установи освіти, міліція та ДАІ. Дослідженням підтверджено, що громадяни нерідко провокують неправомірну вигоду чи вдаються до використання власних неофіційних зв'язків, аби прискорити отримання певної державної послуги чи уникнути юридичної відповідальності. Нерідко має місце задарювання чиновників різного роду подяками, внесками. Позитивним, на думку громадськості, є інститут інформаторів про корупційні правопорушення. Так, 46% вважають їх наявність запорукою боротьби з указаними злочинними діями. Однак при цьому лише 5% припускають особисте повідомлення антикорупційних органів на безкоштовній або оплатній основі про відомий їм факт отримання неправомірної вигоди.

У своєму виступі «“Контрольована” корупція як захід впливу на державну політику в Україні» завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін факультету права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук **В. Б. Харченко** підкреслив, що запобігання і протидія корупційним проявам на сучасному етапі розвитку світової спільноти в умовах глобалізаційних процесів вже не можуть здійснюватися виключно на національному рівні. Як і будь-яка система корупція має власні механізми саморегуляції, самозбереження та самозахисту, що виключають можливість суттєвого на неї впливу як з боку органів, що виконують завдання із протидії корупції, так і з боку громадськості, яка на сьогоднішній день позбавлена впливу на неї. Доповідач звернув увагу на те, що за умов, коли найвищі посадові особи держави не лише втягнуті у корупційні схеми, а й очолюють їх, найбільш ефективною системою запобігання та протидії корупції, на його думку, є міжнародні правові та фінансові механізми, що забезпечуються діяльністю міждержавних організацій та об'єднань. Маючи у своєму арсеналі потужні та дієві засоби фінансового моніторингу, такі організації та об'єднання, по-перше, в режимі реального часу можуть відслідковувати фінансові операції, що є результатом корупційних проявів у будь-якій державі світу; по-друге, такі наддержавні організації та об'єднання позбавлені

ризиків впливу на них з боку керівників будь-якої окремої країни. І така діяльність має місце. Також доповідач зауважив, що діяльність міжнародних антикорупційних організацій, Європарламенту та урядів окремих країн активізувалася лише під час останніх подій в Україні. Останнє викликає багато запитань.

Завідувач лабораторії дослідження правових проблем запобігання та протидії корупції НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент **В. Я. Настюк** зосередив увагу на проблемі, пов'язаній із взаємодією державних органів і громадськості у запобіганні та протидії наркокорупції в Україні, характер якої визначає стан стабільності у суспільстві і державі. Він наголосив, що саме відсутність розуміння поняття взаємодії між окремими суб'єктами у сфері протидії наркокорупції суттєво впливає на її результативність. Аналізуючи існуючі в спеціальній літературі поняття «взаємодія державних органів і громадськості», він доходить висновку, що під конструкцією «взаємодія державних органів і громадськості у запобіганні та протидії наркокорупції» слід розуміти побудований на демократичних засадах, взаємний, узгоджений за часом, місцем і змістом зв'язок даних суб'єктів, що передбачає диференціацію їх функцій і завдань та спрямований на досягнення певного результату.

Професор кафедри кримінально-правових дисциплін факультету права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук **В. П. Корж** висловила свої думки щодо застосування в Україні корупційних виборчих технологій. На її погляд, найбільш небезпечні прояви корупції у цій сфері мають місце при: формуванні представницьких органів влади; формуванні судової гілки влади; формуванні виконавчих органів державного управління, а так само у кадровій політиці органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, митних, податкових та в Збройних Силах України. При цьому вона підкреслила, що дослідження проблем протидії корупційним виборчим технологіям потребує удосконалення виборчого та кримінального законодавства. Так, відповідно до антикорупційного законодавства України кримінальна відповідальність за такі коруп-

ційні злочини, як зловживання владою, або службовим становищем (ст. 364 КК України), незаконне збагачення (ст. 368² КК України), значно пом'якшено. Доповідач вважає за доцільне доповнити КК України ст. 157¹, в якій слід викласти способи втручання службової особи у здійснення виборчою комісією чи комісією з референдуму своїх повноважень, за які настає кримінальна відповідальність.

Із повідомленням «Громадська антикорупційна експертиза як засіб запобігання корупції» виступила провідний науковий співробітник НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник **Г. К. Авдєєва**. Вона наголосила на обов'язковості антикорупційної експертизи проєктів нормативно-правових актів. Підкреслила, що ефективним механізмом суспільного контролю за правотворчістю органів державної влади є оприлюднення висновків антикорупційної експертизи нормативно-правових актів. Це дозволило б мінімізувати корупціогенні фактори, які містяться у проєктах законів і підзаконних актів, та зменшило б рівень корупції у державі в цілому.

Питанню удосконалення кримінально-виконавчого законодавства з метою зниження корупційних зловживань з боку адміністрації установ виконання покарань присвятив свою доповідь доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, кандидат юридичних наук **О. В. Лисодєд**. Він зазначив, що недосконалість деяких норм Кримінально-виконавчого кодексу України та низки підзаконних актів у цій сфері сприяють поширенню корупційних проявів. Це стосується насамперед таких інститутів КВК України, як короткострокові та тривалі побачення, придбання продуктів харчування та предметів першої потреби за гроші, зароблені в колонії, та ін. Доповідач закликав до конкретизації норм відповідних нормативно-правових актів.

Свої думки з приводу громадського впливу на боротьбу з корупцією в Україні висловив старший науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник **М. Г. Колодяжний**. Він акцентував увагу на необхідності звернутись до передового міжнародного досвіду, який актуалізує недержавний та неофіційний вплив на корупцію та боротьбу з нею. Підкреслив необхідність посилення уваги з боку суспільства і держави до розширення кола суб'єктів запобігання корупції, в першу чергу, за рахунок підвищення активності громадських формувань і об'єднань, окремих громадян. З урахуванням цього М. Г. Колодяжний запропонував низку першочергових кроків щодо активізації громадського впливу на корупцію та боротьбу з нею в Україні.

Продовжуючи це питання, молодший науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України **С. С. Шрамко** зазначила, що першим кроком до успіху у протидії корупційним проявам є виховання громадської й правової свідомості в суспільстві, що передбачає насамперед знання громадянами своїх прав й уміння їх захищати і відстоювати, а також формування в суспільстві негативного ставлення до корупції.

На переконання асистента кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, наукового співробітника лабораторії дослідження правових проблем запобігання та протидії корупції НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України **Г. С. Крайника**, одними з основних вимог щодо удосконалення антикорупційного законодавства України є якість та несуперечливість нормативних актів. Тому важливою вимогою до авторів проектів нормативних актів є вища юридична освіта, бажано – науковий ступінь кандидата або доктора юридичних наук за відповідною спеціалізацією.

На окремих питаннях корупції у системі детермінації корпоративної злочинності, злочинності у сфері інтелектуальної власності, корупційних правопорушень серед персоналу ДКВС України зупинилися доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук **В. В. Пивоваров**, аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудро-

го **О. В. Новиков** та асистент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, кандидат юридичних наук **К. А. Автухов**. Ними зауважено на тісному зв'язку корупції із правопорушеннями у цих сферах. Усунути детермінуючий вплив корупції на функціонування та розвиток злочинності пропонується шляхом внесення відповідних законодавчих змін.

Наприкінці роботи семінару учасниками був розглянутий проект рекомендацій науково-практичного семінару. В ході обговорення до зазначеного документа внесені певні доповнення та прийняте рішення спрямувати його до Харківської обласної державної адміністрації.

РЕКОМЕНДАЦІЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО СЕМІНАРУ «ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ І ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗАПОБІГАННІ ТА ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ»

Розглянувши й обговоривши актуальні питання взаємодії державних органів і громадськості у запобіганні та протидії корупції, науково-практичний семінар вважає за необхідне відзначити про таке.

Коріння проблеми міститься у відсутності механізму взаємодії владних і громадських структур, відсутності демократичних інституційних форм узгодження інтересів, а отже, і зворотного зв'язку між усіма гілками державної влади і громадськими недержавними структурами.

Узагальнення вітчизняного і світового досвіду запобігання та протидії корупції свідчить, що досягти позитивних результатів у цій сфері можливо, використовуючи і поповнюючи ресурс низки стратегій, зокрема: зменшення практичних можливостей учинення корупційних правопорушень; втручання у кризові ситуації; зміна структури стимулів щодо вчинення корупційних діянь; залучення

бізнесу до антикорупційних процесів; участь громадськості у протидії корупції; тощо.

Частково конкретні заходи цих стратегій розпорошені у безлічі документів (законодавчих і підзаконних актах, концепціях, планах, рекомендаціях науково-практичних конференцій та семінарів, пропозиціях учених та ін.). Тому учасники науково-практичного семінару «Взаємодія державних органів і громадськості у запобіганні та протидії корупції» пропонують сконцентруватися на найбільш потужних заходах у названих вище стратегіях, що націлюють суб'єктів запобігання і протидії корупції на досягнення позитивного результату у тій чи іншій галузі та сфері життя.

1. *Стратегія скорочення можливостей учинення корупційних правопорушень.* Провідна ідея цієї стратегії – створення більш ефективних бар'єрів, перепон, ризиків для вчинення корупційних діянь або використання відповідних вигод, тобто мінімізація галузевих й інституційних умов, що сприяють корупційним схемам, проявам, діянням. За класифікацією це можуть бути: **правові** (посилення кримінально-правової відповідальності за вчинення корупційних діянь, зловживання службовим становищем та ін.); **організаційно-управлінські**: а) створення Національної служби боротьби з корупцією; б) спрощення процедур отримання різних дозволів; в) декларування доходів і витрат відповідними категоріями громадян; г) перехід на новітні технології контролю за акцизами, держзакупівлями та ін.; **кадрові** (жорсткий професіональний відбір кадрів, підготовка кадрів кримінологів-профілактиків, упровадження Закону України «Про правила етичної поведінки, люстрація кадрів» та ін.); **технічні і технологічні** (використання сучасних способів спостереження, моніторингу, введення технологій на кшталт Codentify тощо).

2. *Втручання у кризові ситуації.* Ця стратегія передбачає припинення і знищення корупційних схем, «відкатів» та ін. Органом, який міг би оперативно включатися поряд з іншими правоохоронними органами у припинення корупційних процесів на різних владних рівнях їх проявів, може стати Національна служба боротьби з корупцією. Досвід створення такого органу запозичений у західних країн, які свого часу мали проблеми із масштабною коруп-

цією. Тут треба об'єднати політичну волю з неупередженістю зазначеного органу. Є й інші заходи.

3. *Зміна структури стимулів щодо вчинення корупційних діянь.* Зміна структури стимулів передбачає здійснення ефективних заходів щодо позбавлення правопорушників можливостей використовувати прибутки, отримані внаслідок корупції: а) декларування витрат, прибутків родичів; б) заморожування, конфіскація і повернення активів, здобутих корупційним шляхом; в) упровадження системи зовнішнього аудиту процедур державних закупівель; г) підвищення ризиків при ухваленні кримінальних або цивільних рішень.

4. *Залучення бізнесу до антикорупційних процесів:* а) залучення національного й іноземного бізнесу до програм подолання корупції; б) постійна підтримка цих програм вищим керівництвом держави; в) пошук нової еліти, яка може впровадити у життя антикорупційну політику; г) формування культури неприйняття корупції усередині компаній; д) спільне просування антикорупційних принципів ведення бізнесу; є) ліквідація тіньової економіки.

5. *Залучення громадськості у протидію корупції:* а) підтримка широкою громадськістю зусиль нової влади у скороченні корупції; б) тісна взаємодія громадськості з державними органами у протидії корупції; в) прийняття законів України «Про громадський контроль в Україні», «Про контроль за доходами і витратами фізичних осіб», «Про основи громадського контролю за діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування».

*Огляд підготовлено доктором юридичних наук, професором, членом-кореспондентом НАПрН України, завідувачем відділу кримінологічних досліджень НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України **В. В. Голіною**, молодшим науковим співробітником сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України **С. С. Шрамко**.*

**«КРУГЛИЙ СТІЛ»
«ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ
ЛЮДИНИ НА ВІТЧИЗНЯНУ СУДОВУ ПРАКТИКУ»**

12 грудня 2013 р. в межах святкування Всеукраїнського тижня права Науково-дослідним інститутом вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України було проведено «круглий стіл», присвячений актуальному питанню впливу практики Європейського суду з прав людини (далі – Суд) на вітчизняну судову практику.

В обговоренні проблемних питань, пов'язаних з темою «круглого столу», взяли участь понад 20 провідних фахівців Інституту та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Засідання відкрила заступник директора з наукової роботи Інституту, доктор юридичних наук **В. С. Батиргарєєва**. Привітавши учасників «круглого столу», вона наголосила на важливості закріплення традиції регулярного проведення наукових зустрічей, присвячених актуальним питанням правознавства.

Із доповіддю на тему «Вплив практики Європейського суду з прав людини на практику національних судів» виступила головний науковий співробітник, доктор юридичних наук, доцент **Л. М. Москвич**. Коротко окресливши історію та мету створення Суду, доповідач вказала на основні процедурні вимоги до подання скарги до вищезазначеної інституції та подальші етапи процесуального руху справ. При цьому Л. М. Москвич відмітила, що останнім часом засади діяльності Суду зазнали певних коригувань з огляду на положення Протоколу № 14 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а найближчим часом – й з огляду на положення Протоколу № 15, яким передбачається скорочення строку подання заяв з 6 до 4 місяців, а також принцип субсидіарної відповідальності держав за виконання відповідних рішень Суду. Це, на думку Л. М. Москвич, зумовило появу на науковому просторі України різних поглядів щодо подальшого впливу Суду на вітчизняну практику правозастосування. Однак, наголосила доповідач, найбільш нагальним питанням для розмірковувань сьогодні є місце рішень цієї установи в ієрархії джерел права. Ключову роль у розу-

мінні цієї проблеми відіграє тлумачення інституту правового прецеденту, зокрема, такого структурного елемента, як «*ratio decidendi*». На жаль, через брак досконалого розуміння суттєвої частини рішень Суду місцеві та апеляційні суди зрідка застосовують таку практику, що, на думку Л. М. Москвич, вказує на необхідність роз'яснення суддям важливості посилання на актуальні рішення вищезгаданого Суду. Можливим розв'язанням проблеми доповідач також вважає офіційне тлумачення Конституційним Судом України відповідних норм Конституції України щодо ролі зарубіжного застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

В обговоренні наукової доповіді взяла участь провідний науковий співробітник Інституту, кандидат юридичних наук **І. С. Яковець**. Навівши приклад нещодавно прийнятого рішення Конституційного Суду РФ, яким було затверджено пріоритет вітчизняних тлумачень закону у разі виникнення суперечностей між актами Суду та російських судів вищої ланки, вона зазначила, що деякі вітчизняні суди не вважають за доцільне залучення європейської практики, яка не стосується України.

У науковій дискусії також виступив старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук **М. Г. Колодяжний**, який звернув увагу присутніх на відсутність на сьогоднішній день випадків застосування до України санкцій через несистематичне застосування рішень Суду. Підтримала висловлене й доктор юридичних наук, професор **О. Г. Шило**, додавши, що, незважаючи на відсутність прямих санкцій, Судом було видано достатню кількість так званих «пілотажних рішень» стосовно України, що не може надалі залишатися без уваги.

Предметом обговорення на засіданні «круглого столу» було й чимало інших проблем, серед яких поставлене **В. С. Батиргарєвою** питання механізму формування Суду, а також питання наявності його рішень, пов'язаних із неправильною кваліфікацією злочинів в Україні або інших державах, на яке звернув увагу директор Інституту, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **В. І. Борисов**. Відповідаючи на останнє запитання, **Л. М. Москвич** відзначила, що відповідно до положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод на сьогодні Суд обмежений

підсудністю справи, тому розглядає винятково процесуальні питання порушення права особи на справедливий та відкритий судовий розгляд. Продовжила цю думку й **І. С. Яковець**, згадавши при цьому прецеденти розширеного тлумачення меж розгляду справ Судом, зокрема, на підставі порушення принципу невинуватості як складової права на справедливий суд.

Підводячи підсумки дискусії, академік НАПрН України **В. І. Борисов** зазначив, що, виходячи із загального стану реформування вітчизняного законодавства, пріоритет рішень Суду над актами Конституційного Суду України є цілковито логічним та очевидним.

*Огляд «круглого столу» підготовлено вченим секретарем НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України **Н. В. Нетесою** та співробітником НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України **О. О. Шуміло**.*

ТЕКСТ ДОПОВІДІ

«ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА СУДОВУ ПРАКТИКУ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ»

У доповіді аналізується правова природа рішень Європейського суду з прав людини, їх юридична сила, місце в системі джерел права взагалі та в ієрархії джерел права при застосуванні українськими суддями, оцінюється їх вплив на судову практику України.

Ключові слова: судовий прецедент, судова практика, джерела судового права.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) є міжнародним судовим органом, створеним після Другої світової війни з метою надання додаткової (субсидіарної) можливості захистити свої права будь-яким фізичним і юридичним особам із європейських держав, що приєдналися до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950), а також протоколів до цієї Конвенції. На теперішній час ЄСПЛ є доступним механізмом захисту прав і для українських громадян. З 11 вересня 1997 р., з дати набрання чинності для України Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) до ЄСПЛ надійшла значна кількість скарг від громадян України, і зараз наша держава посідає четверте місце за кількістю поданих в ЄСПЛ скарг.

Вивчення практики вищих судових інстанцій дозволяє встановити поступово зростаючий вплив міжнародних правових стандартів на судову систему України.

Дослідження застосування правових позицій ЄСПЛ у практиці Конституційного Суду України дозволяє стверджувати, що в цілому ці правові позиції можуть стати потужним правовим засобом у розвитку конституційних цінностей. Варто також відзначити, що Конституційний Суд України головним чином розглядає звернення, що стосуються захисту широкого кола прав і свобод людини, основою яких виступають загальновизнані міжнародні стандарти. Звідси можна припустити, що правові позиції ЄСПЛ у принципі здатні фігурувати практично в кожній справі.

Щодо судів загальної юрисдикції, то моніторинг судової практики місцевих та апеляційних судів на предмет застосування ними

правових позицій ЄСПЛ дозволяє зробити висновок, що якість посилань на рішення Європейського суду з прав людини залишається низькою. Має місце не лише відсутність обґрунтованості в способах застосування посилань на правові позиції ЄСПЛ, що містяться в його рішеннях, а і їх повна відсутність поряд із некоректним використанням і самих правових позицій на підставі фактичної подібності «фабул» справ, без урахування всього комплексу юридично значущих обставин. Що ж стосується вищих судів, то хоча вони й застосовують у своїх актах європейські стандарти прав людини, але не прагнуть активно розширювати застосування цих стандартів нижчими судами. Це перешкоджає процесу уніфікації стандартів у галузі прав і свобод людини, і не сприяє орієнтації нижчестоящих судів загальної юрисдикції на правильне і коректне використання правових позицій ЄСПЛ при відправленні правосуддя, що, в кінцевому підсумку, перешкоджає реалізації тих цілей, на досягнення яких були спрямовані ратифікація Конвенції і визнання юрисдикції ЄСПЛ.

Вищезазначене здатне істотно загальмувати процес не лише інтеграції України в європейське співтовариство, а й розвиток національної правової системи. Основними причинами ситуації, що склалася, на наш погляд, є, по-перше, низький рівень інформованості суддів. Засобами усунення цієї перешкоди можуть стати ЗМІ, практика вищих судових інстанцій, проведення науково-практичних конференцій; по-друге, відсутність достатньої правової культури і грамотності у використанні правових позицій ЄСПЛ при розгляді справ українськими суддями. Певною передумовою цього є відсутність однозначного підходу щодо юридичної сили практики ЄСПЛ для національних судів та місця його рішень у системі джерел вітчизняного права¹. Спробуємо розібратися з існуючою проблемою.

Аналіз монографічних та періодичних джерел дозволяє виділити два основних (протилежних за суттю) підходи: а) ЄСПЛ

¹ Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ: Узагальнення практики застосування судами загальної юрисдикції першої та апеляційної інстанцій при здійсненні судочинства у кримінальних справах статей 3, 5, 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року за 2011 – перше півріччя 2012 року від 01.06.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://judgment.leschishin.org/jud030.php>. – Заголовок з екрана.

є «вищим» судом по відношенню до національних судів, а тому може змінювати або скасовувати рішення національних судів і б) ЄСПЛ є лише «субсидіарним» інститутом по відношенню до національних судів, а тому його рішення повинні мати лише рекомендаційний (а не обов'язковий) характер. Така дуальність розуміння правового статусу ЄСПЛ і зумовлює неоднозначність підходів до оцінки значущості практики ЄСПЛ для правозастосовної практики національних судів (наприклад, у розв'язанні питання, чи є практика ЄСПЛ обов'язковою для застосування національними судами).

На даний момент на це питання сформувалося дві основні точки зору, кожна з яких є досить аргументованою.

Прибічники *першої* точки зору вважають, що практика ЄСПЛ є обов'язковою для застосування національними судами, оскільки вона є «офіційною формою роз'яснення» основних (невідчужуваних) прав кожної людини, закріплених і гарантованих ЄКПЛ. Тому вона (практика ЄСПЛ) є частиною самої ЄКПЛ, а отже, і частиною національного законодавства. До того ж має місце примат над національним законодавством (виходячи зі змісту статей 8, 9 Конституції України). Обґрунтовуючи цей підхід, науковці та практики посилаються на пункти а) та б) частини 3 ст. 31 Віденської Конвенції «Про право міжнародних договорів» від 23 травня 1969 р. (ратифікована Україною 14 травня 1986 р. у складі СРСР), в яких спеціально наголошується, що разом із текстом міжнародних договорів враховується практика їх застосування й тлумачення, якщо на це дається згода сторін договору. Але зазначимо, що в цьому документі мова йде лише про «врахування», а не «обов'язковість» практики. Не достатніми для визнання «обов'язкового статусу» рішень ЄСПЛ є, з нашої точки зору, і посилання на Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р., у ст. 17 якого визначено, що «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права», та постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27 лютого 2009 р. та № 14 від 18 грудня 2009 р., в яких також роз'яснюється лише юридична сила рішень ЄСПЛ як джерел права, але зовсім не дається відповідь на їх місце в системі

джерел права, їх обов'язковість чи примат над національними законами.

Також обов'язковість рішень ЄСПЛ намагаються обґрунтувати шляхом проведення аналогій із рішеннями Конституційного Суду України, порівнюючи значення ЄКПЛ та рішення ЄСПЛ з Конституцією України та рішеннями Конституційного Суду України. Зокрема, як рішення Конституційного Суду України, в яких здійснюється офіційне тлумачення Конституції та законів України, є обов'язкові для виконання, так і рішення ЄСПЛ містять офіційне тлумачення й застосування ЄКПЛ, а тому (за аналогією з Конституційним Судом України) є обов'язкові для виконання (застосування) державами – учасниками Конвенції. Щодо цього аргументу можна зазначити, що він також не є безспірним, оскільки офіційне тлумачення норми ЄКПЛ складає лише частину рішення ЄСПЛ, що не є безумовною підставою визнання обов'язковості всього рішення. Крім того, порівняння ЄСПЛ з Конституційним Судом є лише теоретичною концепцією, а отже, не може розглядатися як аксіома.

Прибічники *другої* точки зору відстоюють позицію, що визнання обов'язкової юрисдикції ЄСПЛ автоматично не означає обов'язковості його практики. Для аргументації такої позиції наводяться положення п. 2 ч. 1 ст. 38 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 р. та відповідні положення процесуальних кодексів: п. 2 ст. 237 КАС, п. 2 ч. 1 ст. 445 КПК, п. 2 ч. 1 ст. 355 ЦПК, п. 2 ст. 111¹⁶ ГПК, де зазначено, що рішення ЄСПЛ, в яких визнано, що при постановленні судових рішень українськими судами було допущено порушення ЄКПЛ, є підставою для перегляду зазначених судових рішень Верховним Судом України. Тобто рішення ЄСПЛ є лише підставою для ініціації відповідного судового провадження у Верховному Суді України, але не «замінює» чи «відмінює» судові рішення, яке стало предметом розгляду в ЄСПЛ. Тобто останній не визнає судових рішень такими, що порушують міжнародні зобов'язання України, натомість, він визнає порушення Конвенції державою Україна. Остаточну крапку ж ставить Верховний Суд України, використовуючи свої екстраординарні повноваження із перегляду рішення, постановленого нижчестоящими судами.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можемо зробити проміжний висновок: вітчизняний законодавець розглядає рішення ЄСПЛ як підставу для перегляду відповідного судового рішення Верховним Судом України, але не як безумовну обов'язковість правових позицій, що містяться в рішенні ЄСПЛ для Верховного Суду України під час відповідного провадження. Разом із тим, рішення ЄСПЛ, постановлені в справах проти України, є обов'язковими для держави Україна, якій слід знайти спосіб уникнення в майбутньому подібних рішень.

Друге питання, яке потребує з'ясування: «Яка юридична сутність судових рішень ЄСПЛ?».

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) називає власну практику прецедентною. Судовий прецедент, із точки зору правової природи, являє собою «рішення по конкретній справі, що є обов'язковим для судів тієї ж або нижчої інстанції при вирішенні аналогічних справ або служить зразком тлумачення закону, які не мають обов'язкової сили»¹. Звідси випливає, що прецедент – рішення по справі, яке «має враховуватися» при подальшому розгляді аналогічної справи. Саме таке ставлення до власної практики і демонструє сам ЄСПЛ, який при вирішенні справ схильний у цілому слідувати підходам, що застосовувалися ним раніше, якщо не визнає за необхідне їх змінити. Зокрема, в мотивувальній частині рішення суд замість відтворення висловлених ним раніше міркувань може послатись на міркування, висловлені у попередніх рішеннях. Однак слід відмітити, що ЄСПЛ неодноразово наголошував, що «він не зв'язаний власними попередніми рішеннями». Дійсно, час від часу ЄСПЛ змінює свої правові позиції. На наш погляд, це є виправданим, оскільки, хоча можливість зміни судової практики не сприяє правовій визначеності, однак слід мати на увазі, що існує діалектична суперечність між правовою визначеністю і розвитком права. Останнє, із зрозумілих причин, має тенденцію до динамічного розвитку, а отже, судова практика також повинна змінюватись. Загалом, можна однозначно стверджувати, що для ЄСПЛ власні рішення не є обов'язковими в абсолютному сенсі, але виконують орієнтаційну

¹ Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М., 1998. – С. 301

функцію, що більше відповідає такому поняттю, як «переконливий прецедент» (*persuasive precedent*): окремі судові рішення, які самі по собі не створюють прецеденту (в класичному розумінні), тим не менше з огляду на авторитетність суду, що їх прийняв, істотно впливають на практику інших судів¹. На наш погляд, для українських судів функцію «переконливого прецеденту» виконують як рішення ЄСПЛ, так і Верховного Суду України².

Отже, практика ЄСПЛ за своєю суттю є «переконливим прецедентом». Разом із тим будь-який прецедент містить дві частини: *ratio decidendi* і *obiter dictum*. *Ratio decidendi* – це та частина рішення суду, в якій викладаються норми права, на основі яких було вирішено дану справу; тут містяться принципи права, на основі яких суд приймає рішення. Це може бути і конкретна норма права або ж інша правова основа, спираючись на які судам належить приймати рішення. Саме ця частина рішення буде обов'язкова для всіх наступних рішень судів, якщо їм доведеться розглядати аналогічні справи. *Ratio decidendi* формує правову основу, яка має нормативний характер і повинна застосовуватися стосовно всіх інших осіб, а не тільки сторін у даній справі. Таким чином, *ratio decidendi* являє собою норму прецедентного права. Інша частина рішення отримала назву *obiter dictum*. Під нею розуміються зауваження суду, зроблені ним з питань, які безпосередньо не входять у предмет судового рішення. На відміну від *ratio decidendi* ці висловлювання не формулюють той чи інший принцип права і не обґрунтовують рішення суду³.

Отже, можна зробити висновок, що судові рішення, яке визначене як прецедент в силу авторитетного статусу суду, що його постановив, не є джерелом права в цілому. Юридичне значення має

¹ Попов Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України [Електронний ресурс] / Ю. Попов. – Режим доступу: http://Popov-YuYu.narod.ru/28_ECHR_case-law.htm. – Заголовок з екрана.

² Відповідно до змін, внесених до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у жовтні 2011 р., рішення Верховного Суду України є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить витлумачену Верховним Судом України норму права, а також для всіх судів України.

³ Дикин А. Решение Европейского суда по правам человека в национальной правовой системе / А. Дикин // Юрид. журн. – 2009. – № 1.

норма або принцип, які були викладені у цьому рішенні. Тобто діє така схема: правові норми і принципи, отримуючи матеріальну сутність, являють собою *ratio decidendi*, формою вираження якого є судові рішення. Тим самим твердження про те, що рішення ЄСПЛ наповнюють, оживляють ЄКПЛ, фактично означає, що вирішальну роль у цьому процесі відіграє якраз *ratio decidendi* – суть правового рішення.

Отже, джерелом права для українських судів виступає не саме рішення ЄСПЛ, а лише його частина – *ratio decidendi*, що містить правове тлумачення норми ЄКПЛ.

Третє питання, яке потребує відповіді: «Місце рішень ЄСПЛ у системі джерел права взагалі та в ієрархії джерел права при застосуванні українськими суддями зокрема».

Що стосується самого ЄСПЛ, то сформульовані раніше ним же правові позиції¹ являють собою *ratio decidendi* у структурі судового рішення, яке є прецедентом з огляду на те, що в ньому міститься чітко виражене ставлення ЄСПЛ до певних правових питань, відповідь на які обумовлюється змістом конкретних положень ЄКПЛ. Тобто коли ЄСПЛ буде формувати правову позицію з певних питань, джерелом таких правових позицій будуть виступати рішення ЄСПЛ – прецеденти.

Що ж стосується місця рішень ЄСПЛ в ієрархії джерел права в Україні, то, по-перше, відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України та ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, і застосовуються вони у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Міжнародні договори України, які набрали чинності в установленому законом порядку та встановлюють інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідних актах законодавства України, мають перевагу над внутрішньодержавними законодавчими актами. Однак у ч. 2 ст. 9 Конституції України встановлено, що укладення між-

¹ Правові позиції – це результат аналізу аргументів і висновків суду, що утворюють інтелектуально-юридичний зміст судового рішення, що, по суті, є не чим іншим, як суттю правового рішення.

народних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Таким чином, із наведеного випливає, що міжнародні договори, які пройшли ратифікацію, за своєю юридичною силою є вищими від національних законів, але нижчими від Конституції України.

По-друге, як наголошено у п. 25 Висновку №9 (2006) Консультативної ради європейських суддів щодо ролі національних суддів у забезпеченні ефективного застосування міжнародного та європейського права: «національні суди є відповідальними за застосування європейського права. Від них у багатьох випадках вимагається його пряме застосування. Від них також вимагається тлумачення національного права у відповідності з європейськими стандартами».

Вищезазначене актуалізує питання про примат для українських суддів природного права над позитивним. Конвенція та практика ЄСПЛ присвячена саме природним правам людини. На наш погляд, пошук справедливого рішення – найбільш складне завдання, що стоїть перед будь-яким судом, який вирішує спір. Але норма позитивного права не завжди містить справедливий варіант розв'язання конкретного суспільного конфлікту, що став предметом розгляду у суді. Причина може бути в тому, що позитивне право створюється політичною елітою і не завжди враховує інтереси звичайних громадян. Ефективне ж розмежування права на природне і позитивне шляхом судового тлумачення права на природне (право по природі) і позитивне (право на розсуд) може вивести українську судову систему на зовсім інший рівень розвитку з метою досягнення реальної незалежності й самостійності. Звісно, рух по шляху реалізації норм природного права в судових рішеннях не буде швидкий, але, на наш погляд, є єдиним правильним. І допомогти українським суддям углядіти вектор цього «руху» здатні саме рішення (практика) ЄСПЛ.

Отже, для реалізації ефективного захисту гарантованих прав і свобод громадян та уникнення у подальшому порушень Конвенції існують всі підстави для застосування у судовій практиці національних судів (їх рішеннях) правових позицій (практики) ЄСПЛ у контексті законодавства України та Конвенції.

І, нарешті, останнє питання, яке потребує відповіді: «Який вплив на судову практику України чинять рішення ЄСПЛ, що винесені відносно інших держав – учасниць Конвенції?».

Сам ЄСПЛ у своїх постановках керується своєю попередньою практикою, однак при цьому він не зв'язаний суб'єктивним складом прецеденту. І при викладі своїх рішень за скаргами проти України ЄСПЛ посилається на свою прецедентну практику у справах проти інших держав. І це відповідає принципу правової визначеності. Такий підхід відповідає очікуванням того, що тлумачення норм Конвенції не буде знаходитися в залежності від суб'єктного складу справи розглянутого ЄСПЛ, і робить прогнозованим рішення суду.

Таким чином, при застосуванні норм ЄКПЛ українські судді повинні брати до уваги всю практику ЄСПЛ як щодо України, так і практику, сформовану в ході розгляду скарг, поданих проти інших держав (причому і ту практику, яка була сформована у справах, розглянутих і до приєднання України до Конвенції). Тільки такий підхід допоможе уникнути Україні вчинення нових порушень Конвенції. Однак для реалізації даного підходу перш за все потрібно забезпечити доступність практики ЄСПЛ для українських суддів.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що практика ЄСПЛ відносно практики українських судів виконує роль переконливого прецеденту, в якому суть викладеного правового рішення (правової позиції) Верховний Суд України та Вищі спеціалізовані суди зобов'язані брати до уваги, що стосуються вже вирішених ними справ (якщо вони здійснюють повторний розгляд справи відповідно до встановленої процедури) і за умови спроможності взяти до уваги це рішення без порушення норм національного права. Що ж до практики інших судів, то вони зобов'язані враховувати правові позиції ЄСПЛ, викладені в його рішеннях, оскільки вони по суті є роз'ясненням ЄКПЛ. Разом із тим стабілізації ситуації сприятиме офіційне тлумачення Конституційним Судом України ст. 9 Конституції України.

Доктор юридичних наук, доцент, головний науковий співробітник сектору дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України Л. М. Москвич.

ЗМІСТ

ДО ІСТОРІЇ ІНСТИТУТУ

<i>Пащенко О. О., Євтєєва Д. П.</i> Сектор дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю: історія становлення та основні результати діяльності.....	3
<i>Голіна В. В., Самойлова О. М., Шрамко С. С.</i> Наукові розробки сектору дослідження проблем запобігання злочинності	20

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Борисов В. І., Фріс П. Л.</i> Засади сучасної кримінально-правової політики України	30
<i>Орловський Р. С.</i> Історія розвитку кримінального законодавства про форми співучасті.....	39
<i>Горох О. П.</i> Щодо визначення меж перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності	50
<i>Ус О. В.</i> Особливості кваліфікації діянь співучасників: аналіз постанов Пленуму Верховного Суду України	59
<i>Євтєєва Д. П.</i> До питання виділення злочинів проти сім'ї та неповнолітніх в окремий розділ КК України	72
<i>Василевич В. В.</i> Принципи кримінологічної політики України.....	82
<i>Голіна В. В.</i> Роль громадськості у здійсненні кримінологічної політики в Україні	91
<i>Батиргарєєва В. С.</i> Спеціальна конфіскація як засіб запобігання злочинності в Україні	101
<i>Колодяжний М. Г.</i> Міжнародний вимір нормативного забезпечення участі громадськості у запобіганні злочинності	110
<i>Христич І. О.</i> Кримінологічна характеристика кримінальних проваджень, відкритих за статтею 383 КК України	121
<i>Лобойко Л. М.</i> Підстави і момент початку досудового розслідування.....	132

Глинська Н. В. Класифікація кримінальних процесуальних рішень та її значення для визначення специфіки стандартів їх доброякісності	142
Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К. Проблеми розроблення інноваційних засад техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції.....	156
Яковець І. С. Загальні підходи до визначення методів оптимізації процесу виконання кримінальних покарань	166
Автухов К. А. Відомчі нормативно-правові акти у процесі реформування правового регулювання діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України	174

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЙНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ

Настюк В. Я., Бєлєвцева В. В. Сутність і причини корупційних проявів в Україні	182
Крайник Г. С. Неправомірна вигода як предмет корупційних злочинів в Україні	192
Шило О. Г., Глинська Н. В., Москвич Л. М. Корупційні ризики чинного кримінального процесуального законодавства України: окремі питання	202

Трибуна докторанта, аспіранта і здобувача

Дзюба А. Ю. Проблеми взаємодії державних органів влади з громадськістю у запобіганні злочинності неповнолітніх в Україні.....	221
Калініна А. В. Вплив імміграційних процесів на стан злочинності в Україні на початку ХХІ ст.	229
Маршуба М. О. Относительно криминологической характеристики личности несовершеннолетнего корыстно-насильственного преступника	239
Новікова К. А. Місце обмеження волі в системі покарань.....	250

Опанасенков О. І. Правове регулювання праці засуджених до позбавлення волі як засіб їх виправлення: сучасність і перспективи	258
Панова С. В. Крадіжка, поєднана із проникненням у житло, як явище соціальної дійсності.....	267
Резнікова Г. І. Обстановка розголошення професійних таємниць як елемент криміналістичної характеристики злочинів	275
Резнікова О. І. Проблеми використання віктимологічних даних у криміналістичній характеристиці злочинів	288
Шуміло О. О. Щодо визначення видів насильства серед учнівської молоді	301

РЕЦЕНЗІЇ

Шепитько В. Ю., Керик Л. И. Важное монографическое исследование – вклад в теорию и практику противодействия преступности	311
---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Науково-практичний семінар «Взаємодія державних органів і громадськості у запобіганні та протидії корупції».....	314
Рекомендації науково-практичного семінару «Взаємодія державних органів і громадськості у запобіганні та протидії корупції»	321
«Круглий стіл» «Вплив практики Європейського суду з прав людини на вітчизняну судову практику»	324
Текст доповіді «Вплив практики Європейського суду з прав людини на судову практику національних судів»	327

Підписано до друку 03.07.2014.
Формат 60×84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 20. Обл.-вид. арк. 17,73. Вид. № 1050.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
Тел. (057) 758-35-98

**ПЕРЕЛІК
ПЛАТНИХ ПОСЛУГ, ЩО МОЖУТЬ НАДАВАТИСЬ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИМ ІНСТИТУТОМ ВИВЧЕННЯ
ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА
В. В. СТАШИСА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ
НАУК УКРАЇНИ**

1. Проведення науково-дослідних робіт у сфері законодавства і права.
2. Проведення судових експертиз та попередніх досліджень:
 - з дослідження об'єктів інтелектуальної власності (об'єктів авторського і суміжних прав, торгівельних марок, фірмових найменувань, промислових зразків, винаходів, корисних моделей та ін.);
 - почеркознавчих;
 - авторознавчих;
 - трасологічних (слідів рук, ніг, взуття людини, вузлів та петель, слідів знарядь та інструментів, холодної зброї, замикаючих пристроїв, ідентифікаційних номерів транспортних засобів тощо);
 - психологічних;
 - техніко-криміналістичного дослідження документів;
 - встановлення механізму пошкодження товарів народного споживання (одягу, взуття, побутової та іншої техніки тощо).
3. Складання фотороботів.
4. Надання усних та письмових консультацій та науково-правових висновків, в тому числі з питань інтелектуальної власності.
5. Підготовка наукових кадрів (аспірантів, здобувачів вченого ступеня кандидата юридичних наук).
6. Наукове рецензування дисертаційних досліджень.
7. Підготовка бібліографічних, реферативних і аналітичних оглядів, довідок, добірок, каталогів, науково-практичних та методичних довідників, коментарів законодавства тощо.
8. Надання інформаційних послуг по мережі Інтернет.

Заявки щодо отримання послуг надсилати за адресою:

61002

м. Харків

вул. Пушкінська, 49

E-mail: ivpz@apnu.rol.net.ua

Контактний телефон: (057) 715-62-08; Факс: (057) 715-62-08

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток